

Громадська організація
Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія»

ЗАКАРПАТТЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2016)

До 25-річчя проголошення
незалежності України

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

УДК 94(477.87)“1991/2016”
ББК 63.3(4УКР–4ЗАК)63/64
3-18

Закарпаття в незалежній Україні (1991 – 2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис; Під заг. ред. Маріана Токаря; Автор. колект.: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відп. за вип. М. Токар / АДРС «Карпатія». – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. – 288 с. : Іл.

У колективній науково-популярній праці висвітлюються ключові моменти суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, релігійно-духовного розвитку Закарпатського регіону (області) впродовж 25 років незалежності України (1991 – 2016).

Акцентується увага на участі закарпатців у боротьбі за незалежність Української держави, регіональній специфіці територіального розвитку, громадсько-політичному житті, демографічних та етнічних чинниках, розвитку туризму й спорту тощо.

Видання присвячене 25-річчю незалежності України і розраховане на широку читацьку аудиторію.

**Видання науково-популярного нарису
здійснене з ініціативи громадської організації
Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія»
та «Поліграфцентру «Ліра» (Ужгород)**

- © Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія», 2016
- © М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор, 2016
- © Поліграфцентр «Ліра», 2016

ISBN 978-617-596-231-2

ЗАКАРПАТТЯ: регіон Української держави

Закарпатська область – одна з наймолодших у сучасній Україні. Як адміністративно-територіальна одиниця вона утворена і входить до її складу з 22 січня 1946 року. Адміністративно-територіально поділяється на 13 районів, які включають 5 міст обласного значення (Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, Чоп), 11 міських, 19 селищних та 307 сільських рад (579 сільських населених пунктів). Регіональний адміністративний центр – м. Ужгород.

У буденній лексиці цей регіон називають Закарпаттям. Це географічна й історична територія, геополітичне розташування якої називають унікальним внаслідок розташування на перехресті економічних, торговельних, національно-культурних шляхів.

Закарпатська область розташована на крайньому заході України. На північному сході, сході і південному сході межує зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході і півдні межі області збігаються з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, у тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. Згідно з цим, у Закарпатській області є два десятки пунктів переходу кордону сусідніх держав.

Площа Закарпаття становить 12,8 тис. км², або 2,1% території України і є однією з найменших серед областей Західного регіону держави, займаючи 11,6% його території.

У Закарпатті протікає близько 9,5 тис. потоків і річок, в основному гірських. Влітку середня температура становить +23 °С, а взимку понижується до -4°С. Вегетаційний період на низовині триває до 230, у передгір'ях – 210 – 230, а у горах – 90 – 210 днів.

Майже 80% території Закарпатського регіону займають гори, серед яких найвища точка України – гора Говерла (2061 м). Найбільше багатство регіону – ліси, які вкривають більше половини території області. Породний склад лісів представлений з бука, ялини, ялиці, дуба, явора, ясена. Щорічна заготівля деревини становить близько 1 млн. м².

Мінерально-сировинна база Закарпатської області нараховує понад 220 родовищ більш як 30 видів корисних копалин, серед яких кам'яна сіль, каолін, мармур, поліметали, алуніти, перліти, цеоліти, ліпарити, барити. Ґрунти регіону оцінюються як середньородючі з неглибоким гумусовим горизонтом та високою кислотністю.

В економіці краю вагому частину займають такі види господарської діяльності, як заготівля та переробка деревини, харчова та легка промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування і туризм, сільськогосподарське виробництво. Головними видами сільськогосподарської продукції є картопля, овочі, фрукти, різноманітні ягоди, виноград.

Виробнича інфраструктура Закарпаття представлена розгалуженою транспортною мережею, яка включає залізничний, автомобільний, повітряний і трубопровідний транспорт. Зокрема територією області проходять дві автодороги державного значення – магістральна Київ – Чоп і регіональна Мукачево – Рогатин. а також міжнародний транспортний коридор Критський – Ліссабон – Трієст – Любляна – Будапешт – Київ – Волгоград. В Ужгороді діє аеропорт. Крім того, через область зі сходу на захід протягнуто цілу мережу магістральних транснаціональних газо- та нафтопродуктопроводів.

Закарпаття є курортно-туристичним регіоном. Мінеральні й термальні води краю за своїм хімічним складом і лікувальними властивостями не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Франції. В області вивчено понад 700 водопроїв у складі 67 основних родовищ мінеральних вод. Із 36 типів мінеральних вод країни 32 знаходяться на Закарпатті.

Закарпатський регіон має сприятливі умови і потенціал для подальшого розвитку туризму й рекреації європейського рівня. Набуває розвитку сільський зелений туризм, який позитивно впливає на соціально-економічне становище сільських населених пунктів. У регіоні зареєстровано понад 2000 пам'яток історії, культури та архітектури, проводяться заходи з їх збереження. Серед них є замкові споруди.

Закарпатська область є привабливою для інвестицій. У краї працюють підприємства відомих світових фірм – З АТ «Єврокар», ТОВ «Гроклін-Карпати», ТОВ «Ядзакі Україна», ТОВ «Джейбіл Сьоркіт Юкрейн Лімітед». Значні інвестиції вкладено у підприємства машинобудування, з виробництва деревини та виробів з неї, харчової промисловості.

Регіон має умови для розвитку енергозабезпечення за рахунок гідроенергетичного потенціалу річок, експлуатуються Русько-Комарівське та газові родовища у Тячівському районі.

Чисельність наявного населення області на 1 січня 2010 року становила 1244,8 тис. осіб, тобто 2,7% населення України. За його чисельністю область

серед інших регіонів займає 17, а за середньою густиною (97,6 осіб на км) – 8 місце. У сільській місцевості проживає 62,8% населення. Рівень загальної народжуваності – 14,6% і є одним з найвищих серед регіонів країни. Кількість населення у віці 15 – 70 років складає 922,3 тис., у т.ч. економічно активне населення працездатного віку – 546,1 тис. осіб. Чисельність зайнятого населення становить 524,7 тис. осіб. Середня тривалість життя закарпатців – 68 років, зокрема жінок – 73, чоловіків – 64 роки.

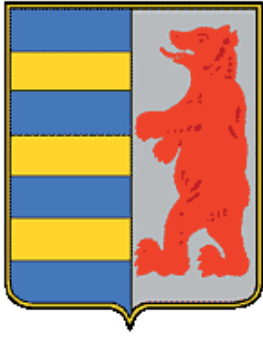
Географічне розташування краю і визначає наявність серед його населення значної кількості національних меншин. У Закарпатській області проживають громадяни близько ста національностей та етнічних груп, у тому числі 80,5% українців, 12,1% – угорців, 2,6% – румунів, 2,5% – росіян.

Багатонаціональний склад населення регіону зумовив його поліконфесійний характер. У регіоні зареєстровано понад двадцять релігійних організацій різних конфесійних напрямів і віросповідань. Етноконфесійні спільноти найбільш характерні для єврейського населення, німців, словаків, румунів, угорців. Для них, згідно з власними історичними, етнокультурними та канонічними й обрядовими традиціями, створено нормальні умови і можливості задоволення етнорелігійних потреб.

Практично всі суспільно-політичні процеси в регіоні є відображенням загальноукраїнських тенденцій. Це зумовлено унітарним статусом держави. Переважно регіональні особливості збереглися в культурно-національній сфері. Багата і така мінлива історія Закарпаття за останні сто років сприяла виробленню особливого типу ментального закарпатця. Це симбіоз багатонаціональності культур, межування з країнами Європейського Союзу, можливості трудової міграції тощо.

Науково-популярний нарис знайомить читача насамперед із основними особливостями розвитку Закарпаття за роки незалежності України. Матеріал спрямований відобразити насамперед суспільний портрет регіону й повернути увагу до його історії та сьогодення, вказати на важливі факти в його регіональній біографії...

Частина 1.

Мінлива доля Закарпаття в історико-політичному дзеркалі століття

Історія Закарпаття ХХ століття є своєрідною і певною мірою символічною для регіонального розвитку краю. Це полягає в тому, що ефективний політичний розвиток регіону, коли в цьому процесі почали брати безпосередню участь місцеві жителі, розпочався практично більш ніж сто років тому. Логічність розуміння сказаного слід шукати в можливостях та перспективах громадян впливати на перебіг політичних подій та вирішувати важливі політичні завдання на власний розсуд і власними силами. До ХХ століття таких можливостей в Закарпатті місцеве населення майже не мало. У часи розпаду Австро-Угорської монархії з'являється надія, складаються сприятливі передумови власними силами розбудовувати суспільно-політичне життя. А після завершення Першої світової війни такі сподівання отримали можливість реалізації.

З початку ХХ століття можемо зі впевненістю говорити про еволюцію громадсько-політичних інститутів у Закарпатті, а також про формування нових політичних реалій, що реалізовувалися відповідно до складеної ситуації. Найбільш своєрідними у цьому відношенні були складні трансформаційні зміни, що торкалися політичних систем, оскільки впродовж останнього століття регіон пережив низку політичних катаклізмів. Саме вони і стали ру-

шійною силою різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем, функціонування різних регіональних політичних режимів, їхніх інституційних проявів тощо.

Отже, саме з початку ХХ століття розпочався реальний і ефективний розвиток політичної історії Закарпаття, коли активізувалися спроби політизації закарпатського регіонального суспільства, доведення до свідомості закарпатців необхідності віри у власні сили. Впродовж цього періоду регіон пережив низку політичних змін.

У ХХ столітті Закарпаття носило різні офіційні назви власної адміністративно-територіальної одиниці, що в тій чи іншій мірі відбивало специфіку політичного розвитку краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Різним було й територіальне наповнення краю, а тому деякими дослідниками умовно вживається узагальнена назва щодо визначення регіону – «історичне Закарпаття».

Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ століття воно входило до складу щонайменше восьми різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорська монархія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР/СРСР, Україна). А це в тій чи іншій мірі відбивало специфіку політичного розвитку краю, вказувало на його приналежність або входження до складу певного державного утворення й, відповідно, вимагало адаптацію політичних інститутів краю до вимог тієї чи іншої політичної системи, яка щоразу поглинала досить слабо розвинуті й відносно стабільні крайові політичні підсистеми. Виходячи з останнього слід розуміти й вплив трансформаційних процесів на партійні та електоральні системи. Оскільки згадані вище державні утворення мали відмінні одну від одної політичні системи, в межах яких функціонували різноманітні політичні режими, то відповідно різними були й методи формування органів державної та місцевої влади.

Необхідно врахувати історичну своєрідність розвитку регіону, яка впливала на різноманітні політичні зміни за останнє століття. Тому, слід виходити із певного аналізу окремих компонентів, які дають можливість об'єктивно змалювати комплексну картину суспільно-політичного розвитку Закарпаття як політичного регіону. Символізм політичної історії Закарпаття ХХ століття в даному випадку полягає також у різкій еволюції, починаючи з відсутності політичних традицій, політичної культури і політичного лідерства, завершуючи сучасними інститутами політичної життєдіяльності.

Таким чином, політичний портрет Закарпаття слід розглядати в хронологічній послідовності й поетапності еволюції політичних інститутів та відносин регіону з державним центром.

Перші спроби політизації закарпатців на початку ХХ століття

Перший важливий у політичній історії Закарпаття ХХ століття період ґрунтуються на політико-правовій та державно-представницькій основі. Його аналіз слід починати з розгляду політичного становища регіону на зламі ХІХ – ХХ століть до розпаду Австро-Угорської монархії, закінчення Першої світової війни, проблем пошуку державно-національної ідентичності. Цей період був ще характерний національно-культурним пробудженням українців Закарпаття.

Фелвідейк / Підкарпаття (Верхня Угорщина)

Перебуваючи у складі дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867 – 1918 рр.) край іменувався умовною назвою Підкарпаття (за географічним розташуванням від центру). В офіційній хроніці частіше регіон називали Фелвідейком (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище населення Закарпаття у цей час було досить складним, оскільки загальносуспільні зміни майже не торкалися провінції, хоча у 1900 році територія чотирьох закарпатських комітатів становила близько 18 тис. кв. км., на якій проживало 848 тис. 160 чол. Внаслідок політико-правового безсилля та соціальної нерівності жителі краю були позбавлені можливостей ефективно боротися за свої політичні права. Політична система характеризувалася обмеженням виборчих прав (високий майновий і освітній ценз), свободи друку, зборів тощо. Крім того, виборчі процеси проходили в умовах жорсткого політичного терору (переслідування, арешти). Відповідною була й політика угорських політичних партій щодо Закарпаття. Участь закарпатців у діяльності загальнодержавних політичних акціях протесту, страйках була обмеженою.

На такий стан речей впливала слабка структурованість закарпатського суспільства, низький рівень освіченості й відсутність політико-правових традицій управління. Найбільшою політичною проблемою очевидно була відсутність політичної еліти. Її провідні функції взяла на себе національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), котра виконувала важливу роль у процесі політичної соціалізації громадян.

Більш-менш організованими були виступи робітників великих підприємств, які очолювалися соціал-демократичними організаціями – першими політичними осередками в регіоні. Зростання суспільно-політичного руху в Закарпатті припало на 1905 – 1907 років. З новою силою розпочалася боротьба за введення загального виборчого права.

І незважаючи на зростаючу активність робітників великих підприємств, які спільно з соціал-демократичними осередками організовували політичні виступи, політичне безправ'я місцевого населення, соціально-економічна відсталість краю, політика мадяризації та денационалізації реально впливали на політичну безсилість регіональних політичних інститутів у межах по-

тужної державної системи. Внаслідок цього, інституційні прояви політичної системи дуалістичної монархії Австро-Угорщини були надзвичайно слабкими, оскільки централізована влада всіляко намагалася контролювати всі політичні й економічні важелі суспільного прогресу. Це стосувалось і партійної системи Австро-Угорщини, прояви якої в Закарпатті на початку ХХ століття були ледь помітними. Політика як проурядових, так і опозиційних партій щодо Закарпаття була однаковою, а відтак угорські політичні організації популярністю в регіоні не користувалися й безпосередньої структурно-організаційної розбудови в регіоні не здійснювали. Якщо ж класифікувати політичну систему, в межах якої перебувало Закарпаття на початку ХХ століття, то, беручи до уваги формаційний підхід типології суспільств, це була буржуазна політична система західного зразка. Її політичний режим характеризувався авторитарними методами управління.

Руська Країна

Лише наприкінці Першої світової війни, внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни почалася змінюватися й політична обстановка в регіоні. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення. Відтак з'явилися спроби угорського уряду М. Карої утримати Закарпаття в складі Угорщини (Закон про Руську Країну). Участь у політичному самовизначенні закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція, зокрема у США.

Закон про Руську Країну передбачав утворення з чотирьох комітетів (Унг, Угоча, Берег, Мараморш) автономного краю в межах Угорщини. Документ також надавав право на самовизначення у внутрішньополітичних справах, а конкретніше – адміністративному самоуправлінні, правосудді, освіті, релігії, мові. Законодавчим органом автономного краю Закон проголошував Руські національні збори (не російські!). Натомість до загальнодержавних обов'язків регіону документ відносив: зовнішньополітичні та економічні відносини, воєнні, фінансові, транспортні та соціальні питання тощо. Політичну владу краю представляв губернатор (регент). Проте його влада не була абсолютною, оскільки інспекцію й контроль за його діями здійснював міністр зі справ Руської Країни, який підпорядковувався Угорському державному зібранню (парламенту).

Однак, післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання реінтеграційних процесів. У цьому й полягали основні регіональні особливості трансформації політичних режимів у Закарпатті в першій половині ХХ століття. Вони характеризувалися декількома чинниками. По-перше, серед них можна назвати суспільну роз'єднаність, котра базувалася на національному та релігійному розмежуванні населення. Другим чинником можна вважати політико-державну невизначеність. У той час, коли всі слов'янські національності чітко визначили курс на незалежність

нації, українці-русини Закарпаття вагалися, чим і користалися інші народності. Значний негатив у цьому процесі накладала відсутність власної міцної політичної еліти, котра б спрямовувала населення в потрібному руслі. Більше того, серед місцевої еліти переважали ліберальні настрої угодиництва, зокрема у відносинах з угорським політичним бомондом. Третім чинником була економічно-господарська слабкість Закарпаття, регіону, який традиційно вважався аграрним сектором. Тому спроби утримати історичне Закарпаття в межах слабкої в тогочасних умовах угорської політичної системи виглядали мізерними. Натомість дана ситуація впливала на чисельні спроби встановлення власних локально-автономних політичних режимів зі специфічними моделями владного порядку.

Гуцульська Республіка

Черговою спробою стабілізувати політичну ситуацію, а скоріше визначитися з національно-державною орієнтацією було існування Гуцульської Республіки на північному сході Закарпаття (1918 – 1919 рр.). Її існування було короткочасним. Гуцульська Республіка прожила до окупації румунськими військами, які отримавши згоду європейських країн почали наводити лад в прилеглих до неї територіях. Це було напівдержавно-політичне утворення, яке виникла стихійно. У той час, коли угорська влада втрачала контроль над ситуацією, загони народної самооборони, роззброївши жандармерію, шляхом мирного повстання передали владу до рук місцевих жителів. А 8 листопада 1918 року на всенародних зборах в Ясіня вони прийняли одностайне рішення про об'єднання з Україною.

Керівництво двадцятитисячним населенням і законодавчі функції було покладено на своєрідний парламент – новостворену Українську національну раду, котра складалася з 42 членів. Крім того, було чітко розділено повноваження гілок влади. Виконавча влада належала комісіям (секціям), керівники яких повинні були звітувати перед Головною управою. Відтак були утворені адміністративна, внутрішня, господарська, шкільна, лісова, торговельна, харчова, дипломатична, військова та інші секції. Ці елементи державотворення доповнювалися існуванням збройних сил (міліції та прикордонників), що мали відзнаки української армії. Слід відзначити, що на першому ж засіданні Української народної ради депутати прийняли звернення до уряду Західно-Української Народної Республіки про бажання возз'єднатися з нею. 8 січня 1919 року, внаслідок збройного повстання проти угорців, Українська народна рада в Ясіня офіційно проголосила самостійну і незалежну Гуцульську Республіку.

Прем'єр, військовий командант і голова ради в одній особі фактично перейняв на себе функції президента Гуцульської Республіки з надзвичайними повноваженнями. І хоча це напівдержавне утворення не було визнане міжнародною спільнотою, її внутрішньополітичне життя розгорталось за класичним державотворчим сценарієм. Якщо ж говорити про реалії та перспективи самостійного існування такої держави, то виходячи з тогочасної

політики як сусідніх держав, так і великих країн-переможниць у Першій світовій війні довготривалість її існування також виглядала примарною.

На зростання політизації громадян Закарпаття вплинуло й рішення загальносупільного з'їзду. Хустський форум (21 січня 1919 р.) і його рішення зайвий раз підтвердили орієнтацію місцевих жителів на возз'єднання з Україною. Гуцульська Республіка (1918 – 1919 рр.) та діяльність її лідерів підкріплювали ідею Соборності України. І тільки складні зовнішньополітичні обставини завадили об'єднавчим процесам української нації в Карпатах, що згодом змусило закарпатців розпочати рух за включення краю до складу новоствореної держави – Чехословацької Республіки.

Руська Крайна (при радянській владі в Угорщині)

На 1919 рік припадає ще одна спроба формування нового політичного режиму на закарпатських землях. Вона була пов'язана зі встановленням в Угорщині радянської влади. У зв'язку з кризою уряду М. Карої, до влади прийшли соціалісти, котрі 21 березня 1919 року проголосили Угорщину радянською республікою. Внаслідок злиття соціалістів з комуністами були створені Об'єднана соціалістична партія Угорщини й однопартійний уряд, котрі й здійснили в Угорщині мирним шляхом соціалістичну революцію. Це стало несподіванкою для всіх суб'єктів тогочасних політичних процесів. Уже за три дні після цього радянська влада поширилася на території Закарпаття. Радянська влада залишила в силі територіальну приналежність і назву регіону – Руська Крайна.

Пріоритетним завданням нової влади була зміна політичного устрою держави. Це стосувалося повною мірою суспільно-політичного й соціально-економічного змісту державної життєдіяльності. Серед основних планів щодо реалізації завдань Революційна урядова рада Угорщини виділяла націоналізацію банків, підпорядкування фінансових, господарських, промислових установ, створення Червоної армії, інших військових формувань. Переважну більшість цих сміливих задумів радянська влада реалізувати не встигла. Її політика як в Угорщині, так і в Закарпатті була характерною дублюванням внутрішньополітичної розбудови влади Рад у тогочасних Росії й Україні. Процес створення радянських органів влади відбувався за важливістю ролі Рад, їх виконавчих комітетів, директоріумів із залученням більш широких кіл населення. Це підтверджується й наслідками виборів, згідно з чим можна говорити про неоднорідний соціальний склад рад.

Якщо формування народних Рад мало певний позитивний відгук серед місцевого населення, то інші форми управління ставали непопулярними. Управлінські інновації мали негативні наслідки, оскільки влада все більше набирала диктаторських рис. Найбільш хибним у тогочасній ситуації був шлях дублювання радянської політики більшовицької Росії з її основними негативними проявами (репресії проти опозиції та інакомислячих тощо). До того ж, поглиблювала проблеми адаптації нової політичної системи зо-

внiшньополiтична обстановка, яка аж нiяк не сприяла реалiзацiї нових форм функцiонування iнститутiв слабкого полiтичного режиму. До цього слiд додати виношування власних планiв щодо Карпатського ареолу великими свiтовими державами або використання ними тактики впливу й контролю суцiднiх iз Закарпаттям держав. А тi iнституцiйнi прояви, якi намагалися iнiцiювати представники радянської влади в Закарпаттi за браком часу не могли знайти належної пiдтримки у громадян.

Проте здiйснити кардинальнi змiни в суспiльно-полiтичному й економiчному напрямках повною мiрою радянській владi не вдалося i внаслiдок зовнiшньополiтичного несприйняття «радянського острiвця» в Центральнo-Схiднiй Європi.

Радянська влада проiснувала 133 днi в Угорщинi i всього 40 днiв у Закарпаттi. За такий короткий час про становлення нової полiтичної системи, а тим бiльше про її стабiлiзацiю та адаптацiю мiсцевого населення до нових вимог державної життєдiяльностi говорити неможливо. А тi iнституцiйнi прояви, якi намагалися iнiцiювати представники радянської влади в Закарпаттi за браком часу не могли знайти належної пiдтримки у громадян. Крім того полiтики не зумiли реалiзувати значний комплекс суспiльно-полiтичних змiн. I на це були не тiльки часовi причини, а й складнi внутрiшньo- та зовнiшньополiтичнi обставини. Тому, як i попереднi спроби, котрi ми розглянули вище, остання також завершилася невдачею.

Причини також є спiльними у згаданих випадках. Так чи iнакше, в тогочасних умовах могли переважити обставини виключно зовнiшнього характеру.

Перевiрка демократiєю та авторитаризмом. Пiдкарпатська Русь

Наступний перiод державної приналежностi рiгiону – процес утворення Чехословацької Республiки, який покликав мешканцiв Закарпаття активно включитися в полiтичне життя i стати справжнiм полiтичним суб'єктом пiслявоєнного свiтоустрою. Зокрема, новим для населення було те, що полiтична iсторiя 1920 – 1930-х рокiв базувалася на пiдвалинах демократичного суспiльства. А становлення багатопартiйної системи дало поштовх рiзнобiчному розвитку громадянського суспiльства полiтичної думки, iдейної боротьби та полiтичної культури в цiлому.

Кардинальнi змiни вiдбулись, коли внаслiдок добровiльного рiшення мiсцевої полiтичної елiти, емiгрантських американських елiтних груп та пiдтримки європейськими краiнами-переможницями у Першiй свiтовiй вiйнi, а також США закарпатськi землi були включенi до складу новоутвореної слов'янської держави – Чехословацької Республiки. Упродовж 1919 – 1939 рокiв рiгiон пiд назвою Пiдкарпатська Русь отримав можливiсть реалiзувати себе в демократичнiй полiтичнiй системi. Здiйснювалася поступова еволюцiя нової державної структури в Закарпаттi та її iнтеграцiя

в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти, представники якої висунули пріоритетне питання відстоювання дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я.

Згідно з прийнятим чехословацькою владою Генеральним статутом про організацію і адміністрацію Підкарпатської Русі, було утворено Директорію як дорадчий орган в автономних справах. Адміністратор разом з військовим командуючим концентрували в своїх руках виконавчу владу. Упродовж 1919 – 1920 років чехословацький уряд провів реорганізацію адміністративно-територіального устрою в Підкарпатській Русі. Проте стосунки між місцевою і центральною владою постійно перебували в стадії конфлікту, оскільки надані у Генеральному Статуті широкі повноваження автономній владі не реалізовувались. У всіх управлінських органах відбувалося засилля чеських службовців, а уряд вважав, що місцеві жителі ще не готові професійно виконувати управлінські функції в органах місцевої влади.

У вересні 1919 року в регіоні створюють політичний і шкільний реферати-відділи, а також охорони здоров'я. Згодом виникають судовий реферат, поліційний реферат, реферат публічних робіт, реферат пошт і телеграфів, господарський та фінансовий реферат, реферат соціальної опіки. Таким чином, розпочалася інтенсивна інтеграція Закарпаття в політичну і державну систему Чехословацької Республіки.

З прийняттям Конституції 1920 року чехословацька влада змушена була піти на деякі поступки у визначенні статусу Підкарпатської Русі, оскільки продовження конфлікту між центральною і місцевою владами не сприяло стабільності політичної ситуації в державі. Згідно зі змінами до Генерального статуту, прийнятими 26 квітня 1920 року, цивільного адміністратора було позбавлено права здійснювати місцеву виконавчу владу. Замість адміністратора вводилась посада Губернатора Підкарпатської Русі, до компетенції якого входило здійснення виконавчої влади у питаннях, віднесених до відання автономії. Конституція Чехословацької Республіки надавала досить широкі права майбутньому Союму Підкарпатської Русі (регіональний парламент). Згідно з нормами Конституції Сойм міг приймати закони, які стосувалися питань мови, релігії, освіти, а також функціонування місцевої адміністрації. Окрім цього Союму було надано право приймати спеціальні закони, які стосуються Підкарпатської Русі та діють на її території, у випадку надання йому такого права парламентом Чехословаччини та якщо прийняті закони не суперечать чинному законодавству ЧСР. Конституція визначала Губернатора Підкарпатської Русі як найвищого представника автономії, який призначається на посаду президентом Чехословаччини. Було також зазначено, що губернатор відповідальний не лише перед Союмом Підкарпатської Русі, але й перед владою ЧСР. Представництво Підкарпатської Русі у законодавчому органі держави мало бути визначено законодавством Чехословаччини про

вибори. Суб'єктами виборчого процесу ставали політичні партії, які почали створюватися вже з 1919 року.

Після юридичного оформлення закарпатських земель у складі нової держави відчутною стала динаміка демократизації суспільно-політичного життя в регіоні. Здійснювалася поступова еволюція нової державної структури в Закарпатті та його інтеграція в політичну систему Чехословаччини. На практиці почалося становлення нової політичної еліти (Г. Жаткович, А. Бескид, А. Волошин та ін.), представники якої висунули пріоритетне питання боротьби за надання краю дієвої автономії. Чехословацька політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося в дієвості плюралізму, реалізації законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливості участі у державотворенні тощо. Процес залучення громадян до державного розвитку проходив крізь призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки сприяла більш швидкому залученню народних мас до державної політики.

Упродовж 1920 – 1930-х років прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Новоутворена Чехословацька Республіка, яка відразу ж розпочала широкомасштабну розбудову демократичних засад, серед яких було й становлення багатопартійної системи, дала можливість вільно провадити політичні ідеї різних орієнтацій у життя. Головний тягар щодо реалізації возз'єднавчих процесів взяли на себе окремі політичні партії та громадські організації.

Важливим у діяльності проукраїнських організацій було акумулювання серед місцевих жителів пріоритетного питання – доведення до свідомості населення об'єктивної спільності українців по обидва боки Карпат. Українських політиків і діячів партій міжвоєнного періоду можна, і це було б справедливо, вважати передвісниками тих возз'єднавчих політичних процесів, що відбулися в другій половині 1940-х років, кращими представниками української політичної нації Закарпаття. Проте, здобутки багатьох українських політичних партій та їх представників на цьому шляху фактично були приватизовані однією комуністичною політичною організацією, яка, об'єктивно кажучи, не претендувала на роль лідера загальноукраїнського возз'єднання й не виношувала ідеї соборності в його сучасному розумінні.

Саме політичні партії очолили у цей час боротьбу за політичність української нації в Закарпатті та ідею возз'єднання українських земель по обидві сторони Карпат. Хоча вона не була новою в міжвоєнний період. Тому ще наприкінці Першої світової війни реально розглядалася ідея створення єдиної національної держави в етнографічних межах. Проте зовнішньополітичні чинники цьому завадили. Новоутворена Чехословацька Республіка, яка відразу ж розпочала широкомасштабну розбудову демократичних засад, серед яких було й становлення багатопартійної системи, дала можливість вільно

провадити політичні ідеї різних орієнтацій у життя. Головний тягар щодо реалізації возз'єднавчих процесів взяли на себе окремі політичні партії.

Вони представляли так званий проукраїнський політичний напрям у тогочасній Підкарпатській Русі. Серед них – Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П) (1920 – 1924 рр.), Християнсько-народна партія (ХНП) (1924 – 1938 рр.) (обидві мали статус автономних політичних організацій) та філії загальнодержавних партій – Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехословаччини (крайком КПЧ) (1921 – 1938 рр.) і Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР) (1920 – 1938 рр.). У програмах названих політичних партій відкрито ще не звучали вимоги про приєднання Закарпаття до України як кінцевої мети, але поступово проходила еволюція їх радикалізації в політичному сенсі. На середину 1930-х років припав час появи на політичній арені краю ще двох проукраїнських партій – Української селянської партії (УСП) та української фракції Аграрної партії. Основне завдання УСП її керівники вбачали у створенні на базі партії об'єднавчого ядра всіх українських громадсько-політичних сил: «Отже, всі українці, під синьо-жовтий прапор, під яким ми стояли в 1918 році! Мусимо боротись за ідею українського автономного Підкарпаття!».

Цікаво, що як ліві, так і праві політичні партії, незважаючи на ідеологічні розбіжності, бажали об'єднати українців Закарпаття з українським народом по той бік Карпат. Єдина відмінність полягала в тому, що одні (крайком КПЧ) вбачали цей союз у складі Радянської України, а інші (ХНП, УСП, СДП, українські аграрники) – в некомуністичній соборній Українській державі. Українські лідери відігравали передову роль і в надпартійному представницькому органі – Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді. Їхньою культурно-національною опорою було товариство «Просвіта», яке в 1937 році об'єднало всі прогресивні національні сили, незалежно від їх партійної приналежності.

Варто зазначити, що трансформація політичної системи, а тим більше її стабілізація та поступова адаптація закарпатських регіональних політичних інститутів до чехословацької політичної системи стала значним кроком вперед у порівнянні з попередніми спробами подібного характеру. Навіть незважаючи на певну половинчастість цього процесу прогрес для місцевих громадян був очевидним у всіх суспільно-політичних сферах.

Карпатська Україна

Особливості національного державотворення Карпатської України кінця 1930-х років змушують зробити основний акцент на політико-правових засадах. Цей етап став вершиною державотворчих змагань закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про політичну націю.

Працький уряд упродовж міжвоєнного періоду постійно зволікав із виконанням своїх обіцянок щодо автономії краю, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не готові до самостійного життя. Проте політична зрілість

місцевих жителів уже не викликала сумнівів у свідомих представників крайового політикуму. 1938 рік став роком кардинальних суспільно-політичних змін в історичному Закарпатті. Партійний розвиток 20 – 30-х років ХХ століття, в процесі якого викристалізувалися два партійні блоки, що дотримувалися українофільської та русофільської орієнтацій, теж перебував на порозі трансформації. Найбільший вплив на політичне життя краю мали у той час народні ради, зокрема Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада й Центральная Русская Народная Рада (русофільська), в середовищі котрих і координували дії представники регіональної політичної еліти.

Внаслідок компромісу 11 жовтня 1938 року сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Уряд проіснував дуже короткий час і встиг провести всього три міністерські засідання (15, 18, 22 – 23 жовтня 1938 року), на яких були розглянуті й затверджені основні органи управління, низка важливих економічно-господарських питань, проблеми встановлення кордону зі Словаччиною, створення центру соціального забезпечення, внутрішньополітичної ситуації в Підкарпатській Русі тощо. Невдовзі стало відомо, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон». Його було звинувачено в державній зраді й арештовано.

Особливо кардинально змінилася ситуація в політичному житті регіону з приходом до влади другого автономного уряду на чолі з лідером проукраїнської орієнтації А. Волошином (жовтень 1938 р.). Після заборони діяльності всіх політичних організацій Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада монополізувала політичне життя краю, що повинно було стабілізувати суспільно-політичну ситуацію.

Одночасно розпочалася організаційна робота зі створення нової української національної партії, апарат якої формувався з провладної еліти краю. Створена у січні 1939 року партія Українське національне об'єднання (УНО) виступила і єдиним виборчим суб'єктом. Такі факти вказують на однопартійну систему й безальтернативність виборів до Сойму (крайового парламенту), що підкреслює авторитарний характер політичної системи. І хоча влада виправдовувала це необхідністю призупинити політичний хаос, своїми діями вона порушувала вже здобуті в попередні роки демократичні звитяги.

Але авторитарність була тимчасовою, оскільки скликання Сойму та значення його рішень, зокрема, проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 року, обрання президента і міністрів, затвердження державної символіки, вказували на політико-правову основу демократичного державного статусу Карпатської України. Проте, несприятливі умови для розгортання державного життя, а також початок угорської окупації звели нанівець спроби політичного будівництва.

Уряд працював у екстремальних умовах. Політичну кризу в регіоні поглиблювали суперечності між чеськими службовцями і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938 – 1939

роках зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикалі-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Автономний уряд Карпатської України після рішень першого Віденського арбітражу перемістився з Ужгорода до Хуста.

Політичний режим Карпатської України почав базуватися на однопартійній системі, яку представляло УНО. Його політика символізувала авторитарний тип правління. Утворення єдиної продержавної партії УНО і наявність її членів серед уряду визначало й державницьку позицію правління, яка базувалася на авторитаризмі і націоналізмі, навіть незважаючи на демократичний зміст проголошених документів. Лідери партії пішли радикальним шляхом внаслідок внутрішніх та зовнішніх кризових обставин і таким чином намагалися призупинити політичний хаос у краї. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання. По-перше, згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань. По-друге, не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Карпатської України.

На листопад 1938 року припадає утворення Організації народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 1930-х років почав формувати Дмитро Клипуш з Ясіня. 9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі, на яких його було обрано командантом.

22 листопада 1938 року чехословацький парламент змінив Конституцію, доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною оновленої Чехо-Словацької Республіки (т.зв. «друга» республіка). Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Підкарпатської Русі / Карпатської України далеко виходив за рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 року. Згідно з цим рішенням передбачалося утворення власного уряду і скликання крайового Сойму (парламенту).

У січні 1939 року пражська влада запропонувала новий склад уряду Карпатської України (третій автономний уряд) під керівництвом А. Волошина.

На 12 лютого 1939 року були призначені вибори до Сойму Карпатської України, за результатами яких 92,4 відсотки виборців голосували за список партії УНО. Це дало право уряду скликати перший парламент в історії регіону.

14 березня 1939 року прем'єр-міністр А. Волошин проголосив самостійність і суверенність Карпатської України та призначив скликання Сойму на 15 березня 1939 року, який мав це рішення затвердити, що й відбулося. В цілому було проведено шість засідань Сойму, які прийняли рішення, що мали велику історичну вагу для становлення молоді Карпато-Української

держави. Його засідання офіційно проголосили незалежність Карпатської України – республіки на чолі з президентом. 22 депутати парламенту прийняли Конституційний Закон Ч. 1: «§1. Карпатська Україна є незалежна держава. §2. Назва держави є: Карпатська Україна. §3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Союзом Карпатської України, на чолі. §4. Державна мова Карпатської України є українська мова. §5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня. §6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середущому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві. §7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...». §8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття».

Після цього Союз Карпатської України обрав А. Волошина президентом Карпатської України, який після складання присяги призначив новий (четвертий) автономний уряд на чолі з Юліаном Реваєм.

Рішення Союзу в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. Проголошення повної незалежності Карпатської України стало важливим державно-політичним актом, хоч і не мало міжнародного визнання. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення. Треба розуміти, що у той час це була загальна криза політичних систем в умовах загострення міжнародних відносин. А Карпатська Україна пройшла короткий шлях від політичного регіонального автономізму до державної незалежності з перехідним авторитаризмом, який у перспективі планувалося замінити демократичною республікою.

Підкарпатська територія

Період угорської окупації (1939 – 1944 рр.) також є своєрідним у політичній історії Закарпаття. Його характеристики свідчать про різкий злам щойно встановленої системи демократичних відносин у суспільстві й реваншу угорського політичного режиму, відновлення староугорських порядків початку ХХ століття. Все почалося з того, що в дні проголошення незалежності Карпатської України її територію почала окупувати Угорщина.

Впродовж березня – липня 1939 року в регіоні встановилася військово-адміністративна диктатура угорської окупаційної влади. Змінилась і офіційна назва регіону – Підкарпатська територія. Режим характеризувався репресіями та чистками, звільненням значної кількості фахівців, службовців, що вказувало на нетолерантну кадрову політику нової влади. Як і до Першої світової війни посилилася мадяризація всіх суспільних сфер. Політична система вкотре зазнавала докорінних змін. Улітку 1939 року Угорщина замінили

диктатуру цивільною владою. Ратифіковані угорським парламентом закони стосовно Закарпаття вводили в дію новий політичний управлінський інститут – Регентський комісаріат Підкарпатської території.

Крім того, партійна система Угорщини повернула порядки «австро-угорської» доби і про обіцяні автономні партії в Закарпатті могли забути. Через те, що поповнення депутатського корпусу в угорський парламент відбувалося в краї шляхом кооптації «кращих» і «вірних» представників місцевої еліти, то й про систему плюралістичного вибору в цей час говорити не приходиться.

Втрата регіональних особливостей у процесі радянзації краю. Закарпатська Україна

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 року в Закарпатті розпочалося утвердження народної влади за участі радянських політичних та силових структур. Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.). Створювалися розгалуження народних комітетів, як органи місцевого самоврядування. Проте їх формування лише частково було з народної ініціативи. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів. Поряд з цим на своїх посадах ще залишалися місцеві чиновники. Тому, на цьому етапі, склалася дещо парадоксальна ситуація з двовладдям. Однак з часом комуністи та радянські працівники витіснили з управлінських посад старих службовців і монополізували владу в своїх руках. Повсюдно здійснювався контроль радянських силових структур над політичними органами Закарпатської України.

Нова влада чітко дала зрозуміти, що повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою не буде. Натомість формувалась однопартійна, з монополізуючою роллю в суспільстві, система. Утворена Комуністична партія Закарпатської України (КПЗУ), яка діяла в Закарпатті з 19 жовтня 1944 року до 15 грудня 1945 року, була правонаступницею Закарпатського крайового комітету КПЧ (діяла у 1921 – 1938 рр.). На Установчій конференції в Мукачеві було вирішено об'єднати всі осередки в одну комуністичну організацію.

Головним своїм завданням партія вважала возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, а тому зобов'язала своїх членів очолити рух народних мас за єдність українського народу і найближчим часом вирішити соціально-економічні та національно-культурні проблеми через призму радянзації краю. Насправді «возз'єднання» стало приєднанням. На ділі це означало створення різноманітних комітетів, які займалися конфіскацією приватних землеволодінь і створенням на їх основі колективних сільських господарств, ліквідацією просвітницьких і пластунських осеред-

ків та організацією відповідних комуністичних молодіжних організацій тощо.

Загалом першочерговим завданням членів КПЗУ стала тотальна більшовізація суспільства за допомогою силових структур. Крім того проводилася посилена чистка новоприйнятих комуністів, зважаючи на особливості «нещодавнього перебування у складі іноземної держави». Діяльність КПЗУ носила глибоко революційний характер, ідеалізувалися заслуги Червоної армії та комуністів у визволенні регіону.

У своїй роботі КПЗУ спиралася на створювані масові профспілкові, молодіжні культурно-мистецькі та спортивні організації. З ініціативи КПЗУ впродовж 1944 – 1945 років проводилися масові збори, мітинги, конференції, з'їзди робітників, селян, педагогів, працівників культури та ін. Значну роботу було здійснено під час підготовки і проведення Першого з'їзду народних комітетів, який ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною 26 листопада 1944 року. Участь у цих подіях брали різні верстви місцевого населення, що сприяло піднесенню рівня політичної культури в умовах адаптації до нової політичної системи.

Внаслідок виконання свого основного завдання і непередбачуваності накреслених подальших програмних положень, існування КПЗУ як окремої партійної структурно-організаційної одиниці ставало недоцільним. 15 грудня 1945 року ЦК ВКП (б) вирішив вважати можливим прийняття КПЗУ до складу ВКП (б) і автоматичне переведення членів КПЗУ у члени ВКП (б). Проте це рішення викликало чергову хвилю партійно-політичної чистки кадрів, про що промовисто свідчать факти (всього 38 відсотків членів КПЗУ стали членами ВКП (б)). Замість ЦК КПЗУ був призначений обласний комітет КП(б)У, а 5 січня 1946 року затверджений його новий склад.

Перший з'їзд народних комітетів, крім Маніфеста про Возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, обрав вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ), до складу якої увійшло сімнадцять чоловік. Головою ради обрали І. Туряницю. Також був затверджений склад виконавчо-розпорядчого органу – уряду Закарпатської України. Згідно з декретом НРЗУ (9 січня 1945 р.) вся повнота влади в краї належала народу і здійснювалася через вільно обрані ним представницькі органи, тобто народні комітети на місцях і Народну Раду – в центрі.

Оскільки НРЗУ була єдиним вищим виконавчим і законодавчим органом влади в Закарпатській Україні, то її діяльність можна охарактеризувати як повну узгодженість законодавчої і виконавчої повноважень. Обрані члени НРЗУ крім законодавчої діяльності здійснювали реалізацію прийнятих радою законів. Переважав принцип «демократичного централізму». Однак поступово все відчутнішим стає дублювання основоположних засад радянської влади в контексті Радянського Союзу, а спроби противитися цьому відразу ж ліквідовувалися.

Закарпатська область в Радянській Україні

На початку 1946 року перехідний статус Закарпатської України був змінений правовим затвердженням її території в складі УРСР і утворенням Закарпатської області з центром у м. Ужгород. Фактично питання статусу краю вирішилося ще 29 червня 1945 року. З цього часу йде повноправне вливання суспільно-політичних інституцій у загальнодержавну радянську політичну систему й аспекти політизації українців Закарпаття втрачають свої регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами України. Це був третій і останній період радянзації краю у ХХ столітті. Цей процес повністю реалізовувався під споконвічною ідеєю єдності українського народу.

Так чи інакше, на етапі радянзації ядром політичної системи залишалися комуністи, партія котрих цілковито контролювала суспільно-політичні процеси. Вона практично монополізувала всі важелі крайової життєдіяльності. Головним завданням тогочасності стало зміцнення і активізація органів радянської влади, встановлення радянських порядків, дотримання соціалістичної справедливості тощо. Посилювалася ідеологічна робота, особливо в середовищі людей, котрі недовіряли комуністам. Розпочалась кампанія формування радянських і партійних вищих кадрів за рахунок приїжджих. Натомість масового характеру набуло усунення з посад кваліфікованих місцевих працівників.

Отже, можна говорити про те, що кадрова політика радянської влади була спрямована на якнайшвидше утвердження нової політичної системи й адаптації до неї відповідних інститутів. Для цього було й здійснено заміну статусу перехідного напівдержавного але власне автономного утворення на рівнозначну адміністративно-територіальну одиницю – область у складі УРСР. Як результат, поряд з політичними аспектами реалізовувалися й економічні (приведення до стандартів п'ятирічок, колективізація), культурно-національні (відхід від поняття «карпатоукраїнці» й розширення значення поняття «українці»), соціальні заходи (введення радянського паспортного режиму з обов'язковою пропискою). Але були й інші незручності, котрі в перші роки радянської влади негативно впливали на її імідж. Це надзвичайна милітаризація краю через перенасиченість військовослужбовцями, жорсткий прикордонний режим, антирелігійна політика (ліквідація греко-католицької церкви), впровадження командно-адміністративної системи управління всіма суспільними сферами.

У змісті процесу радянзації 1950 – 1980 років відбувалося фактичне дублювання головних елементів політичної системи Радянської України / Радянського Союзу. Загальні тенденції переважали над регіональними особливостями цього процесу і вказували, що радянська Закарпаття проводилася «зверху», швидкими, авральними темпами. Особливо це було відчутним у сфері економіки. Керівну роль у цьому процесі відіграли партійні осередки при повній підтримці і контролі військових частин та органів безпеки. Тому цей період називають і як динамічним, з точки зору суспільного розвитку

краю, так і суперечливим, внаслідок перебільшення ролі в цьому процесі «народної ініціативи».

Виборчі процеси в Закарпатті впродовж радянського періоду пройшли складну еволюцію, а електорат – хорошу практику політичного вишколу. За цей час було все: від жорсткого відбору депутатів (кооптування) до альтернативності й прозорості суб'єктів виборчого процесу. В повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності трудящих, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак, у роки сталінщини мали місце грубі порушення прав людини. Це, насамперед, показали умови проведення виборчих кампаній, які з попередніми дорадянськими традиціями плюралізму та демократії не мали нічого спільного. Зазнали закарпатці політичних репресій та релігійних гонінь, що вилилися в тисячі ув'язнених у концтаборах і в'язницях.

Таким чином, процес адаптації до радянської політичної системи в Закарпатті відбувався в досить складних умовах і з часом повністю нівелював попередні регіональні особливості. Якщо економічні успіхи мали об'єктивно позитивний характер, то політичний контроль життєдіяльності місцевих жителів залишив негативний слід на радянізації Закарпаття як особливого політичного регіону.

Закарпатська область в незалежній Україні

Розвиток політичного життя в період становлення незалежності України та її подальшої життєдіяльності слугує сьогодні новим орієнтиром еволюції Закарпаття як політичного регіону.

Кінець 1980-х – початок 1990 років став рубіжним чинником у визначенні українців як політичної нації. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя сприяли трансформації національної свідомості, пошуку істини, свободи, людських цінностей, збереженню історичних пам'яток, відродженню культурної спадщини. В умовах монопартійної системи групування громадян за спільними інтересами здійснювалося через створення неформальних громадських організацій, товариств і спілок. Як і на інших українських землях, в Закарпатській області процес активізації громадських товариств, осередків політичних партій, представників регіональної еліти носив акумулюючу роль у здійсненні важливих суспільних перетворень.

Історичне значення й роль багатьох тоді ще неформальних громадських організацій важко переоцінити. Вони фактично створили масову соціальну базу й широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху з найрізноманітнішими його проявами. І культурно-просвітницька орієнтація займає тут далеко не останнє місце.

За часи новітнього національно-культурного і політичного пробудження на українських землях 1991 – 2016 років сталися кардинальні суспільно-політичні зміни, що спричинили повернення національно самобутніх дже-

рел карпатського краю, дали можливість торкнутися незабутніх сторінок минулого. Українське суспільство новітньої держави відчуло на собі період становлення й адаптації багатьох громадських інститутів до політичної системи. Обравши демократичний шлях розвитку у всіх сферах суспільного життя і маючи за приклад західноєвропейський варіант демократії, українці намагалися пристосуватися до реалій і перспектив розвитку сучасного демократичного суспільства. Лише в таких умовах можна було сподіватися на лібералізацію відносин і громадсько-політичну активність закарпатців у контексті формування засад громадянського суспільства.

Виходячи з цього огляду, слід зауважити, що у Закарпатській області за останнє століття створилися передумови для формування нового типу мислення місцевого населення та особливих ознак його регіональної політичної свідомості та політичної культури. Закарпатці регулярно брали участь у державотворчих та інших політичних процесах, специфічно впливаючи на їх динаміку завдяки особливим регіональним і національним традиціям, історичним, культурним, ментальним ознакам, характерним змістом боротьби й відстоювання суспільно-політичних цінностей.

Отже, як бачимо Закарпаття за свої останні 100 років пройшло важкий суспільно-політичний шлях, який мав пряме віддзеркалення на всі інші процеси, що відбувалися в регіоні. Кидається у вічі пряма залежність регіонального розвитку від політики центральних органів влади, які намагалися за найменших власних витрат підпорядкувати життя регіону загальнодержавній політиці. Це було відчутним і в господарюванні, культурі, освіті, релігії. Так чи інакше, а 25-річний досвід перебування Закарпаття у складі незалежної України виявив головну і багатолітню тенденцію, яка виражається у відомій тезі: «Єдність українців по обидва боки Карпат!».

БАТЬКУ Й

МАМО!

Нехочемо жити рабами та слугами чужих, хочемо на своїй землі бути самі своїми панамі!
Ватьку не вір тим, що за кусок сала і 30 срібняків хочуть щоб Ти продав нас і поробив з нас яничар!

**Ми,
діти Карпатської України
хочемо виростати на сво-
бідній українській землі!**

Частина 2.

У боротьбі за незалежність України

Передумови громадської активності

Кінець 1980-х – початок 1990-х років став рубіжним чинником у визначенні українців як політичної нації. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя сприяли трансформації національної свідомості, пошуку істини, свободи, людських цінностей, збереженню історичних пам'яток, відродженню культурної спадщини. В умовах монопартійної системи групування громадян за спільними інтересами здійснювалося через створення неформальних громадських організацій, товариств і спілок.

Цей процес сприяв формуванню громадської думки навколо державотворчих намірів народу України, його боротьби за остаточну незалежність Української держави. Шлях до незалежності проходив через духовне й національно-культурне відродження, усвідомлення політичного призначення нації. Інтенсивність і характер змін суспільно-політичної системи були досить швидкоплинними. Таку оцінку можна давати, розуміючи весь процес становлення, поетапність розвитку й структурування в майбутньому багатопартійної системи, ролі громадських організацій у формуванні органів влади та у процесі боротьби за владу. Але реформування значною мірою залежало від законодавчих основ державного організму, громадсько-політичної струк-

туризації суспільства, ідеологічної консолідації, політичного протистояння з владою, навіть особистих амбіцій окремих груп та осіб.

Історична перемога українського народу – становлення незалежної держави України – не була одномоментним актом чи випадковим історичним фактом. До часу ухвалення позачерговою сесією Верховної Ради УРСР Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року було здійснено важкі кроки. Цьому процесу передували глибокі та суперечливі водночас події, насамперед пов'язані з так званою «горбачовською перебудовою». Прийшовши до влади у березні 1985 року, Михайло Горбачов поставив перед собою і своїми соратниками надскладне завдання трансформації існуючого ладу. Проте, процеси, які не залежали від рішень політичної верхівки, вже автоматично змінювали намічений курс і переростали в своєрідну революційну хвилю, котра дедалі більше набирала соціальних, політичних і національних обрисів.

Соціальний бік змін був закладений на рівноправності різних форм господарювання (колективних, приватних тощо). Людина почала переосмислювати власне бачення соціально-економічних перетворень через власні можливості господарського розвитку. Різні регіони України мали різні історичні традиції соціально-економічного життя, однак всі вони переважно негативно сприймали монополію держави на цей процес.

Відповідною була й системна криза тоталітарного режиму. Політичні обриси полягали в тому, що в СРСР не існувало організованої політичної сили, яка б в умовах тоталітарного устрою змогла витворитися в середовищі тогочасного суспільства й стати альтернативою комуністичному режимові. Однак поступово політична свідомість громадян набувала вимогливих ознак політичного рівноправ'я у всіх суспільних аспектах. Ще складніше виходило з національним питанням тієї революції, в яку переросла перебудова. Не відразу і з великими труднощами, але державна символіка Української Народної Ради була затверджена. Разом з нею було прийнято й ідеологічні цінності, прямо протилежні марксизму-ленінізму.

Внаслідок цих змін централізоване державне управління почало послаблюватися, а відтак нового прояву набули відносини всесоюзного центру з регіональними. Дедалі частіше такі відносини переростали в протистояння, яке почало набувати характеру національно-визвольного руху.

У часи лібералізації комуністичного режиму, яка відбувалася під гаслом політики лідера СРСР Михайла Горбачова «за перебудову», розпочався процес перегляду покарань, котрих зазнали політичні в'язні. У 1988 році члени колишньої правозахисної організації Української гельсінської групи (УГГ) сформували Українську гельсінську спілку (УГС). За своїм характером дисидентська діяльність до цього часу носила чітко окреслений характер індивідуального протесту проти гігантської державної машини, уособлюваної партійно-радянським апаратом. У кожного з її противників були свої мотиви та причини для виявлення незгоди з існуючим політичним режимом та відкритого протистояння йому. Переважна більшість представників руху диси-

дентів належала до інтелігенції – своєрідної соціальної групи, яка в силу своїх суспільних функцій особливо гостро відчувала вади тоталітарної системи, радянський суспільно-громадський та культурно-освітній тиск, повсякчасне порушення прав та свобод особистості.

Для абсолютної більшості громадян, які пройшли всі етапи своєї соціалізації в умовах «закритого» суспільства, постійної ксенофобної пропаганди проти різноманітних «ворогів» – внутрішніх і зовнішніх, надмірного бажання каральних органів «підтримати порядок», а також практики показових розправ з виявами інакомислення, будь-яка суспільнозначима незгода була повністю заборонена й найменший привід її жорстко контролювався.

Дисидентський рух, який так і не вдалося повністю нейтралізувати, став свідченням того, що незаангажовані системою українці поступово приходили до усвідомлення необхідності суспільних змін. Цей процес став своєрідним попередником наступного етапу демократизації, запорукою збереження ідеї державної самостійності України.

У період «застою», крім іншого, значної девальвації зазнала офіційна ідеологія – марксизм-ленінізм, що відігравав роль і основної підпори домінування комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства. Вона остаточно втратила вплив на розвиток суспільних процесів. На це активно реагували громадяни, хоча й переважно не висловлюючись офіційно, відкрито, а більше в низах. У таких умовах мобілізація мас на базі офіційної ідеології ставала помітною проблемою для влади.

Ще у 1960-х роках до дисидентського руху залучився один із лідерів новітнього відродження громадсько-політичної думки краю Петро Скунець, котрий популяризував працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», підтримував контакти з іншими діячами опору. Значних гонінь та переслідувань зазнали діячі-дисиденти, до яких можемо віднести Івана Чендея, Юрія Бадзя, Павла Кампова, Олександра Ороса, Юрія Цьому, Івана Станіслава, Василя і Галину Береців, Василя Кушнаря, Юрія Чорі, Івана Мирона, Василя і Андрія Скрипків, Віктора, Івана і Миколу Попадичів, Олексу і Марію Павлюків, Михайла Коперльоса, Юрія Бердаря, Миколу Бондаря, Йосипа Терелю та багатьох інших. Багато хто з них поплатився за вільнодумство, відкриту критику пануючої тоді ідеології, пропонував альтернативні шляхи суспільно-політичного розвитку, поширював підпільну й офіційно заборонену літературу, відмовлявся співпрацювати з каральними чи партійними органами або ж просто «занадто» відстоював українську національну ідею.

Незважаючи на офіційну заборону діяльності Греко-католицької церкви, священнослужителі, котрі не визнавали ліквідації унії, продовжували підпільно проводити душпастирську роботу. За незалежними оцінками, тільки в 1970-х роках у Закарпатті проживали понад сотні священників, які підтримували зв'язок з уніатськими осередками за кордоном. Серед них Є.Попович, Ю.Желтвай, О.Марина, С.Гафич, І.Карпинець, М.Левкулич, А.Мондик, В.Микуляк і багато інших.

Тому визрівання «протестного духу» в Закарпатській області носило не випадковий характер, а було продиктоване загальноукраїнським бажанням суспільних змін. Виходячи з того, що закарпатський неформальний рух зароджувався в обмеженому колі інтелігенції та духовенства, передусім греко-католицького віросповідання, можна припустити, що його замкнутість була пов'язана з жорсткими умовами діяльності контролюючих державних і партійних органів у прикордонному закарпатському краї. Архівні документи фонду Закарпатського обкому Компартії України чітко ілюструють процес протистояння тогочасної партійної номенклатури із неформальними організаціями, що проявився на зламі 1980 – 1990-х років.

У червні – липні 1988 року в Москві пройшла 19-та Конференція КПРС. Задумана політична реформа повинна була отримати на основі широкого публічного обговорення масове схвалення. Ідея полягала в тому, щоб перетворити органи радянської влади на незалежні від партійного контролю владні інститути. Піднімалося питання ролі КПРС в суспільному житті. Відтак, це мало вплинути на авторитет і підтримку народними масами нового курсу. Багатьом здавалося неприйнятним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси іншої частини захищатимуть депутати від громадських організацій.

У цей час провідною силою голосу народних мас поступово стають громадські організації неформального характеру. Починаючи з весни 1988 року, громадська діяльність уперше почала набувати мітингової форми. Так, 26 квітня 1988 року, в другу річницю Чорнобильської катастрофи, у Києві пройшла перша несанкціонована екологічна демонстрація. Учасники її не висували політичних гасел, однак були розігнані органами охорони правопорядку, а частина з них заарештована.

13 червня 1988 року у Львові під час установчих зборів Товариства української мови пройшов перший в Україні багатотисячний мітинг. Ці акції практично започаткували мітинговий період у суспільно-політичному житті республіки.

Натомість у серпні Президія Верховної Ради внесла на розгляд політбюро ЦК КПУ проект указу «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Він передбачав впровадження санкцій (від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на невеликі терміни, позбавлення волі на термін до шести місяців, виправно-примусових робіт на термін до одного року).

Поряд з інтелігенцією до національно-визвольної та соціальної боротьби активно залучився робітничий клас. У 1989 році в УРСР спалахнули перші робітничі страйки, особливо в шахтарських регіонах. Шахтарі протестували проти важких умов праці та низької заробітної плати. Влітку припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах. На місцях створювалися страйкові комітети. Декілька

донецьких шахт об'єдналися в регіональну спілку з центром у Горлівці, яка протестувала проти дефіциту продовольчих і промислових товарів, вимагала збільшення заробітної плати. Переважно виступи шахтарів носили економічний характер. Політичних вимог робітники не висували.

Але незаперечним фактом залишалась зміна національної свідомості українців. Про це промовисто свідчить масова акція «Українська хвиля». 21 січня 1990 року на автомобільній трасі Львів – Київ утворився «живий ланцюг», участь у якому взяли сотні тисяч людей, які продемонстрували єдність усього українського народу.

На зламі 80 – 90-х років ХХ століття чільні представники інтелігенції, студентства, інших соціальних груп населення стали учасниками важливих трансформаційних процесів. Саме вони прийняли перший та найважчий удар тогочасної радянської номенклатури і партійних функціонерів.

В умовах формування демократичного суспільства, під час становлення незалежності України, на її території почався масовий процес створення громадських організацій, не остання роль серед яких відводилася національно-культурним товариствам. Представники будь-якої національної меншини отримали вільне право створювати відповідні громадські інститути для задоволення власних національно-культурних, духовно-релігійних, освітньо-виховних потреб. Аналогічні процеси відбувалися й у найзахіднішому регіоні республіки – Закарпатській області. Як і на території всієї України, тут розпочали свою діяльність неформальні громадські організації, щоправда, вони мали свої особливості й специфічні умови розвитку.

Політична консолідація громадян у краї виникала перед загрозою монополізації влади консервативно налаштованими партійними і радянськими працівниками. Одночасно розпочалась боротьба за культурно-духовне відродження, реанімацію національних традицій та цінностей.

Важливим був також історико-політичний фактор, ґрунтований на традиційності демократичних інституцій в політичній історії Закарпаття першої половини ХХ століття, коли десятиліттями функціонували розгалуження громадських організацій та політичних партій. Постійний потяг попередніх поколінь закарпатців до державотворення в часи Гуцульської Республіки 1919 року, автономної Підкарпатської Русі 1938 – 1939 років, незалежної Карпатської України 1939 року, післявоєнної Закарпатської України 1944 – 1946 років залишив у пам'яті населення почуття відповідальності за долю краю, бажання самозбереження і захисту суспільних ідеалів. У той час значною популярністю серед місцевого населення користувалися численні культурно-просвітні громадські організації, що мали історичні корені і традиції з часів просвітництва закарпатських Будителів. Достатньо хоча б прослідкувати діяльність таких товариств як «Просвіта», «Пласт», «Жіночий Союз» та ін. Тому й не дивно, що ціла низка новостворених наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років товариств оголосили про спадкоємність і правонаступність організацій міжвоєнного періоду, навіть зберігши їхні історичні назви (наприклад, товариство «Просвіта»).

Одним із факторів, що впливав на активізацію громадськості в краї, було підвищення уваги до проблем навколишнього середовища, природних ресурсів Закарпаття, подолання екологічних проблем. Це питання перебувало на особливому рахунку у світлі наслідків Чорнобильської катастрофи. Тому громадський рух проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС) поблизу Мукачева набув особливої гостроти й загальнодержавного розголосу.

Гострі дискусії, масові збори селян, мітинги в селах і містах, акції протесту, страйки стали традиційною формою виступу громадян. Ситуація навколо РЛС поступово ускладнювалася. Позачергова сесія обласної ради народних депутатів 26 січня 1990 року спеціально розглядала питання про Пістрялівську РЛС, після чого, внаслідок тиску громадськості, було прийняте рішення про призупинення будівництва станції і створення урядової комісії для вивчення проблеми. Тільки 30 травня 1990 року обласна рада прийняла рішення про остаточне і безповоротне припинення будівництва Пістрялівської РЛС. А 2 серпня 1990 року Верховною Радою Української РСР була прийнята постанова «Про мораторій на будівництво нових надпотужних РЛС у межах території Української СРСР», дія якого поширювалася на 5 років, що стало прямим наслідком подій у Закарпатті.

Важливим був і економічний фактор, зумовлений багаторічним господарським зубожінням краю внаслідок неефективного використання природних ресурсів, застійливими явищами в промисловості та сільськогосподарському секторі. У новітній час все нагальнішим виглядала необхідність використання нових елементів ринкової економіки, різних форм власності в економічній діяльності.

До специфіки тогочасного суспільно-політичного розвитку Закарпатської області належить питання регіонального сепаратизму й розіграш карти політичного русинства. У період розпаду СРСР з новою силою спалахнули проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої в Україні. У Закарпатті на основі градації політико-державного й етнокультурного проявів громадського життя формувалися течії, котрі підтримували загальнонаціональні державотворчі тенденції з одного боку, а з іншого – ті, що підтримували ідею його автономності, окремішності, етнічної незалежності. У таких умовах на зламі 1980 – 1990-х років відбувалося й протистояння деяких громадських організацій між собою, а також з владними структурами, котрі певною мірою сприяли еволюції сепаратистських проявів у регіоні. Проте, населення неоднозначно сприймало їх, оскільки важливішим все ж було бажання національної єдності в умовах суспільно-політичної кризи.

Така ситуація скоріше була викликана традиційним для закарпатців поміркованим менталітетом, що характеризувався виваженою позицією щодо прийняття серйозних суспільно-політичних рішень. Однак ті вияви суспільної та громадської думки, котрі вже відчувалися в житті українського суспільства наприкінці 1980-х років, так чи інакше мали позитивні наслідки для

формування підґрунтя новітніх суспільно-політичних процесів у краї й визначали спільність бажань та переконань громадян.

Регіональний процес боротьби за незалежність України залежав від імпульсів суспільно-політичного життя в державі та був своєрідною реакцією на тоталітарні катаклізми тогочасності. Цей рух мав свої регіональні особливості, зокрема, в діяльності багатьох громадських організацій.

Хвиля протестів

Основними формами реалізації поставлених завдань було проведення масових заходів (мітингів, зборів, віче, конференцій, семінарів, диспутів), поширення свободи слова, відкритості інформаційної сітки, проведення рівноправної передвиборчої агітації тощо. Реалізація всіх напрямків діяльності неодмінно призводила до досягнення основної мети – утворення незалежної держави Україна. У світлі вирішення поставлених завдань народні виступи набували дедалі більшої гостроти.

Один із перших масових мітингів відбувся в Ужгороді 13 вересня 1989 року, а в Мукачеві – 16 вересня 1989 року – екологічний.

24 вересня 1989 року великолюдна багатотисячна акція-мітинг пройшла на ужгородському стадіоні «Спартак». Вона була запланована з метою якнайширшої пропаганди демократичних ідей серед широких мас. Назва до цього часу безпрецедентного заходу промовисто засвідчувала суть залучення до опозиції комуністичній владі – «Чого прагне Народний Рух України на Закарпатті?». Древнє місто Ужгород вперше бачило таку велику кількість синьо-жовтих прапорів.

8 жовтня 1989 року відбувся несанкціонований мітинг у Великому Бичкові на Рахівщині.

У листопаді – грудні 1989 року громадськість краю брала участь у мітингах проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС). Екологічні проблеми краю дедалі більше набували політичного забарвлення. Перше пікетування станції пройшло 11 листопада 1989 року.

Один із найбільших мітингів поблизу РЛС відбувся 19 листопада. Лідери неформальних громадських організацій ініціювали декілька несанкціонованих вуличних зібрань громадян у різних містах і селах регіону. У цей час багатолюдні мітинги стали чи не буденною справою мукачівців. Особливо гучним стало проведення несанкціонованого віче поблизу Пістрялівської РЛС 26 листопада.

Поряд із наведенням порядку навколо Пістрялова, учасники мітингів порушували й інші питання, зокрема з проблем екології Синевирського заповідника (10 червня). Подібний екологічний мітинг уперше відбувся й у селищі Солотвино (17 червня).

10 грудня 1989 року відбулись масові збори селян с. Залужжя Мукачівського району, на яких місцеві жителі вперше висунули політичні вимоги й висловилися за проведення страйків. Того ж дня в с. Лалово Мукачівського

району провели шеститисячний екологічний мітинг, який перетворився за своїм змістом на політичний.

11 грудня 1989 року Мукачівська філія Української гельсінської спілки (УГС) спільно з Рухом перетворила мирний похід селян зі священниками чотирьох церков на територію Пістрялівської РЛС у несанкціонований політичний мітинг, після чого відбулися перші суди над ініціаторами заходу.

17 грудня 1989 року відбулися чергові масові збори селян в с. Залужжя, де, незважаючи на шалений опір районного керівництва, кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР було висунуто одного з лідерів Народного руху України за перебудову Павла Федаку. Аналогічні збори допомогла провести в одному з мікрорайонів міста Мукачево, що на той час вважалося неабияким успіхом націонал-патріотів краю. Того ж дня було проведено багатотисячний мітинг-віче в Іршаві.

Один із перших мітингів і пікетування закарпатського облвиконкому й обкому КПУ в Ужгороді відбулися 11 січня 1990 року. 14 січня 1990 року демонстрація й тритисячний мітинг біля будинку обласного комітету КПУ викликав кадрові зміни.

21 січня 1990 року в Хусті організатори мітингу присвятили його проведення знаменному дню в історії України та Закарпаття – дню соборності українських земель, проголошеної 21 січня 1919 року. На мітингу, в присутності понад 500 чоловік, виступаючі наводили історичні паралелі з сучасністю, вказували на значимість боротьби за єдність нації, свободу й незалежність від комуно-радянського режиму та ін.

26 січня 1990 року під тиском багатотисячного мітингу сесія обласної ради прийняла рішення «Просити Верховну Раду УРСР та Раду Міністрів припинити будівництво Пістрялівської РЛС».

Ціла низка мітингів відбулася у лютому 1990 року. Так, 4 лютого в Ужгороді пройшов семитисячний мітинг. 11 лютого одночасно у Волівці й Мукачеві відбулися масові заходи політичного й екологічного спрямувань з використанням національної символіки. Причому у Волівці акція пройшла під гаслами політичного протесту проти поділу закарпатців на русинів та українців.

Того ж дня було проведено акцію «живого ланцюга» від центра Мукачева до Пістрялівської РЛС. Участь у цьому заході взяли близько дев'яти тисяч чоловік.

4 лютого 1990 року в Ужгороді пройшов семитисячний мітинг.

17 лютого 1990 року в Хусті відбувається багатолюдний мітинг і молебень навпроти будинку райкому Комуністичної партії, а в селах Лалово й Угля – віче за участі представників різних громадських організацій.

24 – 25 березня 1990 року вперше масово відсвяткували День проголошення незалежності Карпатської України в Хусті.

30 березня 1990 року відбувся мітинг та пікетування в Мукачеві поблизу райвійськкомату з використанням національної символіки й плакатів.

21 квітня 1990 року громадськість провела свято «День волі» в Ужгороді, яке присвятили викупу Тараса Шевченка з неволі, а 26 квітня 1990 року було проведено в Мукачеві День Чорнобильської трагедії.

10 червня 1990 року відбувся мітинг з проблем екології Синевирського заповідника, а у Рахові – під політичними гаслами – мітинг та святкова демонстрація «Свято народної творчості».

14 червня 1990 року Ужгородська міська рада під тиском громадсько-політичного руху прийняла рішення про легалізацію на території міста синьо-жовтого прапора. 17 червня 1990 року вперше пройшов екологічний мітинг у селищі Солотвино.

4 – 12 липня 1990 року в Закарпатті була здійснена масштабна акція «Дзвін-90», участь в якій взяли представники всіх на той час діючих громадських організацій національно-демократичного фронту. Ця подія об'єднала все Закарпаття під синьо-жовтими прапорами від Ужгорода до Яблунецького перевалу. Акція без перебільшення стала передвісником прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 року історичного документу – Декларації про державний суверенітет України. Це був значний крок у подальшому українському державотворенні.

Розголос подій був настільки гучним, що на багатьох підприємствах працівники масово полишали ряди комуністичних партійних осередків і вимагали департизації установ.

3 серпня 1990 року під тиском громадськості сесія Мукачівської міської ради народних депутатів прийняла рішення про легалізацію синьо-жовтого прапора на території міста над Латорицею.

Отже, багато уваги приділялося мітингам як політичного, соціального, так і екологічного характеру, які набували дедалі масового характеру на території Закарпатської області.

Перші перемоги

Унаслідок різних обставин населення регіону все більш активно залучалися до громадсько-політичного життя. На зламі 80 – 90-х років ХХ століття створилися непогані умови для широкої участі місцевих жителів та громадських організацій у виборчих процесах, зокрема на місцевому рівні. Як низи, так і верхи, розуміли необхідність кардинальної трансформації владних відносин і структур. Неформальні організації, ставши в опозицію до існуючого режиму, серйозно націлилися на взяття владних висот, задіявши нові схеми виборчих технологій (при обмежених ресурсах), які в тогочасних умовах могли гарантувати певний успіх, незважаючи на те, що майже всі важелі виборчого механізму зосереджувалися в руках політичної влади.

Це переконливо доводять вибори народних депутатів до Верховної Ради УРСР, Закарпатської обласної ради народних депутатів та міських Рад. Участь громадян у голосуванні в середньому була надзвичайно висока – 91,1 відсотка. Це можна пояснити неабияким натхненням і певною ейфорією на-

селення краю, котре підтримувало державотворчі процеси, спрямовані на здобуття Україною незалежності. Це були перші демократичні вибори, в яких на альтернативній основі обиралися народні представники, і від вільного волевиявлення громадян залежало майбутнє українського народу.

І хоча політичні вибори відбувалися на альтернативній основі, та все ж боротьба не завжди була рівноправною і справедливою. Представники демократичних сил у краї напередодні виборів опинилися в повній інформаційній ізоляції. Кандидатам не вдавалося висвітлити свої позиції в пресі, на радіо і телебаченні. Давалася взнаки й відсутність незалежних друкованих органів, належне фінансування, монополія влади на зустрічі з трудовими колективами, ідеологічне зомбування населення. У таких умовах ще більш значимими були результати, яких досягли представники демократичних сил. Показовими вони стали в тому відношенні, що в Закарпатській області жителі відразу активно включилися до боротьби за владу. 26 березня 1989 року народними депутатами СРСР стали Микола Бігунець (від національно-територіального виборчого округу № 45), котрий переміг лідера Закарпатського обкому КПУ Генріха Бандровського, Едуард Воробйов (від Ужгородського територіального виборчого округу № 451), Марія Герзанич (від Мукачівського територіального виборчого округу № 452), Станіслав Мишук (від Хустського територіального виборчого округу № 453). Серед них тільки М.Герзанич була безпартійною, а інші троє – члени КПРС.

Через рік після цього, 4 березня 1990 року, відбулись вибори народних депутатів Української РСР. Цього дня депутатами Верховної Ради стали від Рахівського виборчого округу № 174 Іван Габор, від Свалявського виборчого округу № 175 Михайло Волощук, від Тячівського виборчого округу № 176 Віктор Бедь.

Натомість від інших виборчих округів кандидатам знадобилося повторне голосування, яке відбулося 18 березня 1990 року. Згідно з ним від Ужгородського виборчого округу № 167 народним депутатом УРСР від Закарпатської області став Ігор Еліашевич (33 тисячі 548 голосів), від Мукачівського виборчого округу № 168 – Володимир Данчевський (24 тисячі 607 голосів), від Берегівського виборчого округу № 169 – Василь Шепа (43 тисячі 623 голоси), від Виноградівського виборчого округу № 170 – Андрій Поличко (44 тисячі 670 голосів), від Іршавського виборчого округу № 171 – Іван Галас (28 тисяч 68 голосів), від Мукачівського виборчого округу № 172 – Дмитро Кельман (36 тисяч 456 голосів), від Перечинського виборчого округу № 173 – Іван Герц (53 тисячі 45 голосів), від Хустського виборчого округу № 177 – Іван Попович (30 тисяч 808 голосів).

Вибори депутатів Закарпатської обласної ради народних депутатів також пройшли у два етапи 4 і 18 березня 1990 року. У 120 виборчих округах Закарпатської області боротьбу за депутатські мандати в обласну раду народних депутатів вели 536 чоловік. Кандидатами до місцевих органів влади від демократичних сил були висунуті активісти по всіх виборчих округах. Зокрема, від обласного центру до Закарпатської обласної ради народних

депутатів були запропоновані такі кандидатури: С.Пойда (виборчий округ №1), М.Тиводар (виборчий округ №2), П.Скунць (виборчий округ №3), Ф.Вовканич (виборчий округ №4), Л.Костик (виборчий округ №5), О.Борець (виборчий округ №6), Л.Чубата (виборчий округ №7), В.Зілгалов (виборчий округ №8), Б.Сливка (виборчий округ №9), П.Федака (виборчий округ №10), Й.Баглай (виборчий округ №11). Однак результати голосування в обласному центрі виявилися не такими вдалими для рухівців краю, як очікувалося, оскільки від Ужгорода тільки один їхній кандидат пройшов до складу облради – тоді доцент, а нині професор Ужгородського університету історик Михайло Тиводар. З інших районних дільниць області були обрані такі закарпатці як М.Бедей, М.Джанда, Л.Караванська, Є.Деркач, Ю.Дупко та ін. У результаті народного волевиявлення переважна більшість облради були членами КППС (94 чол. – 82,5 відсотків) і всього 20 (17,5 %) – безпартійних.

У цей же час вибори депутатів Ужгородської міської ради народних депутатів пройшли у декілька етапів (4 березня, 18 березня, 22 квітня, 4 травня). Цікаво, що жоден позапартійний у своїй анкеті не зазначив свою приналежність до новоутворених громадських організацій націонал-демократичного спрямування. Однак, це не означало, що таких не було взагалі. НРУ за перебудову на Закарпатті, будучи в коаліції народно-демократичних сил, куди входили й представники Товариства української мови ім. Т.Шевченка, УГС, Товариства угорської культури Закарпаття, асоціації «Зелений світ» та інших товариств, згуртовано підійшли до виборів. Поширений «Виборчий Маніфест Народного руху України за перебудову» закликав: «Від того, кого ми оберемо, залежить – чи стане Україна вільною суверенною державою, спроможною забезпечити своєму народові матеріальний добробут, чи вона і надалі залишиться політичною, економічною та культурною провінцією центральних відомств».

Тому участь непартійних громадян у виборах розглядалася як кардинальна зміна старих відносин з центром, зокрема Москвою, і побудова нової незалежної України шляхом демократичних реформ: «У виборчу кампанію РУХ вступає під гаслом згуртування всіх громадян України на засадах демократії та гуманізму незалежно від їхньої національної та партійної належності, релігійних переконань, соціального стану... РУХ боротиметься за тих кандидатів, які довели свою відданість справі оновлення суспільства».

До Ужгородської міської Ради народних депутатів у 122 виборчих округах згаданими громадськими організаціями було висунуто понад п'ятдесят кандидатів. За результатами голосувань від демократичного блоку в Ужгородську міську раду депутатами обрали таких представників: Ю.Ажнюк, М.Андрух, І.Баторі, П.Васько, М.Вовк, І.Волошин, П.Голіцин, О.Горват, Ю.Дупко, З.Жоффчак, В.Зілгалов, Є.Корчинська, Е.Ландовський, М.Лебеда, В.Лендел, О.Лобода, Й.Негер, А.Ронай, В.Сабов, О.Самойленко, С.Торовцій, П.Федака, Л.Філіп, П.Ходанич, В.Шерегій. Групу депутатів від ужгородського міського Руху в раді очолював П.Федака. Робота депутатського корпусу Ужгородської міської Ради першого скликання була плідною. Зокрема, ви-

суванці від НРУ за перебудову внесли в роботу сесії чимало нововведень і були ініціаторами прийняття важливих для тогочасного розвитку міста рішень.

Одним із резонансних питань тоді стало обговорення міської символіки. За участі групи депутатів від НРУ сесія розробила Положення про використання на території Ужгорода національної символіки. Була створена відповідна комісія, яку очолив Павло Федака. Результатом її роботи стало прийняття Радою 14 червня 1990 року легітимного рішення «Про традиційну символіку на території м.Ужгорода». Ось цитата з нього: «З метою відродження національних духовних традицій, виконання волі і побажань громадян міста та впорядкування використання національної символіки міська Рада народних депутатів вирішила: на території м. Ужгорода разом з прапором, гербом та гімном СРСР і УРСР вважати офіційно прийнятою традиційну символіку – герб м. Ужгорода, синьо-золотистий прапор...».

Проголошення незалежності

Значні випробування випали на представників демократичних сил і громадськості в часи серпневих подій 1991 року під час московського путчу 19 – 21 серпня.

Про серйозність намірів заколотників свідчить і документ «Входящая шифр телеграма № 36» із Москви під грифом «Секретно» датована 19 серпня 1991 року, в якій зазначалося: «Первым секретарям ЦК Компартий Союзных Республик, рескомов, крайкомов, обкомов партии. В связи с введением чрезвычайного положения примите меры по участию коммунистов в содействии Государственному комитету по чрезвычайному положению в СССР. В практической деятельности руководствоваться Конституцией Союза ССР. О Пленуме ЦК и других мероприятиях сообщим дополнительно. Секретариат ЦК КПСС».

Слід підкреслити, що з усіх Рад народних депутатів у регіоні тільки одна – Ужгородська міська – зібралася на позачергове засідання післяобіднього 19 серпня 1991 року й відкрито заявила про антиконституційну суть хунти. Черговий раз депутати чітко проявили свою громадянську позицію.

Головуючий на засіданні міської ради Василь Прокопець закликав депутатів до обговорення проекту звернення «До Верховної Ради Української РСР, до громадян Ужгорода», який підготували Юрій Ажнюк, Юрій Галамба, Олег Діба, Юрій Ключевський і Олександр Самойленко. У зверненні, зокрема, говорилося: «У зв'язку зі зміною політичної ситуації СРСР – створенням та діяльністю Державного Комітету з надзвичайного стану – Ужгородська міська Рада народних депутатів заявляє, що створення та перші кроки діяльності Державного Комітету з надзвичайного стану суперечать Конституції СРСР, Конституції УРСР, Декларації про державний суверенітет України, законів про економічну самостійність України, іншим державним актам СРСР та Української РСР».

Ужгородська міська рада занепокоєна відсутністю належної інформації про ситуацію в країні, про долю Президента СРСР та відсутністю його заяви про складання ним президентських повноважень.

Ужгородська міська рада просить негайно скликати сесію Верховної Ради Української РСР та висловити позицію найвищого органу державної влади України у ситуації, що склалася.

Ужгородська міська рада залишається на позиціях Декларації про державний суверенітет України і не підтримує дій Державного Комітету з надзвичайного стану на території України, які суперечать законам та іншим державним актам СРСР та Української РСР.

Ужгородська міська рада закликає громадян Ужгорода, які мають багаторічні традиції дружби народів, зберігати спокій і витримку.

Ужгородська міська рада звертається до військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ та державної безпеки проявити зваженість у цей складний період». Це рішення було прийняте одним із перших по всій Україні, що підтверджувало думку про Ужгородську міську Раду як «Раду демократичного скликання».

23 серпня 1991 року депутати Ужгородської ради стали ініціаторами скликання загальноміського мітингу. Цього дня на Театральній площі зібралися тисячі громадян, які прийняли звернення до керівництва країни і засудили путчистів. Крім того, з вуст виступаючих лунали заклики про проведення позачергової сесії Закарпатської обласної ради, відставки обласного керівництва, очільників силових структур, обласного радіокомітету, демонтаж пам'ятника Леніну в Ужгороді, вихід з лав КПРС .

24 серпня 1991 року у Києві народні депутати проголосили Україну незалежною державою. Це була перемога всіх без виключення демократичних сил українського суспільства. З новою силою розпочалась декомунізація суспільства.

26 серпня 1991 року був створений Закарпатський блок «Демократична Україна», який виступив із закликом про відставку обласного керівництва, саморозпуск обласної ради й проведення нових виборів на альтернативній основі. Це було перше широкопредставницьке об'єднання націонал-патріотичних організацій краю та окремих діячів органів влади. До групи увійшли 23 депутати різних національностей. Особливу активність у роботі «Демократичної платформи» проявили М.Тиводар, А.Бігарі, Ю.Дупко, Й.Лемко, Є.Деркач, В.Марина, І.Ковач, І.Орос, Ф.Пожар, І.Савчук та ін. Свою позицію на підтримку групи займали Л.Караванська, М.Джанда, І.Мокрянин.

До успіхів роботи «Демократичної платформи» слід віднести їхній вплив на покращення релігійної обстановки в краї, гальмування будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції та подальшого його припинення, а також вимоги відставки прокомуністичного керівництва обласної ради в 1991 році. Створення та діяльність депутатської групи «Демократична платформа» в стінах обласної Ради засвідчила, що тут вперше постала опозиція до прокомуністичної більшості й розпочалося нормальне «демократичне зма-

гання думок і підходів при вирішенні всіх питань нашого життя». На відміну від громадських організацій депутатська група (хоча до неї входили й представники різних товариств) реально впливала на прийняття владних рішень. Їхні заяви носили гострий характер, як, наприклад, про вихід з депутатського корпусу та на підтримку Закарпатського блоку «Демократична Україна».

Депутати від «Демократичної платформи» підтримали страйк студентів Ужгородського державного університету у жовтні 1990 року, котрі виступили солідарно з київським студентством, яке протестувало проти бездіяльності влади у реалізації Декларації про державний суверенітет України.

Утворення Закарпатського блоку «Демократична Україна» відбулося на розширеній Консультативній Раді. Угоду про об'єднання підписали керівники дванадцяти громадських організацій (у тому числі «Меморіалу», Крайового НРУ, товариства української мови ім. Т.Шевченка, Крайового товариства «Просвіта», Краєзнавчого об'єднання ім. О.Митрака та ін.), політичних партій (УРП, ПЗУ, ДемПУ). Для здійснення своїх функцій у структурі «Демократичної України» було утворено крайове віче (розширене засідання представників організацій-учасників, місцевого населення й окремих громадян), консультативну раду (вищий орган «Демократичної України», куди входили лідери організацій), президію (робочий орган блоку), а також районні, міські блоки, які самостійно визначали засади утворення та функціонування у складі Закарпатського блоку «Демократична Україна». Керівником блоку обрали народного депутата України, голову крайової організації НРУ Віктора Беда, котрий у Верховній Раді входив до складу утвореної Демократичним блоком парламентської опозиції – Народної ради.

У цілому свою діяльність блок вбачав у реалізації чотирьох основних напрямів: 1) демократичні перетворення та декомунізація краю; 2) організація і проведення виборів Президента України, дострокових виборів місцевих Рад народних депутатів та їхніх голів і референдумів; 3) сприяння проведенню земельної реформи і приватизації; 4) регулювання прав і гарантій національних меншин. «Демократична Україна» у ті дні фактично очолила громадськість міста Ужгорода й інтегрувала їхні патріотичні інтереси.

Невдовзі, 27 серпня 1991 року, патріотична частина міської ради на одній із сесій постановила: «У зв'язку з чисельними зверненнями жителів обласного центру, на основі резолюції народного зібрання ужгородців від 23 серпня ц.р. та з метою недопущення актів варварства та вандалізму відносно окремих пам'ятників історії та культури, міська Рада народних депутатів вирішила:

1. Перейменувати площу Леніна в Народну.

2. Демонтувати пам'ятники В.І.Леніну, що знаходиться на площі Народній, в приміщенні залізничного вокзалу та дворі хімічного факультету УжДУ.

Міськвиконкому провести благоустрій місць, з яких демонтовано пам'ятники.

Міськвиконкому звернутися в Міністерство культури України з пропозицією зняти пам'ятник В.І.Леніну в Ужгороді з обліку пам'яток історії та культури України.

3. Взяти до уваги, подальше перейменування вулиць, площ, скверів буде здійснюватися діючою комісією при міськвиконкомі з подальшим їх затвердженням сесією міської Ради народних депутатів». Таким чином, свідками демонтажу пам'ятника стали сотні, а то й тисячі мітингуючих на площі Народній.

27 вересня 1991 року після того, як стало зрозуміло, що депутати облради не збираються приймати кардинальних рішень і піти на поступки мітингуючим, розпочалося політичне голодування, учасники якого виголосили вимоги. Їх вони озвучували й у стінах облادміністрації. Масова підтримка в наступні дні все ж принесла позитивні плоди й влада була змушена відступити.

Велика робота представниками демократичних сил проводилася щодо пропагандистського й інформаційного роз'яснення серед місцевого населення питань, винесених на Всеукраїнський та обласний референдум 1 грудня 1991 року. Сотні листівок із закликом проголосувати як підказує душа і серце українського патріота поширювалося активістами Руху.

Загальнодержавний референдум був проведений на виконання постанови Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року». Логічним продовженням цього рішення стала наступна постанова Верховної Ради (від 11 жовтня 1991 року) щодо внесення до бюлетеня для таємного голосування тексту Акта й відповідно запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

Як результат із 31 млн 891 тисячі 742 учасників референдуму ствердну відповідь «Так, підтверджую» дали 28 млн 804 тисячі 71 громадянин, що становило 90,32 відсотка від усіх виборців України. У Закарпатській області цей показник становив 92,59 відсотка.

Багато листівок мали карикатурний характер, особливо ті, що стосувалися обласного референдуму. Адже демократичні зміни, що відбувалися в державі, незначною частиною людей сприймалися з певними відхиленнями, що проявилось в зародженні автономістичного руху, відомого згодом як «політичне русинство».

Одночасно з всеукраїнським ключовим рішенням перед закарпатцями було поставлене ще одне запитання, котре класифікувалося на рівні загальнообласного референдуму й звучало таким чином: «Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?».

Результати даного голосування були наступними. Із 847 тисяч 364 чоловік, що мали право голосу в краї, отримали відповідний бюлетень 700 тисяч 555 громадян. Із них 546 тисяч 450 чоловік відповіли «Так» і, відповідно, 128 тисяч 762 – «Ні». Найактивнішими учасниками обласного референдуму виявилися жителі Ужгородського району (89,7 відсотків), а найменшу зацікавленість проявили рахівчани (54,1 відсоток).

Однак згадане формулювання запитання невдовзі й уже десяток років після того почало трактуватися різними громадсько-політичними силами краю по-різному. Особливого політичного забарвлення цим словам і до сьогодні надають представники так званого «політичного русинства».

Такою була реальна картина становлення всеохоплюючого масового національно-визвольного руху, котрий дав можливість брати участь у боротьбі за незалежність та відстоювання національних цінностей і інтересів значній кількості громадян України.

Створення перших громадських організацій

Серед перших громадських організацій, котрі розпочали процес об'єднання громадськості Закарпатської області навколо демократичних цінностей, слід назвати обласні відділення Української гельсінської спілки (УГС), Народного руху України за перебудову, Товариства української мови ім. Т.Шевченка, «Меморіалу» та місцеві організації Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» та інші. Важливою сторінкою участі закарпатців у процесі українського державотворення є й характеристика діяльності асоціацій та об'єднань, котрі інтегрували навколо себе національні громадсько-політичні та культурно-просвітні організації й виступали своєрідним центром національно-демократичних сил краю.

Створення громадських організацій і об'єднань в Закарпатській області було зумовлено декількома факторами: історико-політичними традиціями, ідеологічним протистоянням у суспільстві, формуванням демократичних відносин і плюралізму, активізацією громадсько-політичного життя населення, економічним зубожінням, відродженням культурно-духовних цінностей, захистом навколишнього середовища й вирішенням екологічних проблем, потягом до державотворення незалежної України.

Якщо на теренах республіки своєю активною діяльністю виділялися Українська гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ), історико-просвітне товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», то в Закарпатті поряд з цими організаціями найбільший пласт громадсько-політичної, а в тому числі й культурно-просвітницької роботи взяли на себе осередки культурно-освітнього товариства «Просвіта», Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака та ін. Їхня структура на перших порах носила довільну форму, а фіксація членів організацій не була обов'язковою. Більшість товариств визнавали можливість одночасного перебування в лавах різних громадсько-політичних та культурно-просвітніх об'єднань.

4 жовтня 1988 року відбулася перша обласна конференція УГС, на якій обрали Раду на чолі з Олександром Оросом. До її складу також увійшли заступник голови Павло Кампов, секретар Іван Сербин та Петро Кучер. У Закарпатті Українська гельсінська спілка структурно поділялася на територіальні фі-

лії. Найбільшими за складом були Ужгородська та Мукачівська міськрайонні організації (понад півсотні в кожній), які очолювали Олександр Орос та Ярослав Каричак відповідно. Далі слідували Тячівська (керівник В.Вайнагій), Перечинська (Є.Гаркавець), Міжгірська (Р.Малецький), Хустська (Я.Довгей), Виноградівська (М.Майданій), Свалявська (В.Панючковський), Рахівська (В.Сурупа), Іршавська (Ю.Бісмак, М.Матіко), Берегівська (В.Гаджега), Воловецька (В.Флуд), Великоберезнянська (І.Русско). 26 березня 1989 року в Ужгороді відбулася Друга обласна конференція УГС, на якій було затверджено новий склад Ради. Її учасники в черговий раз підтримали кандидатуру Олександра Ороса на посаді голови УГС в Закарпатті. Його заступниками обрали П. Кампова, Я. Каричака, П. Кучера, В. Шемета, В.Носу, В. Вайнагія, В. Сурупу, Я. Довгея, М. Крулька.

Мукачівська філія УГС в Закарпатті мала власну Пресову службу і спромоглася видавати незалежне періодичне видання «Карпатська Україна». Упродовж лише дев'яти місяців 1990 року активістами УГС було підготовлено і надруковано 900 примірників пропагандистської листівки «Що таке КПРС?», близько двохсот примірників програмових документів і Статутів УГС – УРП та інших матеріалів на тему тогочасних суспільних проблем. Особливого поширення набула одна з перших листівок УГС (масово розповсюджена 19 листопада 1989 року) про катастрофічну згубність будівництва й використання Пістрялівської радіолокаційної станції, розповсюджувана машинописним друкарським способом, а також багато сотень розтиражованих українських пісень та гімну. Активну організаційну роботу впродовж свого існування з 4 жовтня 1988 року до 25 листопада 1990 року проводила Рада УГС. Усього відбулося десять засідань Рад (інколи вживалося «конференції»). Останні п'ять засідань провели вже як УГС – УРП. Останню, П'яту, конференцію обласного активу УГС було проведено 9 травня 1990 року в місті Мукачево. З цього часу, відповідно до рішення Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, почалася робота щодо поступової реорганізації громадської організації в політичну партію – Українську республіканську партію (УРП).

23 вересня 1989 року розпочала свою роботу Установча конференція Закарпатської організації Народного руху України за перебудову в Ужгороді. Було обрано керівні органи та голову Закарпатської крайової організації Народного руху України за перебудову. Керівником став член спілки письменників СРСР, заступник відповідального секретаря Закарпатської обласної організації Спілки письменників України, член КПРС, відомий український і закарпатський поет Петро Скунець. Заступниками голови товариства стали голова первинної організації НРУ Ужгородського державного університету, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства УжДУ Йосип Баглай, голова Ужгородської міської організації, кандидат історичних наук, заступник директора Закарпатського обласного краєзнавчого музею Павло Федака, кандидат філологічних наук, методист Закарпатського обласного інституту вдосконалення вчителів Павло Чучка (молодший). Перші роки Народного руху України за перебудову в Закарпатті

були виваженими й спрямованими на об'єднання національно-патріотичних сил краю навколо основного завдання – здобуття незалежності Української держави. Про це свідчить взятий за основу для багатьох громадських організацій спільний документ – «Виборчий Маніфест Народного руху України за перебудову». 24 – 25 березня 1990 року у місті Хуст відбулось засідання сесії Великої Ради НРУ. Газета «Карпатська Україна» таки була заснована завдяки небайдужим патріотам України. Засновниками друкованого органу стали Товариство української мови ім. Т. Шевченка та Народний рух України (Закарпатська крайова організація).

13 січня 1991 року відбулися зміни в керівництві крайової організації НРУ. Її головою обрали керівника Тячівської районної організації (головавав з жовтня 1989 року), народного депутата України Віктора Беда. Значну роботу провела організація в часи серпневих подій 1991 року. Її активістами здійснювалася копітка праця стосовно реалізації положень Декларації про суверенітет України та недопущення комуно-радянського реваншу. Під час московського путчу 19 – 21 серпня 1991 року активісти НРУ, відчувши всю небезпечність дій ГКЧП та їхніх прихильників для подальшого розвитку держави зосередилися на питанні недопущення згортання демократичних перетворень і публічного засудження дій заколотників.

Народний рух України у 1991 – на початку 1992 років спрямовував свою діяльність на співпрацю з усіма патріотичними організаціями й товариствами краю, які відстоювали ідеали незалежності України.

12 січня 1992 року на III звітно-виборній обласній конференції НРУ 177 делегатів із 201 шляхом таємного голосування обрали Віктора Беда своїм керівником. Його опонент на посаду голови крайового Руху Василь Зіглов набрав усього 13 голосів. Тоді ж затвердили політичний провід організації: В.Бедь (голова), І.Гаврилів (перший заступник голови), І.Бедей, І.Коцур, І.Мешко, Я.Мойшевич, М.Тиводар, І.Чендей (заступники голови) і П.Скунць (головний редактор газети «Карпатська Україна»).

Однак поставлені завдання вирішити в цілому було непросто. Незважаючи на довіру Віктору Бедю, він у своїй публічній заяві про припинення виконання обов'язків голови крайової організації НРУ від 3 травня 1992 року (IV крайова конференція НРУ) вказав на основні складності реалізації задуманих планів, назвавши при цьому й власні помилки на відповідальній посаді.

7 червня 1992 року в Ужгороді пройшла V конференція Закарпатської крайової організації Народного руху України. Після добровільної відставки Віктора Беда 3 травня 1992 року до цього часу посада голови організації була вакантною, хоча з цього приводу й ходили різні чутки. Тимчасово виконуючим обов'язки керівника організації у цей проміжок часу був Ігор Гаврилів. Метою зібрання рухівців стало не тільки бажання обрати керівників, а й, що найголовніше, поживавити діяльність організації й налагодити узгоджені контакти районних осередків. Після відставки обласного проводу НРУ у повному складі на V крайовій конференції обрали новий, а головування Закарпатською крайовою організацією Народного руху України, за пропозицією

Івана Чендея, довірили заступнику голови Ужгородської міської організації НРУ Василю Шерегію та голові Української Народної Ради Закарпаття Юрію Балезі. Такий тандем виник через те, що обидва кандидати не набрали більшості голосів делегатів конференції.

Народний рух України на VI конференції організації 15 листопада 1992 року Головою Закарпатської організації НРУ став депутат Закарпатської обласної Ради народних депутатів Михайло Джанда, а його заступниками – Олекса Борець та Володимир Піпаш.

Таким чином, крайова організація Народного руху України у зазначений період виступала акумулятором громадсько-політичної та суспільної думки населення краю в цілому. Незважаючи на складності внутрішньої організаційної діяльності, Рух діяв у відчайдушній опозиції до спроб політичної влади монополізувати соціально-економічне й політичне життя в регіоні. Цим самим його роль в процесі державотворення була набагато виразніша, аніж інших громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. Але найважливіше, що Народний рух України стояв у епіцентрі національного відродження, згуртування українського народу. Його діяльність значною мірою сприяла крахові комуністичної системи з його тоталітарними проявами. Підсумком діяльності рухівців та їхніх прихильників стало прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, а 24 серпня 1991 року проголошення незалежності України. Саме в зламний період 1989 – 1991 років Народний рух України відіграв надзвичайно важливу роль у руйнуванні основоположних засад командно-адміністративної системи на Закарпатті.

Одним із перших і потужних громадських організацій культурно-освітнього спрямування в Закарпатській області того часу постало обласне Товариство української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ). Воно було створене 21 січня 1989 року на Установчій конференції в Ужгороді і діяло як Закарпатське обласне відділення республіканського товариства з центром у м. Київ, зареєстроване Постановою Ради Міністрів УРСР під № 146 від 20 травня того ж року. Головою обласного товариства обрали професора Ужгородського державного університету, доктора філологічних наук Павла Чучку. Активісти проводили активну пропагандистську діяльність стосовно якнайширшого застосування української мови в державному діловодстві, вимагали перейменування вулиць, рекламних вивісок, інших інформативних засобів на українську мову, реагували на будь-які спроби зневажити рідну мову. Завдяки старанням членів товариства, почався процес реалізації найважливішого завдання тогочасних трансформаційних змін – боротьба за незалежність України через усвідомлення національно-культурної ідентичності й політичності нації. У структурі Товариства української мови імені Тараса Шевченка діяли й осередки, котрі спрямовували свою працю на виховання й молодого покоління, гартування його як національно свідомого патріота. Так, 19 травня 1989 року було створено первинну організацію пенсіонерів-ветеранів «Секція громадських ініціатив». Ідея її функціонування полягала

у постійному контролі за дотриманням Закону «Про українську мову», її застосуванні у освітньо-виховних закладах, на підприємствах, в органах державної влади тощо.

12 жовтня 1991 року на III конференції товариства в Києві ТУМ ім. Тараса Шевченка було перейменоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (ВУТ), хоча його легалізація в краї відбулася дещо пізніше.

В Ужгороді під умілою орудою молодих інтелігентів і студентів утворюється й набирає обертів просвітянський рух, який незабаром перетворився в офіційно зареєстроване Ужгородське товариство «Просвіта». 18 травня 1990 року на установчій конференції Ужгородського товариства «Просвіта» головою став тодішній старший редактор Центру народної творчості Михайло Басараб, який відповідно очолив і Раду товариства. Його заступником обрали Андрія Федорішка, котрий займав посаду завідуючого відділом газети «Карпатський край».

Свою діяльність організація розпочала у серпні 1989 року, пізніше організаційно оформившись у лавах крайової організації Народного руху України за перебудову. 28 жовтня 1989 року Статутні положення про діяльність культурно-спортивного осередку рухівців «Просвіта» були затверджені радою Ужгородської територіальної організації Народного Руху України за перебудову протоколом № 4. Так, із жовтня 1989 року просвітняни почали проводити регулярні, щотижневі зібрання – Віче. Місце народних зібрань було вибрано не випадково – біля пам'ятного знаку Т.Г.Шевченку на одній із набережних Ужгорода. Починаючи з 1990 року вони спромоглися власними силами видати три номери газети «Просвіта» і перший номер «Календаря «Просвіти» на 1991 рік».

23 грудня 1990 року в Ужгороді відбулась установча конференція Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта». Товариство від самого початку свого існування у новітній історії Закарпаття стояло на позиціях національної демократії і досить різко реагувало на спроби різних політичних сил чи окремих осіб та політиків порушувати загальноприйняті норми демократичності суспільства, а особливо в питаннях національної мови, культури, історичних традицій тощо. У цій справі крайова «Просвіта» спиралася на співпрацю всіх патріотичних сил суспільства, які визнають пріоритетність національних інтересів у всіх сферах суспільно-політичного життя. Особливо відчутною є співпраця «Просвіти» з національними спілками письменників, художників, журналістів, товариством політичних в'язнів та репресованих, різними творчими, мистецькими асоціаціями та центрами, товариствами, що охороняють історичні та архітектурні пам'ятки. У цьому контексті важливою стороною діяльності товариства є вимоги доведення історичних будівель до належного стану та повернення їх законним господарям.

26 грудня 1992 року в Ужгороді пройшла Перша звітно-виборна конференція Закарпатського крайового товариства «Просвіта», яка показала, що за короткий час «Просвіта» здійснила значний пласт просвітницької робо-

ти на шляху духовного відродження краю і розвитку української культури в цілому. Перш за все було чимало зроблено для вивчення історії Закарпаття, повернення із забуття незаслужено забутих і тривалий час паплюжених імен визначних національно-культурних діячів.

6 жовтня 1990 року в Ужгороді, у приміщенні колишнього Народного Дому «Просвіта», відбулася установча конференція крайової організації «Меморіалу», на якій було прийнято рішення про її офіційну назву – Закарпатська крайова історико-просвітницька організація «Меморіал». Лідери цієї групи товариства вважали, що керівництво «Меморіалу» в краї проводить слабку роботу й не виконує поставлених цілей. Діяльність нового органу підтримали відомі в Закарпатті учасники національно-визвольних змагань українців області Ярослав Каричак, Богдан Дикий, Іван Коцур, Василь Зілгалов, згодом Василь Сімах, Микола Вегеш та ін. Останній врешті-решт і очолив закарпатську організацію «Меморіал». Цих організаторів підтримала досить велика кількість членів Народного руху України за перебудову, УГС та УРП, інших громадських організацій. Оргкомітет товариства запевнив, що до участі в роботі «Меморіалу» вільно можуть залучатися представники різних громадських і політичних сил. На установчій конференції, участь у якій взяли 126 делегатів з різних районів Закарпатської області, було затверджено Статут організації.

Дещо пожвавилася діяльність закарпатського «Меморіалу» в наступні 1991 – 1993 роки, коли процес державотворення охопив усі політичні інститути, й відповідні громадські організації мали можливість більш конкретно зосередити свою діяльність на виконанні своїх завдань. У цей час Всеукраїнське товариство «Меморіал» отримало до офіційної назви приставку імені Василя Стуса – відомого українського патріота, письменника, жертви радянської репресивної машини. Свідчення злочинних дій проти мирного населення, документи, речові докази, спогади збирала спеціальна комісія товариства, котра систематизувала матеріали й обнародувала їх.

Логічним продовженням справи «Меморіалу» стала діяльність Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих (ВТПіР), установчі збори якого відбулися в Ужгороді 3 листопада 1991 року. За перший рік своєї діяльності в структурі організації діяло дев'ять міськрайонних організацій, серед яких найактивнішими були Ужгородська, Рахівська, Тячівська, Хустська та Міжгірська. У 1992 року товариство стало асоційованим членом Української Народної Ради Закарпаття.

Краєзнавче об'єднання ім. О.Митрака зародилося в Мукачеві весною 1989 року. Воно не обмежувалося виключно національно-культурними акціями, а й активно брало участь у всіх свідомих заходах громадсько-політичного характеру. Особливої уваги заслуговує величезна робота Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака у боротьбі проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС). За своєю структурою громадська організація мала чотири секції: історичну (керівник М.В.Яцина), літературну (керівник В.В.Пагіря), мистецтва та народної творчості (керівник А.Б.Калинова), екологічну (керів-

ник І.Й.Жупан). Перші три секції постійно об'єднувалися за змістом своєї діяльності, зосередивши зусилля на пошуках історико-краєзнавчого матеріалу та перлин народної творчості. Очолювала товариство Людмила Караванська.

Важливу культурно-просвітницьку й громадську роль в перші роки незалежності України відіграла громадська організація Союз українок Закарпаття. Зважаючи на традиції організованого жіночого руху в Закарпатті, зрозумілим стало те, що в 1991 році в Ужгороді спочатку була створена організація під назвою «Краєва спілка жінок Карпатської України» (КСЖКУ). 24 листопада 1991 року відбулась установча конференція Союзу українок Закарпаття (СУЗ). Серед основних завдань жінки підкреслили наступні: спрямування творчих сил українського жіноцтва на відродження та утвердження у суспільстві історичних святинь, ідеалів і духовної культури українського народу, відновлення всього комплексу суспільних взаємин, створення клімату доброзичливості до населення.

Значною активністю в суспільно-політичному житті Закарпатської області виділялася громадська організація (зустрічається й термін асоціація, об'єднання), що виникла в перші роки незалежності України на теренах краю й отримала назву Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). За своєю суттю це було об'єднання патріотично налаштованих, демократичних громадських організацій та партійних осередків краю, котре виступало своєрідним центром тогочасних державотворчих ідей і стояло на позиціях захисту здобутків української нації й недопущення зазіхань на них. Свою роботу УНРЗ розпочала 10 березня 1992 року, коли представники політичних партій (Народного руху України, Української республіканської партії, Демократичної партії України, Партії зелених України) та громадських організацій («Меморіалу», Закарпатської обласної організації товариства української мови ім. Т. Шевченка, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта», Закарпатського обласного товариства політв'язнів і репресованих, Союзу українок, Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака, Спілки української молоді та Спілки майстрів народного мистецтва Закарпаття), а також редакція газети «Карпатська Україна» на спільному засіданні демократичних організацій утворили громадське об'єднання, з метою захисту українських цінностей і громадсько-політичних здобутків нації. Усього до УНРЗ увійшло п'ятнадцять крайових організацій.

У перший рік своєї діяльності товариство виявило неабияку громадсько-політичну активність. Найбільш вдалою формою протидії антиукраїнській діяльності окремих осіб чи організацій представники УНРЗ вважали публічне обговорення або винесення проблеми на розгляд громадян через засоби масової інформації, зокрема газети. Реагували представники і на загальноукраїнські проблеми, підтримуючи національно-демократичні сили в Україні в питанні стабілізації економічного розвитку і подолання урядової кризи. Діяльність УНРЗ в перші роки незалежності України носила конструктивний характер. Вона виражала інтереси націонал-патріотично, демократично спрямованого населення регіону. Створена з метою координації дій всіх

демократичних організацій Закарпаття, вона сприяла створенню єдиного організованого спротиву намаганням номенклатури запобігти державотворчим процесам. Діючи як незалежне громадсько-політичне об'єднання, як асоціація демократичних партій, рухів, товариств і організацій, УНРЗ стояла на платформі побудови незалежної соборної демократичної України. За перші два роки свого існування об'єднання виголосило понад два десятки заяв, звернень, ухвал, у яких розвінчувався антиукраїнський характер політичних рішень обласної влади та сепаратистських організацій.

16 жовтня 1991 року в Ужгороді пройшли установчі збори громадсько-благодійної організації Асоціація нерадикальних демократів (АНД). Незважаючи на серйозні наміри членів товариства брати активну участь у вирішенні проблем розвитку краю, їх діяльність у цьому напрямку була ледь помітною. Хоча, слід відзначити, що вони особливо проявили себе під час обговорення проектів про самоврядну територіальну одиницю Закарпаття, і навіть розробили альтернативний проект від АНД (з 1992 року – Асоціація демократів Закарпаття (АДЗ)).

Християнсько-народна спілка Закарпаття (ХНСЗ), котра на першому етапі своєї діяльності сприяла державотворчій активності, була утворена 13 червня 1993 року в Ужгороді. Поява нової громадської організації була викликана відсутністю ефективного суспільно-політичного та економічного розвитку краю. 29 вересня 1993 року в місті Мукачево відбулася установча конференція громадської організації – Закарпатське народне об'єднання (ЗНО). Основною метою створення ЗНО учасники вважали захист інтересів населення краю та відстоювання науково обгрунтованих шляхів соціально-економічного розвитку краю.

Закарпатські громадські організації громадсько-політичного та культурно-освітнього спрямування у своїй діяльності виношували дуже важливі для усвідомлення громадянами державницькі цілі. Їхні завдання носили цінний запас необхідності збереження та збагачення історичних, культурних, мовних, духовних традицій. Виходячи з умов, в яких опинилося суспільство на зламі 80 – 90-х років ХХ століття, можна говорити про збереження і відстоювання суспільно-політичних орієнтацій. Безперечно, що факт поліетнічності краю не міг не впливати на спосіб виконання своїх завдань культурно-просвітницькими організаціями в процесі формування основ громадянського суспільства, становлення демократичного плюралізму в Україні.

Частина 3.

Громадсько-політичне ЖИТТЯ

Еволюція автономістських змагань та формування системи регіональної влади

Суспільно-політичні процеси в Закарпатській області на початковому етапі незалежності України відбувалися в умовах правової невизначеності, пошуку конституційного дизайну України. Скориставшись цим, місцева номенклатура прагнула розширити регіональні права і повноваження, пропонувала різні проекти щодо майбутнього Закарпаття в суверенній Україні – автономії, самоврядної території, вільної економічної зони тощо.

В нових історичних умовах ідея автономії Закарпаття відроджується напередодні проголошення незалежності України. На засіданні Товариства карпатських русинів 29 вересня 1990 року прийнято «декларацію про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». У ній заперечувалися правильність і законність законодавчих актів ВР СРСР і УРСР 1945 – 1946 років про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, єдиними законними і чинними визнавалися рішення про утворення 8 жовтня 1938 року автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини.

У вересні 1991 року питання про автономний статус краю мало бути винесене на розгляд VII позачергової сесії обласної ради народних депутатів, яка з перервами тривала до 31 жовтня. Проти автономії Закарпаття виступили націонал-демократичні сили краю, які влаштували пікетування обласної

ради з вимогами її розпуску. Під тиском пікетувальників питання про автономію 28 вересня 1991 року було розглянуто під кутом «статусу Закарпаття в незалежній Україні», а голова обласної ради та обласного виконавчого комітету Михайло Волощук подав у відставку. Але вже 31 жовтня скликається нове засідання обласної ради, на якому за відсутності пікетувальників ухвалюється рішення про проведення разом з президентськими виборами місцевого референдуму про автономний статус Закарпаття.

Децю раніше, 14 вересня 1991 року Берегівська районна рада прийняла рішення про проведення місцевого референдуму щодо утворення в межах Берегівського району угорського автономного округу.

Отже, 1 грудня 1991 року разом з президентськими виборами та Всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України, на Закарпатті відбулися ще 2 референдуми: обласний та місцевий (Берегівський район). На запитання обласного референдуму «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?» 78 % закарпатців дали позитивну відповідь. В Берегівському районі 81,4 % жителів дали позитивну відповідь на запитання «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?».

У цей час на посаді голови обласної ради і обласного виконкому перебував Михайло Країло, якого Указом Президента від 26 березня 1992 року було призначено Представником Президента в Закарпатській області. Президент України Леонід Кучма ініціював прийняття Закону «Про представника Президента України» 5 березня 1992 року для створення виконавчої управлінської вертикалі. Згідно з ним, Представник Президента ставав найвищою посадовою особою державної виконавчої влади в області та районі. На базі обласних і районних виконавчих комітетів утворювались адміністрації, які виводились з під підпорядкування відповідних рад.

Після автономістських домагань восени-взимку 1991 – 1992 років у області зберігається спадкоємність влади, а тому партійна управлінська еліта свою діяльність спрямовує на реалізацію рішень ухвалених на обласному та районному референдумах.

6 березня 1992 року Закарпатська обласна рада вирішила просити ВР України прийняти розроблений ініціативною групою закон «Про спеціальну адміністративну територію Закарпаття» та визнати національність русин. У свою чергу 28 квітня 1992 року сесія Берегівської районної ради схвалила проект закону «Про угорський автономний територіальний округ» і направила звернення на його підтримку до обласної ради та до ВР України. Як рішення обласної, так і Берегівської районної рад не знайшли позитивної підтримки в Києві, крім президентського Указу про створення на території області вільних економічних зон.

У протистоянні з автономістськими домаганнями частини закарпатського політикуму народжується опозиція діючій владі, яку на той час уособлю-

вав успішний бізнесмен, лідер народно-демократичних сил області Віктор Бедь.

На президентських виборах 1994 року закарпатська владна еліта і націонал-демократичні сили краю підтримала чинного на той час Президента Леоніда Кравчука, хоча вибори виграв Леонід Кучма. В першому турі виборів (26 червня 1994 р.) найбільшу кількість голосів виборців на Закарпатті отримали Леонід Кравчук – 49,7 % та Леонід Кучма – 16,8 %. У другому турі (10 липня 1994 р.) перемогу на Закарпатті отримав Леонід Кравчук з 70,5 % голосів виборців, в той час як Леонід Кучма отримав 25 %.

Одним із головних завдань нового Президента України було відновлення управлінської вертикалі, яка стала слабкою внаслідок виборів голів обласних рад і підпорядкування їм обласних виконкомів. У результаті компромісу між президентом та Верховною Радою України 8 червня 1995 року був підписаний Конституційний договір терміном дії на 1 рік. Відповідно до нього знову змінювалася структура влади на місцях. Знову як у 1992 – 1994 роках обласні та районні ради позбавлялись своїх виконавчих органів. Натомість вводилися посади голів обласних і районних адміністрацій, які і повинні були керувати роботою виконавчих комітетів. Головою Закарпатської обласної державної адміністрації (ОДА) Указом Президента Л. Кучми був призначений голова обласної ради Сергій Устич.

Після прийняття Конституції 28 червня 1996 року закінчився період правової та інституційної невизначеності в Україні. В Основному Законі було чітко сказано, що Україна – це унітарна, централізована держава з сильною президентською владою, яку уособлюють на місцях Голови державних адміністрацій. «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій».

Відповідно до нової Конституції новопризначений голова Закарпатської ОДА Сергій Устич склав з себе депутатські повноваження, а на своє місце в Іршавському виборчому окрузі представив київського юриста й бізнесмена Віктора Медведчука. У цей період обласна влада також підтримувала «партію влади» – Народно-демократичну партію України (НДП), лояльно ставилася до НРУ та Партії «Реформи і порядок» (ПРП). Опозиціонували до обласної влади політичні сили, які виступали проти політичного курсу Леоніда Кучми, а саме: ВО «Громада» Павла Лазоренка, Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ) та ряд інших партій.

Напередодні президентських виборів у грудні 1999 року Указом Президента Леоніда Кучми від 5 травня 1999 року головою Закарпатської ОДА було призначено Віктора Балогу, мера м. Мукачево. Разом з ним управлінські посади в області отримали: Іван Різак (перший заступник губернатора, очільнику СДПУ(о) в області), Володимир Приходько (голова обласного осередку

НДП), Василь Лінтур (голова обласного осередку Партії промисловців і підприємців України (ПППУ)) тощо.

У першому турі президентських виборів 31 жовтня 1999 року перемогу на Закарпатті отримав Леонід Кучма, набравши найбільшу кількість голосів виборців – 54,7 %. Інші претенденти на найвищу посаду в державі мали наступні результати: Євген Марчук – 16,4 %, Олександр Мороз – 8,2 %, Наталія Вітренко – 4,3 %, Петро Симоненко – 3,3 %, Юрій Костенко – 2,5 %, Геннадій Удовенко – 1,5 %.

В другому турі виборів за Леоніда Кучму проголосувало 84,5 % виборців, а за Петра Симоненка – 9,7 %. Явка виборців у другому турі була більшою на 230 тисяч чоловік. В даному випадку показовою була дія адмінресурсу на користь чинного президента.

Весною 2000 року Леонід Кучма ініціював референдум з приводу внесення змін до Конституції щодо повноважень та структури Верховної Ради України. На референдум були винесені запитання про додаткове право розпуску парламенту президентом, про зняття недоторканості з народних депутатів, про скорочення чисельності ВР України до 300 депутатів, про запровадження двопалатного парламенту. Явка виборців на Закарпатті була 97,9 % (найвища за роки незалежності) при цьому на всі запитання закарпатці дали позитивну відповідь. Позитивну відповідь на поставлені запитання дали громадяни всією Україною, але рішення референдуму так і не були втілені в реальну політичну практику. Неймовірно високий рівень явки виборців надавав підстави окремим спостерігачам заявляти про випадки фальсифікації результатів народного волевиявлення.

Подальші політичні події на Закарпатті розвивалися у форматі протистояння голови ОДА Віктора Балого з фінансово-політичним угрупованням, яке очолювали Віктор Медведчук та Григорій Суркіс, а в Закарпатті представляли Іван Різак та члени його команди. Віктор Балоба вийшов з лав СДПУ(о) і оголосив департизацію органів влади в області. Сам Віктор Балоба, змінивши політичну орієнтацію починає співпрацювати з прем'єр-міністром України Віктором Ющенком, а після його відставки також подав заяву про відставку.

Новим очільником Закарпатської ОДА 2 червня 2001 року був призначений Геннадій Москаль. Спочатку він намагався дотримуватись політичної лінії СДПУ(о) в області, оскільки вона входила до сфери інтересів фінансово-політичної групи Віктора Медведчука і Григорія Суркіса. Але в подальшому сконцентрував свою діяльність на підтримку проурядової виборчого блоку «За єдину Україну» на місцевих і парламентських виборах.

Після парламентських виборів 2002 року головою ОДА призначили керівника обласного осередку СДПУ (о) Івана Різак. Свою діяльність він розпочав з наступу на опозицію, яку уособлював Віктор Балоба та його команда. Одним із напрямків роботи Івана Різак стали кадрові зміни, які торкнулися всіх сфер суспільного життя області: голів районних адміністрацій, начальників управлінь ОДА, начальників силових структур (начальник УМВС в Закарпатській області, начальник обласної Державної автоінспекції, голова

Державної податкової адміністрації, начальник управління СБУ в Закарпатській області), директора філармонії, обласного драматичного театру, стадіону «Авангард», директорів шкіл та інших. Такі зміни – це не що інше, як монополізація влади однією політичною силою в межах області. Поза межами впливу СДПУ (о) залишилось лише м. Мукачево, де мером був обраний Віктор Балоба, який очолював обласну структуру ВБ В. Юценка «Наша Україна». Оскільки Віктор Балоба був обраний і народним депутатом, то він залишив посаду міського голови, обравши мандат народного депутата України. По цій причині в Мукачеві були призначені перевибори міського голови на 29 червня 2003 року.

Резонансними були президентські вибори 2004 року. За результатами першого туру найбільшу кількість голосів виборців набрали Віктор Ющенко – 39,9 % та Віктор Янукович – 39,26 %. Другий тур виборів відбувся 21 листопада з небаченою до того часу фальсифікацією результатів волевиявлення за допомогою підроблених документів, використанням великої кількості відкріпних талонів, з якими їздили по Україні спеціально утворені групи та представники інших виборчих технологій. Результати голосування в II турі були наступними: Віктор Янукович – 49,46 %, Віктор Ющенко – 46,61 %. 24 листопада ЦВК офіційно оголосила про перемогу на виборах Віктора Януковича.

Події, які відбулися в Україні після оголошення результатів другого туру президентських виборів, увійшли в українську історію як «помаранчева революція». Розпочалася вона з оголошення попередніх результатів виборів 21 листопада 2004 року і завершилася 23 січня 2005 року після інавгурації Віктора Юценка на Майдані Незалежності.

Свої особливості мали дані процеси і в Закарпатті. На той час одним із найсильніших політичних гравців області була місцева організація СДПУ(о). На неї орієнтувалася в своїй діяльності низка приватних газет, а у силу займаних партійцями посад – і державні ЗМІ обласного рівня. Об'єднані соціал-демократи мали в 2004 році найбільш розбудовану структуру в області, їхня офіційна чисельність сягала 33 тисяч. Таким чином, СДПУ(о) була однією з найбільш підготовлених до президентських виборів 2004 року політичних сил в області.

Паралельно із СДПУ(о) працювала команда обласної партійної організації Партії регіонів на чолі з відомим підприємцем Олександром Ледидою, який за часів губернаторства Віктора Балоби у 1999 – 2000 роках був його заступником. Стосунки між СДПУ(о) та Партією регіонів перед виборами 2004 року склалися непрості. Якщо до лютого 2004 року. Партія регіонів йшла у фарватері політики СДПУ(о), то після обрання в лютому 2004 року Олександра Ледиди головою обласного осередку регіоналів ситуація змінилася: Партія регіонів намітила власний шлях розвитку. Але соціал-демократи об'єднані і регіонали формально були змушені залишатись союзниками, оскільки у травні 2004 року між ними було підписано угоду про спільні дії з підтримки єдиного кандидата на посаду Президента України.

Штаб Віктора Януковича на Закарпатті очолив Отто Шпенник, хоча фактично усіма процесами (в тому числі й розподілом коштів) керували представники з СДПУ(о). Винятком були лише кілька регіонів області – Хустський, Тячівський і Перечинський, де «регіоналам» вдалося взяти під свій контроль кампанію. Але формально союз між СДПУ(о) і Партією регіонів зберігався аж до листопада 2004 року (до подій на стадіоні «Авангард» у м. Ужгород, на якому 26 листопада були затримані озброєні бандити, котрі готувались для силового розгону мітингуючих громадян).

Другим за рівнем впливу і потужністю було місцеве відділення блоку В. Юценка «Наша Україна», очолюване народним депутатом Віктором Балогою. Коло його партнерів майже не змінилося з парламентських виборів 2002 року. Висловили підтримку Віктору Юценку обласні осередки політичних партій блоку «Наша Україна» – Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська народна партія (УНП), Народний Рух України (НРУ), Українська республіканська партія (УРП) «Собор».

Слід відзначити і про впливовість кількох місцевих політико-бізнесових груп, об'єднаних навколо лідерів місцевого масштабу. Це передусім група Сергія Ратушняка – народного депутата ВР України, який підтримав Віктора Юценка. Продовжував зберігати популярність у мешканців Хуста їхній міський голова Михайло Джанда, який очолював обласну організацію УНП, яка також орієнтувалася на підтримку кандидатури Віктора Юценка. На Свалявщині вплив на настрої місцевого електорату мав позафракційний депутат і голова правління ЗАТ «Алекс» Олександр Кеменяш, який також став на сторону опозиції.

Перший тур президентських виборів на Закарпатті відбувся згідно з виборчим законодавством 31 жовтня 2004 року. Голосування у першому турі пройшло в області, як і у всіх регіонах України, відносно спокійно. У першому турі президентських виборів 2004 року Віктор Ющенко здобув 46,61 %, а Віктор Янукович – 37,57 % (Віктор Янукович отримує перемогу лише у Березівському виборчому окрузі). Закарпаття – єдина область на заході держави, де Віктор Ющенко здобув менше 50 % голосів виборців.

Складова відносно слабого результату В. Юценка в першому турі – позиція найбільш чисельних національні меншини краю – угорців та румунів. У цілому їх було 180 тисяч чоловік, і вони у першому турі надали перевагу Віктору Януковичу.

Віктор Балого, керівник виборчого штабу Віктора Юценка на Закарпатті, визнав помилку в питанні співпраці з угорською громадою в першому турі. Висновки було зроблено і голова Товариства угорської культури Закарпаття Микола Ковач у Києві підписав угоду з Віктором Ющенком про співпрацю на виборах і після них.

У другому турі президентських виборів у голосуванні взяло участь 620 448 закарпатців, тобто 67,51 % від загальної кількості виборців, що на 0,59 % більше, ніж у першому турі. За підсумками повторного голосування за кандидата в Президенти України Віктора Юценка проголосувало 55 % виборців, що взяли участь у виборах, за Віктора Януковича – 40,07 %.

Численні порушення під час виборчої кампанії, попередні результати голосування в другому турі, а також активна агітаційна робота прихильників Віктора Ющенка зумовило те, що вже на наступний день після виборів в Ужгороді почалася акція протесту, яка поступово охопила все місто. 22 листопада на ужгородську площу Театральна вийшли відстоювати перемогу свого кандидата понад 10 тис. осіб. Кількісно лави протестуючих весь час збільшувалися.

В наступні дні акції протесту продовжувалися. А 25 листопада 2004 року в столицю Закарпаття приїхали десятки тисяч демонстрантів з інших міст і районів області, які пройшлися її центральними вулицями з гаслами на підтримку Віктора Ющенка. Мітинги і маніфестації пройшли в усіх районних центрах краю. На площі Народній біля будинку обласної ради було утворене наметове містечко – «закарпатський майдан».

Переголосування другого туру виборів Президента України 26 грудня відбувалося в спокійній обстановці, без конфліктів. За результатами підрахунку голосів В.Ющенко отримав дві третини голосів закарпатців, а Віктора Янукович – трохи більше чверті. Цей результат все ж контрастує з результатами сусідніх прикарпатських областей, де за Віктора Ющенка проголосували від 80 % (у Чернівецькій області) до 94 % у Львівській і 96 % у Івано-Франківській області.

Після зміни влади в Києві за результатами президентських виборів, суттєві зміни у владних структурах різного рівня відбулися і на Закарпатті. Перш за все головою Закарпатської ОДА Указом Президента Віктора Ющенка 4 лютого 2005 року призначений Віктор Балого. Відтак і на всі ключові владні посади в області були висунуті члени його команди (голови районних державних адміністрацій, судді, прокурори, керівники силових структур тощо). Пробувши на посаді голови ОДА півроку, Віктор Балого був призначений Міністром з надзвичайних ситуацій, а його посаду з жовтня 2005 року обійняв Олег Гаваші.

Президентські вибори 2010 року у Закарпатті також мали ряд особливостей, які відрізняли область від інших регіонів України. Насамперед, це надзвичайно низька участь населення у голосуванні (за даними ЦВК – 56,5% у першому колі та 56,37% – у другому). Закарпатська область виявилася єдиним регіоном, де у першому колі перемогу здобув В.Янукович (29,7% – у першому та 41,55% – у другому), а у другому – Ю.Тимошенко (26,3% – у першому та 51,66% – у другому). Результати виборів мали кардинальний вплив на зміни в системі владних відносин.

Після завершення президентських виборів 3 березня 2010 року ВР проголосувала більшістю голосів (243) за недовіру уряду Ю. Тимошенко. А 11 березня 2010 року, у парламенті створено коаліцію «Стабільність і реформи», до якої увійшли Партія регіонів, КПУ, «Блок Литвина», окремі депутати від БЮТ і НУНС. В той же день коаліція сформувала Кабінет Міністрів М. Азарова.

Для легітимації своєї діяльності (оскільки формування коаліції на позафракційних засадах суперечило нормам чинної Конституції) 14 липня

2010 року 252 народні депутати подали позов до Конституційного Суду про конституційність Закону «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV» (8 грудня 2004 р.), який передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.

1 жовтня 2010 року Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. В результаті відбулося повернення до Конституції 1996 року, а відтак і до президентсько-парламентської форми правління. Таким чином, почалася узурпація влади В. Януковичем і його командою.

У Закарпатті, як і по Україні загалом після виборів відбулися кардинальні кадрові зміни. 18 березня 2010 року Указом Президента України В. Януковича головою Закарпатської обласної адміністрації був призначений голова ЗОО Партії регіонів О. Ледида. Заступниками стали І. Бушко (перший), В. Феєр, В. Гоблик, І. Качур, В. Закурений (керівник апарату ОДА). Через певний час Президент України призначив і нових голів районних адміністрацій (всі представники Партії регіонів). Відбулися нові кадрові призначення і в силових структурах області (МВС, СБУ).

Місцеві вибори 2010 року черговий раз показали своєрідну специфіку. На політичній арені краю явною перевагою користуються партії центристського напрямку без жорстких ідеологічних догм. Закарпаття стало єдиною областю в Україні, де перемогла ПП «Єдиний центр» (лідер В. Балоба). В обласній раді вона, отримала 45 мандатів (разом із мажоритарниками) із 108. Партія регіонів здобула 36 мандатів. ВО «Батьківщина» отримало лише 8. Значну роль зіграло те, що вона отримала лише одну перемогу в мажоритарних округах. Для прикладу, «ЄЦ» провів 25 мажоритарників, а Партія регіонів – 20. Уперше в обласній раді представлені ПП «Фронт змін» – 6 мандатів і ПП «Сильна Україна» – 4. Соціалістична партія задовольнилася всього одним депутатом. Менше, ніж минулого скликання, здобули й дві угорські партії – разом 7 мандатів. ПП «Фронт змін» – єдина в Україні політична сила, якій вдалося не тільки зберегти отриманий результат президентських виборів, а й примножити його.

Президентські та місцеві вибори 2010 року суттєвим чином змінили позиціонування політичних сил в області та плин суспільно-політичного життя краю, який відбувався тепер під впливом латентного протисноння Партії регіонів та ПП «Єдиний центр».

Кардинальні зміни у суспільно-політичному житті регіону відбулися за наслідками Революції Гідності 2013 – 2014 років, коли пратично повністю були змінені керівники усіх управлінських структур краю. Відтак боротьба за домінування розпочалася між пропрезидентськими силами (Петро Порошенко) та ПП «Єдиний центр» (Віктор Балоба). Протистояння продовжилося на парламентських виборах 2014 року, але так і не завершилося місцевими виборами 2015 року.

Регіональна політична еліта

Регіональні політичні еліти відіграють значну роль у розвитку регіонів. Особливо це стосується управлінських та адміністративних еліт, які покликані формувати нормативний, бюджетний, податковий, організаційний, управлінський регіональний простір для успішної діяльності органів регіональної влади й управління. Аналіз проблеми формування і функціонування регіональних політичних еліт дозволяє виявити їх специфічні особливості та тенденції творення. Регіональні еліти виступають провідниками загальнонаціональної політики на місцях, слугують опорою всього державного механізму.

Незважаючи на існуючі характерні відмінності, впродовж декількох останніх десятиліть центральні та регіональні політичні еліти перебували в чітко вираженій ієрархічній системі, де перша виконувала переважаючу роль над другою. Проте саме демократичні зміни в суспільних відносинах зламали традиції й привнесли новий імпульс у взаємовідносини між центром і регіоном, особливо в напрямку формування самих еліт. Для періоду кризи комуно-радянської системи й лібералізації суспільно-політичних відносин характерною ознакою стало те, що регіональними політичними лідерами ставали надіслані з центру керівники (умовно «чужі»), або ж ті з місцевих, кому вдавалося більше сподобатися тому ж таки центру (умовно «свої»). Для останніх важливим було вміння залишитися «в правильній позиції» як для центру, так і для регіональних еліт. Важливо було, щоб «чужий» лідер, який приїздив, як правило, зі своєю командою знайшов спільну мову з частиною тих еліт, котрі в силу певних обставин реально не могли претендувати на передові ролі в ешелоні регіональної еліти. Така група місцевих соратників ставала хорошим підґрунтям для найшвидшої адаптації «чужих» в середовищі регіонального політикуму.

У іншому випадку, «свій» представник регіональної еліти міг за сприятливих умов швидко піднятися по елітній загальнодержавній драбині не завжди відстоюючи інтереси «свого» регіону, хіба що, інтереси останнього співпадали з інтересами центру. У такому разі, «свій» лідер вбивав двох зайців – вписувався в стратегію центру і виконував забаганки регіону. Ця тенденція витворилася як стала домінанта останнього десятиліття радянської політичної системи. Відтак, регіональні еліти, котрі не мали можливість домінувати і впливати на центральну еліту намагалися використати будь-яку помилку «привілейованих», а подекуди й свідомо «підставити» останніх. Така ситуація переросла в міжкланову боротьбу.

З початком перебудовних процесів, а особливо на зламі 1980-х – 1990-х років регіональні еліти швидше за інших відчували можливість розширення своїх повноважень. Одночасно вирости амбіції регіональних лідерів, котрі отримали більший простір для реалізації власних інтересів. У цей час з'явилися дві групи осіб, що претендували на роль регіональних еліт. До першої слід відносити «демократичних романтиків», котрі на хвилі суспільної лібералізації вийшли передусім із середовища місцевої інтелігенції. Джерелом

їхньої активності стали гасла повернення історичних традицій, відродження національної культури, збереження духовних, освітніх і мовних цінностей. Ця група претендентів на елітний Олімп очолила національно-визвольну боротьбу українців новітнього часу, була в когорті провідників перших опозиційних громадсько-політичних організацій, котрі очолили масовий спротив монополії Комуністичної партії СРСР.

Другу групу склали вихідці із комуно-радянської та комсомольської номенклатури, котрі пристосовувалися до суспільних змін і виражали бажання переоцінки загальнонаціональних цінностей, проектуючи власні управлінські здібності в трансформаційних процесах.

На *1 етапі* регіонального елітотворення (1989 – 1994) у декількох регіонах унаслідок альтернативності виборчих процесів до владних ешелонів потрапили так звані «демократичні романтики». Проте переважна більшість народних обранців виявилися професійно та організаційно не готовими до реалій управління. Переважно вони оперували демагогічними гаслами, а відтак на наступному етапі елітотворення майже без бою віддали свої позиції другій групі регіональних еліт, котрі зуміли пристосуватися до нових реалій і поєднали управлінські здібності й уміння з вимогами часу.

У цей час відбувалася постійна боротьба з політичною монополією комуністів, політична сила котрих була все ж домінуючою. Це був етап формування нового політичного спектру в регіоні, процес своєрідної інституціоналізації громадсько-політичних організацій у краї. Починаючи з 1990 року поряд з функціонуванням різних громадських структур, у регіоні розпочався процес конституювання обласних організацій загальнонаціональних партій. Процес утвердження політичного плюралізму в Закарпатті відбувався в двох напрямках: створення нових опозиційних інституцій та відродження традиційних (історичних). Відтак, лідери останніх виголошували акт відродження історичної справедливості.

2 етап регіонального елітотворення (1995 – 1998) характерний поверненням до владного Олімпу партійно-радянської номенклатури (тільки незначний прошарок «романтиків» відстояв свій статус), яка швидко адаптувалася до нових викликів часу. У цей час в умовах унітарного розвитку України регіональна еліта дедалі більше потрапляє в системну залежність від центру, оскільки фінансові гарантії стабільності розвитку регіонів залишилися за центром, а управлінські кадри стали формуватися на місцях синтезуючи інтереси центру і регіону. Разом з цим, важливим моментом регіонального елітотворення залишився процес формування еліт на основі політико-культурних традицій регіону.

На цьому етапі проявився й конфлікт між старою і новою елітами. Останні, переважно, вже не були вихідцями із комуно-радянської управлінської школи, а торували собі шлях за допомогою домовленостей владних і бізнесових груп. Таким чином, відбувається рекрутування еліт серед молодих і успішних у бізнесі людей. Сформовані на попередньому етапі структури використовувалися представниками регіональної еліти для самореклами і з

можливістю якнайвигідніше сподобатися й продати свій продукт центральній еліті (передусім, через вияв ідеологічної вірності, ревного відстоювання демократичних засад тощо).

На 3 етапі регіонального елітотворення (1998 – 2003) відбувся процес поступового зрощення еліти з бізнесом. Інтереси політичної і бізнесової еліти тісно переплелися, а подекуди склалися обставини залежності прийняття політичних рішень в регіонах від бізнесінтересу.

У цей час регіональна еліта почала інтегруватися навколо монопольних політичних партій в регіоні. Таким чином відбувалася соціал-демократизація регіональної еліти. СДПУ (о) зуміли залучити до своїх лав різношерстну політично й економічно громадськість, причому не низову, а переважно знаних в суспільстві людей, представників керівних ланок різних установ і підприємств, молодь з лідерськими амбіціями. Це позначилося й на найвищому регіональному рівні. Так, керівником Закарпатської облдержадміністрації ще в липні 1995 році стає голова обласного осередку СДПУ (о) Сергій Устич. У травні 1999 року Президент України призначає головою ОДА знову ж таки члена СДПУ (о) Віктора Балогоу. У вересні 2002 року губернатором був призначений голова обласного осередку СДПУ (о) – Іван Різак. Він змінив практично все обласне керівництво (керівників відділів ОДА, голів РДА, керівників силових структур та ін.).

Проте, деякі перебільшення в роботі на різних рівнях представників цієї політсили призвели до природного зворотного ефекту, що й проявилось яскраво починаючи з 2003 року. Ще будучи головою ОДА Віктор Балого, невдоволений жорстким тиском на місця СДПУ (о) вступає в конфлікт з партією, виходить з її лав і оголошує про «департизацію органів державної виконавчої влади».

Відчуваючи неминучу втрату позицій СДПУ (о) в краї, більшість її якісного кадрового потенціалу розпочинають пошук нової «своєчасної» політичної сили. Покинуту об'єднаними соціал-демократами нішу заповнюють інші політичні організації (Партія регіонів, «Наша Україна», БЮТ), на допомогу яким прямує й місцева бізнеселіта. Породжені Помаранчевою революцією ПП НСНУ, ГП «Пора» вплинули на перегрупування політичних сил, а завдяки законному введенню в дію пропорційної виборчої системи скористалися роллю місцевих партійних осередків у суспільстві. Відтак партизація населення набула нових ознак, а лідерство – «партійно-кольорового» забарвлення. З іншого боку відчутною є залежність регіональної політичної еліти від центральних, у тому числі партійних, структур.

У цей же час з колись монолітної групи регіональної еліти формуються чотири елітні центри: Холдинг «Барва», ЗОО СДПУ(о) (згодом цю нішу займуть угруповання наближені до Партії регіонів), ГО «Громадянський альянс Закарпаття» (після втрати позицій сформується центр навколо БЮТ), Група «Р.І.О.».

4 етап (2003 – 2010) характерний подальшими конфліктами й кризовістю регіональної еліти, котра не спромоглася ефективно відстояти свій статус

у загальнодержавному контексті й, більше того, за допомогою центру була втягнута в «місцеві розборки» з собі подібними ідеологічними та бізнесовими противниками.

5 етап (2010 – 2014) характерний повною залежністю місцевої еліти від центральних державних і партійних органів. Економічний потенціал регіональної еліти є незначним, а відносини центру і регіонів створюють прецедент розбіжностей на рівнях політичної свідомості, політичної активності й політичної діяльності в центрі та на місцях. Незважаючи на це, регіональна політична еліта є базисом загальнодержавної еліти, постійно кадрово підживлює й оновлює її. Вона формується шляхом призначення (органи державної адміністрації тощо) або шляхом участі й перемоги в регіональних виборах (так складається система рад).

6 етап (з 2014 року) пов'язаний із Революцією Гідності і заміною внаслідок неї всієї управлінської вертикалі в Закарпатті на представників політичних сил, які активно брали у ній участь на теренах краю (ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт» та інших). Виросла роль громадських активістів.

Таким чином, на формування політичного образу регіону впливають його об'єктивні особливості, ступінь важливості регіонального фактору в системі владних відносин, персоналізація електорального вибору (фактор особистості політичного лідера).

Процес регіонального елітотворення є незавершеним. Однією із характерних ознак сучасної регіональної політичної еліти України стала її пасивність щодо законодавчих ініціатив, що безпосередньо стосувалися її статусу та компетенції. Традиційними залишаються бізнесінтереси регіональних елітних груп, намагання вплинути на перебіг загальнонаціональних подій.

Отже, можемо говорити про тенденції творення регіональної політичної еліти в Закарпатті крізь призму щонайменше шести етапів у процесі сучасного українського державотворення.

Керівники Закарпатської області (перші секретарі обкому партії, голови Закарпатської ОДА і облради)

Прізвище, ім'я, по батькові	Термін перебування, посада, партійність
Генріх Бандровський	2 грудня 1980 – 8 лютого 1990 Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
Михайло Волощук	10 лютого 1990 – 1 жовтня 1991 Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
Михайло Країло	1 жовтня 1991 – 24 березня 1992 голова облради, з 24 березня 1992 Представник Президента України в Закарпатській області

Дмитро Дорчинець	31 березня 1992 – 10 липня 1994 голова облради
Сергій Устич	10 липня 1994 – 1 квітня 1998 голова облради, 10 липня 1995 – 5 травня 1999 голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
Іван Іванчо	1 квітня 1998 – 1 квітня 2002 голова облради
Віктор Балоба	5 травня 1999 – 31 травня 2001 голова Закарпатської ОДА, член НСНУ
Геннадій Москаль	1 червня 2001 – 27 вересня 2002 голова Закарпатської ОДА, підтримував ВБ «За єдину Україну»
Іван Різак	27 вересня 2002 – 22 січня 2005 голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
Микола Андрусь	17 квітня 2002 – 18 квітня 2006 голова облради, член СДПУ(о)
Віктор Балоба	4 лютого – 27 вересня 2005 голова Закарпатської ОДА, член НСНУ
Олег Гаваші	7 жовтня 2005 – 18 березня 2010 голова Закарпатської ОДА, член ПРП
Михайло Кічковський	18 квітня 2006 – 23 листопада 2010 голова облради, член НСНУ
Олександр Ледида	з 18 березня 2010 – 22 лютого 2014 голова Закарпатської ОДА, член Партії регіонів
Іван Балоба	з 23 листопада 2010 – 1 грудня 2015 голова облради, член ПП «Єдиний центр»
Валерій Лунченко	2 березня 2014 р. – 15 вересня 2014 р., голова Закарпатської ОДА, ПП «Народний фронт»
Василь Губаль	17 вересня 2014 р. – 15 липня 2015 р., голова Закарпатської ОДА, ПП «Єдиний центр»
Геннадій Москаль	з 15 липня 2015 року голова Закарпатської ОДА
Михайло Рівіс	з 1 грудня 2015 року голова облради

Еволюція партійної структури регіону

Аналізуючи розбудову партійної структури Закарпаття можна виокремити низку етапів, пов'язаних із домінуванням тієї чи іншої партії в області. Визначальним чинником домінування політичної партії є партійна належність чи партійна прихильність керівників Закарпатської ОДА.

1 етап: від початку перебудови до виборів у республіканську та місцеві ради (березень 1990 року). На цьому етапі (1989 – 1990 років) домінуючою політичною силою в області залишалась Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС). Але охоплені пафосом загальнодемократичних ідей, ініційованих Москвою, національна інтелігенція, а потім і народні маси піднімають ідею національного відродження. Саме вона стає лейтмотивом діяльності нових політичних сил. Прискорювачем політичної боротьби стала підготовка до виборів у республіканську і місцеві ради народних депутатів. Одними з основних засобів дії опозиції стають мітинги, силові методи тиску на владу.

Значну підтримку нові опозиційні сили отримали за рахунок злюмпенізованої і маргінальної частини суспільства, що дозволило підсилити агресивність рухів. Гасла на мітингах мали протилежний характер офіційній ідеології: альтернативою соціалізму поставлений капіталізм, інтернаціоналізму – націоналізм, державному червоному прапору – синьо-жовтий, чорно-червоний і т.п.

У 1989 році відбувається установча конференція Народного Руху України в Закарпатській області, а 5 листопада 1990 року зареєстрований перший альтернативний КПРС осередок політичної партії: нею стала Українська республіканська партія. Вони стають першими опозиційними до комуністів партійними структурами.

2 етап: 1990 – 1995 роки. Це етап формування початкового політичного спектру в регіоні. Для даного етапу був характерним процес інституціоналізації політичних організацій у краї. Починаючи з 1990 року поряд з функціонуванням різних рухівських структур та різного роду громадських організацій, у регіоні розпочався процес конституювання обласних організацій загальнонаціональних партій. Період утвердження партійного плюралізму в західних областях України відбувався не лише в напрямку створення нових опозиційних інституцій, специфікою регіону було відродження так званих «історичних партій», лідери яких неодноразово проголошували свою ідеологічну єдність з попередніми структурами. Саме тому, до перереєстрації органами юстиції України політичних партій, в області були зареєстровані і діяли переважно осередки національно-демократичних партій: Української республіканської партії (УРП) – 5 листопада 1990 року, Народної партії України (НПУ) – 28 серпня 1991 року, Української християнсько-демократичної партії (УХДП) – 14 листопада 1991 року, Української консервативно-республіканської партії (УКРП) – 21 липня 1992 року.

У цей же час на Закарпатті виникають і перші квазіпартійні утворення: Демократична ліга національностей Закарпаття (27 жовтня 1991 року) та Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). До її складу увійшло п'ять національно-культурних товариств.

Структурування політичних сил на лівому фланзі суспільно-політичного спектру почалося після серпневих подій 1991 року, в результаті яких Верховна Рада України видала постанови «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» (26 серпня) та «Про заборону діяльності Компартії України» (30 серпня). Нішу колишньої Компартії в області заповнили: Соціалістична партія України – 25 листопада 1991 року, Селянська партія України – 3 березня 1992 року. Організаційне становлення цих організацій в області відбулося за досить короткий термін. Після того, як ВР України прийняла постанову, яка дозволяла діяльність Комуністичної партії України (травень 1993 року), в області за досить короткий термін часу відбувається і структурування обласного осередку КПУ, якому вдалося привернути значну частину прихильників. Соціальною базою партії стали безробітні, колишні члени КПУ, ветерани, робітники, колгоспники.

На даному етапі становлення партійної структури краю починається й інституціоналізація центристських партій. Такими партіями в області були: Українська соціал-демократична партія (УСДП) – 15 січня 1991 року, Демократична партія України (ДемПУ) – 28 червня 1991 року, Партія демократичного відродження України (ПДВУ) – 27 вересня 1991 року, Соціал-демократична партія України (СДПУ) – 1 листопада 1991 року. Центристські партії мали досить слабкий вплив як на населення краю, так і на перебіг політичних процесів у області. Крім вище вказаних, до центристських партій можна віднести і Партію зелених України (ПЗУ), яка була створена 24 травня 1991 року. Процес її структуризації в області, її впливовість, пов'язані з вирішенням екологічних проблем (закриття Мукачівського військового аеродрому, припинення будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції, заборона вирубування лісів і т.д.).

Не відзначалися впливовістю в області й партії ліберального спрямування: Ліберальна партія України (ЛПУ) та Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), зареєстровані відповідно 10 жовтня 1991 року та 17 липня 1992 року.

Таким чином, незважаючи на велику кількість різних партійних угруповань, вони мали слабкий вплив на політичні процеси в регіоні і були неспроможними повною мірою реалізувати суспільні інтереси через інститути і механізми влади.

3 етап: кінець 1996 року – кінець 2001 року. Він пов'язаний з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі області. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення, тяжіння до третьої, центристської врівноважу-

ючої сили виглядає природним процесом. Йдеться, перш за все, про обласні осередки НДП, АПУ та СДПУ(о).

У цей період відбуваються вибори до ВР України, органів місцевої влади (1998 рік) та вибори Президента України (1999 рік). На парламентських і місцевих виборах у Закарпатті впевнену перемогу отримує СДПУ(о). Це був початок політичного триумфу цієї партії в регіоні. Найбільш впливовими в закарпатському політикумі цього періоду були наступні партії: СДПУ(о), НРУ, КПУ, СПУ, СелПУ, ПРП, ВО «Громада». Завершується цей період інституціоналізацією всього партійного спектру області за схемою ліві – центр – праві і перегрупуванням партійно-політичних сил напередодні парламентських виборів 2002 року.

4 етап: початок 2002 року – кінець 2004 року. У даний період в області відбуваються наступні важливі події, які мали вплив на структуру партійного простору – парламентські, місцеві вибори (2002 рік) та вибори Президента України (2004 рік). У цей час боротьбу за впливовість в області вели наступні чотири політичні сили: ВБ «За єдину Україну» (ПР, АПУ, ПП «Трудова Україна», ПППУ), ВБ В.Ющенко «Наша Україна» (КУН, НРУ, УНР, ЛПУ, ПРП та ін), ВБ Ю.Тимошенко (ВО «Батьківщина», УРП, УНП «Собор», УСДП) та СДПУ (о).

Головним завданням обласної влади напередодні виборів було забезпечити підтримкою провладних політичних сил – СДПУ (о) та ВБ «За єдину Україну». Отримавши всі владні повноваження місцеві соціал-демократи заявили про відповідальність за соціально-економічний розвиток регіону. Проте своїми діями (суцільна партизанія й відсутність конкретних дій у напрямку вирішення проблем краю) вони налаштувала проти себе не тільки всі опозиційні політичні сили краю, а й місцеву громадськість. Розв'язка настала після президентських виборів 2004 року, коли партія СДПУ (о) від поразки вже не змогла відновитись.

5 етап: початок 2005 року – осінь 2010 року. Починаючи з 2005 року партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії суттєво змінюється. Перш за все, слід відзначити, що на теренах краю з'являються політичні партії, народжені «Помаранчевою революцією» – ПП НСНУ, ГП «Пора». У цілому ж суспільно-політичне життя області проходило у форматі перегрупування політичних сил напередодні парламентських і місцевих виборів 2006 року, які вже мали проходити за партійними списками. Таким чином, вплив місцевих партійних осередків значно збільшився.

За результатами місцевих виборів у обласній раді була утворена коаліція, аналогів якої не було в Україні. Це ПР, ПП НСНУ, СПУ, ПУУ, ДПУУ, частина ВБ Ю.Тимошенко. Відбувся розкол у ВО «Батьківщина» на обласному рівні, який вплинув і на інституціоналізацію конфлікту між БЮТ і ПП НСНУ. Крім того, остаточно закріпилися домінуючі позиції ПП НСНУ в області. Однак у 2008 році в ПП НСНУ відбувся розкол, що призвів на теренах Закарпаття до появи нової політичної партії «Єдиний центр». Вплив останньої політичної

партії в краї набув монопольних масштабів, особливо у владних інститутах різних рівнів. Слід відзначити також появу в області ще одного молодого «електорального гравця» ГО «Фронт змін» (з 2009 року). Цей період партійної еволюції завершився муніципальною кампанією 2010 року.

6 етап: осінь 2010 року – кінець 2013 року. Його початок слід відраховувати від результатів місцевих виборів восени 2010 року. Щоправда орієнтовні зміни в партійному структуруванні вже були очевидними після перемоги на президентських виборах 2010 року лідера Партії регіонів Віктора Януковича. На даному етапі розпочалося новітнє переформатування партійних сил і подальша монополізація владних інститутів двома партіями-лідерами в Закарпатті – ПП (забрати крапку) «Єдиний центр» і Партія регіонів. Про це свідчить той факт, що тривідсотковий виборчий бар'єр на місцевих виборах у всіх районах області та містах обласного підпорядкування подолали лише ПП «Єдиний центр», Партія регіонів, ВО «Батьківщина» і ПП. «Фронт змін» (крім м. Берегово).

7 етап: з початку 2014 року. Для даного періоду характерне переформатування політичних сил за наслідками Революції Гідності. Домінуючими в партійній структурі краю стають політичні партії, які були утворені за наслідками Революції Гідності: 1) ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт»; 2) Партії суто регіонального впливу: ПП «Єдиний центр», ПУУ – КМКС, ДПУУ; 3) Партії, які отримали перемогу за результатами місцевих виборів 2015 року: ПП «Відродження», ПП «Наш край».

Таким чином, еволюція партійного структурування постійно перебуває у динамічній площині, а переформатування їх впливу на свідомість населення та можливість приймати важливі для розвитку регіону рішення залежить від інтересів центральних партійних органів та владних повноважень на місцях. Відтак, аналізуючи діяльність осередків політичних партій у Закарпатській області за двадцять п'ять років незалежності України, слід, перш за все, акцентувати увагу на тих політичних партіях, які, насамперед, борються за голоси виборців та беруть активну участь у реалізації владних відносин, суспільно-політичному житті регіону.

Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на січень 2016 року було зареєстровано 234 обласні осередки політичних партій. Динаміка їх легалізації є такою (подана після реєстрації у відповідності до Закону України «Про об'єднання громадян»): 1993 р. – 5; 1994 р. – 2; 1996 р. – 2; 1997 р. – 9; 1998 р. – 5; 1999 р. – 7; 2000 р. – 7; 2001 р. – 29; 2002 р. – 3; 2003 р. – 10; 2004 р. – 8; 2005 р. – 30; 2006 р. – 6; 2007 р. – 5; 2008 р. – 8; 2009 р. – 16; 2010 р. – 8; 2011 р. – 8; 2012 р. – 4; 2013 – 4; 2014 – 14; 2015 – 45.

**Основні групи осередків політичних партій на Закарпатті
за ідеологічним спрямуванням та метою діяльності,
zareєстрованих обласним відділом юстиції станом
на січень 2016 року**

№ з/п	Ідеологія, мета діяльності	Назва партій
1.	Комуністичні	КПУ, КПУ(о), КПРС, Комуністична партія трудящих, ВПТ та ін.
2.	Соціалістичні	СПУ, ПП «Союз лівих сил», ПСПУ, ВО лівих сил «Справедливість», Всеукраїнська партія Миру і Єдності та ін.
3.	Соціал-демократичні	СДПУ(о), СДПУ, ПП «Соціал-демократичний союз», УСДП, ХДПУ, Дем. ПУ та ін.
4.	Народно-демократичні	НДП, Народна партія, ПП «Нова демократія», ВО «Громада», ПП «Молода Україна», ПП «Прагматичний вибір», ВП «Нова сила», ПП «Держава», ПП «Віче», ПП «Україна соборна», ПНЕРУ, УП «Єдність» та ін.
5.	Ліберальні	ЛПУ, ЛДПУ та ін.
6.	Правоцентристські та лівоцентристські партії прагматичного спрямування	ВО «Батьківщина», ПП «Єдиний центр», ПРП, ПП «Трудова Україна», ПП «Відродження», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ПП «Опозиційний блок», ПП «Наш край» та ін.
7.	Консервативні	УНКП, УКП та ін.
8.	Націонал-демократичні	НРУ, УРП «Собор», ГП «Пора», ВО «Свобода», ПП «Правий сектор», ПП «Об'єднання «Самопоміч» та ін.
9.	Екологічні партії	ПЗУ, Зелена партія України, Зелена екологічна партія України «Райдуга», ПП «Партія екологічного порятунку ЕКО + 25 %» та ін.
10.	Націоналістичні партії	КУН, УНА, ПП «Організація українських націоналістів в Україні», ПП «Руський блок», ПП «Слов'янський народно-патріотичний союз» та ін.
11.	Партії захисту підприємництва	ПППУ, Партія малого і середнього бізнесу України та ін.
12.	Партії європейської інтеграції	ПП «Європейська платформа», ПП «Євротурбота», «Європейська партія України» та ін.

13.	Жіночі партії	ПП «Солідарність жінок України», ВПО «Жінки за майбутнє» та ін.
14.	Угорські загальнонаціональні партії	ПП «КМКС» Партія угорців України, Демократична партія угорців України.
15.	Політичні партії, які захищають інтереси різних верств населення	а) селянські партії – СПУ, АПУ та ін.; б) пенсіонерів – Партія пенсіонерів України та ін.; в) чорнобильців – УПС – СВІЧА, Всеукраїнська народна партія соціальної справедливості «Союз. Україна. Чорнобиль» та ін.; г) широких верств населення – Партія соціального захисту, Партія захисту знедоленого народу України та ін.
16.	Популістичні партії	Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП», ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» та ін.
17.	Екзотичні партії	Партія здоров'я, ПП «Яблуко», Партія гуманістів України, ПП «Совість України», Козацька партія України та ін.

Вибори до Верховної Ради України в Закарпатті

Уперше закарпатці залучилися на нових суспільно-політичних умовах до виборчих процесів 4 березня 1990 року, коли відбулись вибори народних депутатів Української РСР на мажоритарній основі. Цього дня депутатами Верховної Ради стали від Рахівського виборчого округу № 174 Іван Габор, від Свалявського виборчого округу № 175 Михайло Волощук, від Тячівського виборчого округу № 176 Віктор Бедь. Натомість від інших виборчих округів кандидатам знадобилося повторне голосування, яке відбулося 18 березня 1990 року. Згідно з ним від Ужгородського виборчого округу № 167 народним депутатом УРСР від Закарпатської області став Ігор Еліашевич, від Мукачівського виборчого округу № 168 – Володимир Данчевський, від Березівського виборчого округу № 169 – Василь Шепа, від Виноградівського виборчого округу № 170 – Андрій Поличко, від Іршавського виборчого округу № 171 – Іван Галас, від Мукачівського виборчого округу № 172 – Дмитро Кельман, від Перечинського виборчого округу № 173 – Іван Герц, від Хустського виборчого округу № 177 – Іван Попович.

На 1994 рік припали вибори до українського парламенту, які вперше проводилися за новим виборчим законом і мали на меті оновити склад депутатського корпусу Верховної Ради незалежної України. Мажоритарна виборча система залишила незмінними межі виборчих округів, а відтак і процедуру обрання депутатів. Це були перші повноцінні «незалежницькі» парламентські вибори. Незважаючи на значну кількість різних партійних угруповань, які заявили про себе в Закарпатській області напередодні парламентських

виборів 1994 року, жодне з них не стало достатньо впливовим. Серед них ДемПУ, НРУ, ПЗУ, СПУ та ін. Більшість з них не вирости у міцні організації, що були здатні виразити корінні інтереси певних прошарків суспільства. Вони мали слабкий вплив на політичні процеси в регіоні і були неспроможними повною мірою реалізувати суспільні інтереси через інститути і механізми влади. Серед причин цього були: відсутність у більшості із партійних керівників досвіду політичної діяльності; брак детально розроблених програм державного будівництва; руйнівний характер їх діяльності.

Головними конкуруючими напрямками напередодні виборів 1994 року на Закарпатті були націонал-демократичний і комуністичний. Участь осередків політичних партій у парламентських виборах була номінальною. У ході виборчого процесу не було відчутного тиску адмінресурсу. Електоральний простір поступово структурувався на лівих, правих, центристів та незалежних (безпартійних) кандидатів. Порівняно невеликими були фінансові витрати на організацію і проведення виборчої кампанії. Станом на 1994 року в Закарпатській області було утворено 10 виборчих округів (№ 167 – 176). За даними прес-служби Закарпатської обласної ради із 186 претендентів на кандидата в депутати відповідне посвідчення отримали 154 чоловіки. З них 119 були висунуті групами виборців, 29 – трудовими колективами, 6 – політичними партіями. В основному це були представники владних структур, лікарі, викладачі, юристи. 27 березня 1994 року народним депутатом України від Закарпаття було вибрано лише Ореста Климпуша від Рахівського виборчого округу № 172, який не мав гідної конкуренції. У всіх інших округах знадобилося повторне голосування між двома кращими претендентами. В інших округах ніхто з кандидатів не зміг набрати 50 відсотків + 1 голос виборців. У голосуванні взяли участь 71,9 відсотків виборців. Після другого туру (10 квітня 1994 року) обраними були депутати в шістьох виборчих округах; на повторних виборах (7 серпня 1994 року) обрали депутатів у Свалявському і Хустському виборчому окрузі, а в Ужгороді (167 виборчий округ) депутат так і не був обраний.

Таким чином, 10 квітня 1994 року народними депутатами України стали від Мукачівського виборчого округу № 168 Василь Улинець, від Берегівського виборчого округу № 169 Михайло Товт, від Виноградівського виборчого округу № 170 Сергій Чейпеш, від Іршавського виборчого округу № 171 Сергій Устич, від Тячівського виборчого округу № 174 Іван Коршинський, від Ужгородського виборчого округу № 175 Михайло Данча.

Тільки внаслідок повторного голосування 7 серпня 1994 року від Свалявського виборчого округу № 173 народним депутатом України став Михайло Рябець, а від Хустського виборчого округу № 176 Микола Грабар. Найдовше вибирали народного депутата виборці від Ужгородського виборчого округу № 167. Ця епопея завершилася аж 17 грудня 1995 року, коли депутатом за результатами повторного голосування став Сергій Слободанюк. Відтак, сім з дев'яти обраних від області депутатів були представниками владних структур різного рівня (В. Улинець – перший заступник голови Закарпатської

облдержадміністрації, М. Товт – Представник Президента у Берегівському районі, С. Устич – перший заступник голови Закарпатської облдержадміністрації, О. Климпуш – міністр транспорту України, М. Рябець – завідуючий юридичним відділом Закарпатської обласної ради, М. Данча – Представник Президента України в Ужгородському районі, М. Грабар – голова комісії Київміськради з правопорядку та боротьби з організованою злочинністю.

У виборах до Верховної Ради 1998 року політичні партії виступали як окремі суб'єкти виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обирались за партійними списками. У ЦВК було зареєстровано 21 партію і 9 виборчих блоків (19 партій), які брали участь у виборах. Отже, всього сорок політичних партій взяли участь у парламентських виборах 1998 року. За результатами голосування чотиривідсотковий виборчий бар'єр подолали сім партій і виборчий блок СПУ/СелПУ, які й розділили 225 депутатських мандатів: КПУ – 84 (24,65%), НРУ – 32 (9,4%), СПУ/СелПУ – 29 (8,5%), ПЗУ – 19 (5,4%), НДП – 17 (5,01%), ВО «Громада» – 16 (4,6%), ПСПУ – 14 (4,04%), СДПУ(о) – 14 (4,01%).

У Закарпатській області в п'яти виборчих округах балотувалось до ВР України 60 кандидатів, тобто на один мандат претендувало 12 чоловік (один з найнижчих показників по Україні). З них 25 реалізували право на самовисування (41,67%), а 35 були висунуті осередками політичних партій (58,33%). Тільки КПУ, ВБ СелПУ та СПУ, ПРП, СДПУ(о) змогли забезпечити представництво своїх кандидатів практично у всіх мажоритарних округах. Це свідчило про відсутність впливових лідерів у інших політичних партіях – суб'єктах виборчого процесу. Розподіл кандидатів за партійною належністю був наступним: КПУ (6), НРУ (2 в 2 округах), ВБ СелПУ і СПУ (4), ПЗУ (0), НДП (3), ВО «Громада» (2), ПСПУ (0), СДПУ(о) (4), АПУ (2), ПРП (4), УРП (1), УКРП (1), КУН (1), ХДПУ (1), ВБ НЕП (1), ПРВУ (2), ВБ «Менше слів» (1). Серед них народними депутатами ВР України другого скликання було 4 чоловік, підприємцями – 28 чоловік, працівниками соціально-культурної сфери та громадських об'єднань і ЗМІ – по 9 чоловік.

Перемогу в одномандатних округах отримали: Н. Шуфрич (СДПУ(о)) – (70 округ (м. Ужгород) – 16,8%), Г. Суркіс (СДПУ(о)) – (71 округ (м. Мукачево) – 63,42%), М. Ковач (безпартійний) – (72 округ (м. Берегово) – 29,27%), В. Медведчук (СДПУ(о)) – (73 округ (м. Іршава) – 90,17%), В. Жердицький (НДП) – (74 округ (м. Хуст) – 15,16%). Результати виборів у 71, 72, 73 округах були прогнозованими. У 73 виборчому окрузі балотувалися всього лише три кандидати, інші зняли свої кандидатури, розуміючи, що Віктор Медведчук не залишить їм ніяких шансів. Аналогічною була ситуація і в 71 виборчому окрузі, де балотувався Григорій Суркіс. Прогнозованою була і перемога М. Ковача (округ 72), голови Товариства угорської культури Закарпаття. Хоча в нього був достойний конкурент – голова Берегівської РДА, экс-депутат ВР України М. Товт.

У 70 виборчому окрузі перемогу мав отримати мер міста Сергій Ратушняк, але в останній день він був знятий ЦВК, не маючи, таким чином часу оскаржити це рішення. Перемога Нестора Шуфрича (СДПУ(о)) була в окрузі

невпевненою. Він отримав лише 16,8 відсотків голосів виборців, які брали участь у голосуванні. А якщо брати від загальної кількості виборців округу, то 10 відсотків. У 74 виборчому окрузі влада підтримала київського банкіра В.Жердицького, який завдяки адмінресурсу і фінансам отримав невпевнену перемогу, набравши лише 15,16 відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Тому цілком закономірно, що перемогу в одномандатних округах отримали члени СДПУ(о), які були готові до боротьби, і в п'яти виборчих округах набрали близько 51 відсотка голосів виборців, які взяли участь у голосуванні в Закарпатській області. Цей період підтвердив високий загальний рейтинг цієї партії на Закарпатті в 1998 році.

Важливою особливістю виборчої кампанії 2002 року стало те, що значна частина політичних сил для ефективної участі у виборчій кампанії внутрішньо структувалася вже не в рамках окремих політичних партій. Політики перейшли до формування міжпартійних блоків і укрупнення політичних партій. На процес структування мали значний вплив не ідеологічні чинники, а інші, зокрема, інтереси бізнесу, лояльність чи опозиційність до глави держави. Найбільш потужними партійними об'єднаннями стали виборчі блоки: ВБ В.Ющенко «Наша Україна», ВБ «За єдину Україну», ВБ Ю.Тимошенко. За результатами голосування до українського парламенту пройшли три політичні партії та три виборчі блоки: ВБ В.Ющенко «Наша Україна» – 23, 57 % (70 мандатів), КПУ – 19, 98 % (59 мандатів), ВБ «За єдину Україну» – 11, 77 % (35 мандатів), ВБ «Виборчий блок Ю. Тимошенко» – 7, 26 % (22 мандати), СПУ – 6, 87 % (20 мандатів), СДПУ(о) – 6, 27 % (19 мандатів). У одномандатних округах перемогу отримали представники наступних політичних сил: ВБ «За єдину Україну» – 65 мандатів, ВБ В.Ющенко «Наша Україна» – 42 мандати, КПУ – 5, СДПУ(о) – 5, СПУ – 3, ВБ «Єдність» – 2, УМП – 1, ПНЕРУ – 1, ВБ «Демократична партія України – Партія «Демократичний Союз» – 4, інші мандати отримали кандидати-самовисуванці.

Виборча кампанія 2002 року в Закарпатській області проходила без суттєвих порушень виборчого законодавства суб'єктами виборчого процесу. Найбільш потужно вона була організована і проведена в області ВБ «За єдину Україну» та СДПУ(о). Інші суб'єкти виборчого процесу (мова йде про осередки політичних партій) нічим особливим на електоральному просторі області себе не проявили. У Закарпатті за період виборчої кампанії побували всі лідери найбільш впливових виборчих блоків і політичних партій: Володимир Литвин (ВБ «За єдину Україну»), Віктор Ющенко (ВБ В.Ющенко «Наша Україна»), Юлія Тимошенко (ВБ Ю.Тимошенко), Віктор Медведчук (СДПУ(о)), Леонід Кравчук (СДПУ(о)) та інші. Зустрічі з виборцями лідерів політичних партій і виборчих блоків мали значний вплив на підвищення рейтингу очолюваних ними структур.

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 2002 році подолали дві політичні партії і три виборчі блоки: 1. Виборчий блок В.Ющенко «Наша Україна» – 36,63%, 2. СДПУ(о) – 14,01%, 3. ВБ «За єдину Україну» – 10,26%, 4. КПУ – 6,01%, 5. ВБ Ю.Тимошенко – 4,4%.

Якщо парламентські вибори 1998 року проходили під домінуючим впливом СДПУ(о), то в 2002 році в Закарпатті найвищий рейтинг популярності мав ВБ В.Ющенка «Наша Україна». У партійних списках на виборах 2002 року було 60 представників від Закарпаття. Але, як і в 1998 році, їх місця були «непрохідними». Це є свідченням незначного впливу осередків партій Закарпаття на партійно-політичне розташування сил в Україні загалом. Серед закарпатців обраними до ВР України за партійними списками стали представники від КПУ (І. Мигович, М. Маркуш), ВБ В.Ющенка «Наша Україна» (Е. Матвійчук, І. Іванчо), СДПУ(о) (І. Різак).

Вибори 2006 року до Верховної Ради України відбувалися в умовах протистояння, яке не завершилося президентською кампанією 2004 року. Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де на виборах до Верховної Ради України переміг Виборчий блок «Наша Україна». При явці виборців 61,6 відсотків результати виборів до Верховної Ради України в Закарпатській області були наступні: Блок «Наша Україна» – 25,79 відсотків, БЮТ – 20,7 відсотків, Партія регіонів – 18,56 відсотків, СПУ – 3,57 відсотків, Народний блок Литвина – 3,49 відсотків. Вищезазначені результати показують, що перемога Блоку «Наша Україна» в Закарпатті не є переконливою. Від Закарпаття до українського парламенту за результатами виборів потрапили лише чотири депутати: Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кеменяш (БЮТ), О. Ледида (Партія регіонів), І. Криль (Блок «Наша Україна»). Вперше виступили суб'єктами виборчого процесу й регіонально-етнічні партії. У місцевих виборах в Закарпатті вперше брали участь дві партії, які представляли інтереси угорської національної меншини України – це Партія угорців України (КМКС) та Демократична партія угорців України.

Закарпатська область за підсумковими результатами позачергових парламентських виборів у 2007 році стала єдиною, де переміг Блок «Наша Україна – Народна Самооборона». Слід відзначити, що тенденція останніх перед виборами років на підтримку пропрезидентської політичної сили в Закарпатті була незмінною. Це зумовлено, насамперед, тим, що представник закарпатської бізнес-еліти Віктор Балоба очолював Секретаріат Президента України Віктора Ющенка. Симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих перегонів суттєво не змінилися. Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (31,11 %), «Блок Юлії Тимошенко» (28,85 %) і Партія регіонів (19,76 %). У порівнянні з 2006 роком всі три політичні сили покращили свої результати, зокрема БЮТ на більш ніж 8 відсотків. У Закарпатті тривідсотковий бар'єр також подолали Блок Литвина (6%) та Соціалістична партія України (3,53 %). Але СПУ, як і комуністи, втратили у порівнянні з попередніми виборами більш ніж 4 відсотки виборців.

Результати виборів 2007 року показують, що перемога Блоку «Наша Україна – Народна самооборона» в Закарпатті не була однозначною і переконливою. Конфлікти і протиріччя, які супроводжували діяльність таких осередків як НРУ, УРП «Собор», бездіяльність КУН та УНП, дали можливість

констатувати той факт, що в Закарпатті 31,1 відсоток голосів виборців НСНУ могла б набрати самостійно. За результатами позачергових парламентських виборів від Закарпаття до Українського парламенту потрапили шість кандидатів: Сергій Мошак, Едуард Матвійчук (Партія регіонів), Олександр Кемеш (БЮТ), Ігор Кріль, Василь Петювка, Станіслав Аржевітін (Блок «Наша Україна – Народна самооборона»).

Вибори не поклали край латентному протистоянню головних політичних сил Закарпаття. Одним із джерел таких конфліктів став формат коаліції обласної ради, до якої ввійшла Партія регіонів. За результатами виборів на Закарпатті відбулися кадрові зміни. Перш за все Указами Президента було звільнено з посад голів п'яти районних державних адміністрацій: Рахівської, Тячівської, Хустської, Міжгірської, Великоберезнянської.

Парламентські вибори в Україні у 2012 року, як і всі попередні, відбувалися за новим законом, схваленим ВР України 17 листопада 2011 року. Закон встановив змішану виборчу систему, де 225 депутатів обирається у мажоритарних одномандатних округах, а 225 за пропорційною системою загальнонаціональних закритих партійних списків з 5 % виборчим порогом. Партійний список залишався закритим, а виборчим блокам заборонено приймати участь у виборах.

Після завершення президентських та місцевих виборів 2010 року і поразки на них опозиційних сил, останніми були зроблені правильні висновки про необхідність об'єднання. І розпочалось таке об'єднання створенням Комітету опору диктатурі. *Комітет опору диктатурі (КОД)* – політичне об'єднання, яке було утворене 5 серпня 2011 року і до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», ВО «Свобода», ВО «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, НРУ, УСДП ПП «Наша Україна», та інші. 22 січня 2012 року в День Соборності і Свободи опозиція підписала угоду про спільні дії. В угоді йшлося про завоювання більшості в парламенті за результатами виборів 28 жовтня 2012 року «Ми наголошуємо, що єдиним опонентом для Об'єднаної опозиції є чинний режим і ті політичні сили, які його уособлюють. Тому ми відмовляємось від публічної взаємної критики та декларуємо принцип взаємоповаги і взаємного непоборювання між усіма опозиційними політичними силами». Йдеться про те, що політичні партії, які підписали угоду домовилися не конкурувати на виборах в мажоритарних округах, а діяти за принципом «один округ – один кандидат від опозиції».

11 листопада, згідно з чинним законодавством, ЦВК оприлюднила результати парламентських виборів 2012 року. Обрано було 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «УДАР» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43. Іще у 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недійсними через численні порушення при підрахунку голосів.

28 квітня стали відомі межі шістьох одномандатних округів по Закарпатській області. Як виявилось, вони були сформовані таким чином, що досі ніхто достеменно не знає, яким принципом керувалися люди, коли «нарізали» і затверджували саме ці межі. Невдоволення з боку громадськості, в першу чергу, зростало тому, що деякі райони розділені на дві, а то й три частини. До прикладу, згідно з розподілом, Мукачівський район у підсумку матиме двох народних депутатів, у той час як Іршавський – трьох. Та найбільший подив викликав той факт, що угорська громада взагалі залишилась без виборчого округу. В результаті частина мешканців Берегівського району, де компактно проживають представники цієї національності, голосувала по 69-му округу із центром у м. Мукачево, інша – по 70-му із центром у м. Виноградово.

За результатами виборів на Закарпатті 5% подолали 5 партій, що відображає загальноукраїнську тенденцію. Перемогу отримала Партія регіонів (30, 87%). Друге місце отримало ВО «Батьківщина» (27, 69 %). Третя позиція у ПП «УДАР» – 20, 03 %, четверта у ВО «Свобода» – 8, 35 %, а п'яте місце у КПУ – 5, 03 %. В той же час високий результат ВО «Свобода» та КПУ засвідчує про радикалізацію політичних настроїв населення краю, оскільки вказані партії на останніх виборах (як парламентських, так і місцевих) не могли інколи набрати і 2 % голосів виборців.

Мажоритарна складова виборів. Найбільше кандидатів зареєструвалося по округу № 72 з центром у м. Тячів, а найменше по округу № 70 з центром у м. Свалява. У всіх виборчих округах (6) своїх кандидатів зареєстрували регіонали, комуністи, об'єднана опозиція та ПП «УДАР». ПП «Єдиний центр» виставив кандидатів у 4 мажоритарних округах і ще у двох має прихованих самовисуванців. ВО «Свобода» зареєструвала свого кандидата лише в одному окрузі. В 68 виборчому окрузі (м. Ужгород) перемогу отримав В. Ковач (Партія регіонів), 69 окрузі (м. Мукачево) – В. Балоба (ПП «Єдиний центр»), 70 окрузі (м. Свалява) – М. Ланьо (Партія регіонів), 71 окрузі (м. Хуст) – П. Балоба (ПП «Єдиний центр»), 72 окрузі (м. Тячів) – В. Петьовка (ПП «Єдиний центр»), округ 73 (м. Виноградово) – І.Бушко (Партія регіонів).

Отже, згідно з результатами виборів, Закарпаття у ВР України представлено 11 народними депутатами. В мажоритарних округах – 3 кандидатами від Партії регіонів та 3 кандидатами від ПП «Єдиний центр». За партійними списками до ВР України від Закарпаття були обрані: Н. Шуфрич, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), В. Пацкан (ПП «УДАР»).

Таким чином, вибори на Закарпатті черговий раз продемонстрували регіональну специфіку голосування. Якщо в Західному регіоні перемогу отримало ВО «Батьківщина», то на Закарпатті – провладна Партія регіонів.

Головний же висновок виборчої кампанії на Закарпатті був такий: вибори суттєво не змінили позиціонування політичних сил у регіоні. Домінуючими партіями і надалі залишилися Партія регіонів і ПП «Єдиний центр». Вони і надалі мали вплив на суспільно-політичні процеси в області.

25 серпня президент України Петро Порошенко підписав Указ про розпуск парламенту у зв'язку з відсутністю протягом місяця в ньому урядової коаліції. Дострокові парламентські вибори були призначені на 26 жовтня. Виборча кампанія розпочалася 28 серпня. Відтак окрім війни з російським агресором на Донбасі увага країни тривалий час була прикутою до боротьби за зміну складу законодавчого органу та отримання в ньому депутатських мандатів.

У зв'язку з тимчасовою окупацією АР Крим та військовими діями на Сході України, вибори не відбулися у 27 мажоритарних округах: АРК (10 округів), Донецька область (9), Луганська область (6), м. Севастополь (2).

ЦВК зареєструвала 52 партії – суб'єкти виборчого процесу. Йдеться про партії, які висунули кандидатів у мажоритарних округах і в загальнонаціональному виборчому окрузі. До виборчого бюлетеня, для голосування за партійні списки, було внесено 29 політичних партій.

Революційні події в Києві змінили позиціонування партійно-політичних сил напередодні виборів. По-перше, Партія регіонів скомпроментувала себе відмовою від європейської інтеграції та участі у виборах не брала. Рейтинг її найближчого сателіта КПУ також суттєво понизився. Ті сили, які колись представляли Партію регіонів переформатувались у ПП «Опозиційний блок». Її утворили шість політичних партій: Партія розвитку України, ПП «Центр», Партії «Україна – Вперед!», ПП «Трудова Україна», Партія державного нейтралітету України, ПП «Нова політика». Окремо вирішив брати участь у виборах, зі своєю партійною структурою ПП «Сильна Україна» С. Тігіпка.

По-друге, одним із наслідків Революції Гідності було утворення нових партійних структур: ПП «Блок Петра Порошенка» (з нею підписав угоду про спільну участь у виборах лідер ПП «УДАР» В. Кличко), ПП «Народний фронт» (А. Яценюк), ПП «Правий сектор» (Д. Ярош), ПП «Об'єднання «Самопоміч» (А Садовий).

По-третє, у виборах приймали участь відомі виборцю партійні бренди ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Партія зелених України, ПП «Громадянська позиція» та інші.

По-четверте, як завжди, у виборах брала участь низка маловідомих партійних структур, завдання яких були різні, але перш за все вони мали набрати хоч якусь кількість голосів, щоб стати відомим для виборців.

Результати парламентських виборів в Україні за партійними списками були такі: Політична партія «Народний фронт» – 22, 14 % (64 місця), Партія «Блок Петра Порошенка» – 21, 81 % (63), Політична партія «Об'єднання «Самопоміч» – 10, 97 % (32), Політична партія «Опозиційний блок» – 9, 43 % (27), Радикальна партія Олега Ляшка – 7, 44 % (22), Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 5, 68 % (17).

У мажоритарних округах отримали депутатські мандати такі партії, які не подолали виборчий бар'єр: ВО «Свобода» – 6 мандатів, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна» (далі ПП «Сильна Україна» – 1, ПП «Всеукраїнське

аграрне об'єднання «Заступ» – 1, ПП «Правий сектор» – 1, ПП «Воля» – 1, а 96 депутатів позиціонували себе як самовисуванці.

Отже, до парламенту, за результатами виборів, потрапляють чотири нові політичні партії. Таким чином, формат партійної системи знову кардинально змінився, що було наслідком революційних подій в українському суспільстві.

Парламентські вибори 2014 року на Закарпатті. За результатами місцевих виборів 2010 року, парламентських виборів 2012 року домінуючими на Закарпатті залишилися дві політичні сили: Партія регіонів і ПП «Єдиний центр». Після кардинальних змін в українському суспільстві, пов'язаних із Революцією Гідності Партія регіонів фактично зникла з теренів Закарпатської області, а її очільник О. Ледида заявив про розпуск обласної організації. І це не перший випадок в історії краю. Свого часу таким шляхом пройшли СДПУ(о) та ПП «Наша Україна», хоча зовнішні причини їхнього фіаско виглядають по-різному.

Таким чином, на Закарпатті напередодні парламентських виборів залишилася єдина самодостатня політична сила, здатна опиратися на власний організаційний, фінансовий, кадровий, медійний ресурс – ПП «Єдиний центр». Оскільки ця партія є регіональною за своєю сутністю, то участі у виборчих перегонах вона не приймала, а відповідно її електоральний потенціал був використаний іншими партіями.

Результати виборів до ВР України по Закарпатській області були наступні: ПП «Блок Петра Порошенка» – 28, 05 %, ПП «Народний фронт» – 25, 63 %, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 9, 63 %, Радикальна партія Олега Ляшка – 6, 83 %, ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ» – 6, 02 %, ВО «Батьківщина» – 5, 12 %.

Результати виборів в області відповідають загальноукраїнським результатам, за виключенням ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ», яка в Закарпатті пододала виборчий бар'єр. Найбільший рейтинг отримали партії Майдану (ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка»), рейтинг ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція» залишився таким, як і на попередніх виборах. А от структурам, які уособлюють собою колишню Партію регіонів громада області підтримку не надала (ПП «Сильна Україна» – 3, 27 %, ПП «Опозиційний блок» – 2, 41 %).

Не мали на обласному рівні підтримки й інші маловідомі політичні проекти: ПП «5.10» – 0,64 %, ПЗУ – 0,31 %, УП «Зелена планета» – 0, 27 % та інші.

В 6 мажоритарних округах області в бюлетені для таємного голосування було внесено 63 кандидати, 37 з яких позиціонували себе як самовисуванці. Перемогу в мажоритарних округах отримали: Р. Горват (ПП «Блок Петра Порошенка», округ 68, м. Ужгород), В. Балоба (ПП «Єдиний центр», округ 69, М. Мукачево), М. Ланьо (ПП «Відродження», округ 70, м. Свалява), П. Балоба (ПП «Єдиний центр», округ 71, м. Хуст), В. Петьовка (ПП «Єдиний центр», округ 72, м. Тячів), І. Балоба (ПП «Єдиний центр», округ 73, м. Виноградово).

**Вихідці із Закарпаття – депутати Верховної Ради України,
обрані у 1990 – 1991 роках**

ПІБ	Виборчий округ
Ігор Еліашевич	167
Володимир Данчевський	168
Василь Шепа	169
Андрій Поличко	170
Іван Галас	171
Дмитро Кельман	172
Іван Герц	173
Іван Габор	174
Михайло Волощук	175
Віктор Бедь	176
Іван Попович	177
Віктор Пинзеник	264

обрані у 1994 – 1995 роках

ПІБ	Виборчий округ
Сергій Слободанюк	167
Василь Улинець	168
Михайло Товт	169
Сергій Чейпеш	170
Сергій Устич	171
Орест Климпуш	172
Михайло Рябець	173
Іван Коршинський	174
Михайло Данча	175
Микола Грабар	176
Віктор Пинзеник	264

обрані у 1998 році

ПІБ	політична сила	номер у списку
Іван Баранчик	Блок СелПУ та СПУ	21
Іван Мигович	КПУ	52
Нестор Шуфрич	СДПУ(о)	мажор. № 70
Микола Ковач	б/п	мажор. № 72
Віктор Пинзеник	ПРП	мажор. № 117

обрані у 2002 році

ПІБ	політична сила	номер у списку
Іван Мигович	КПУ	44
Марія Маркуш	КПУ	54
Едуард Матвійчук	ВБ «Наша Україна»	64
Іван Іванчо	ВБ «Наша Україна»	69
Віктор Пинзеник	ВБ «Наша Україна»	5
Іван Різак	СДПУ(о)	7
Сергій Ратушняк	УП «Єдність»	мажор. № 70
Віктор Балоба	б/п	мажор. № 71
Іштван Гайдош	СДПУ(о)	мажор. № 72
Олександр Кеменяш	б/п	мажор. № 73
Михайло Сятиня	б/п	мажор. № 74
Орест Климпуш	б/п	мажор. № 75
Нестор Шуфрич	СДПУ(о)	мажор. № 201

обрані у 2006 році

ПІБ	політична сила	номер у списку
Станіслав Аржевітін	НСНУ	56
Олександр Кеменяш	БЮТ	67
Ігор Кріль	НСНУ	71
Едуард Матвійчук	ПР	102
Олександр Ледида	ПР	149

обрані у 2007 році

ПІБ	політична сила	номер у списку
Ігор Кріль	НУНС	40
Василь Петьовка	НУНС	60
Станіслав Аржевітін	НСНУ	63
Віктор Пинзеник	БЮТ	6
Олександр Кеменяш	БЮТ	67
Нестор Шуфрич	ПР	5
Сергій Мошак	ПР	123
Едуард Матвійчук	ПР	131

обрані у 2012 році

ПІБ	політична сила	номер у списку
Нестор Шуфрич	Партія регіонів	27
Сергій Мошак	Партія регіонів	42
Іштван Гайдош	Партія регіонів	74
Валерій Лунченко	ВО «Батьківщина»	61
Віктор Пинзеник	ПП «УДАР»	7
Валерій Пацкан	ПП «УДАР»	19
Василь Ковач	Партія регіонів	мажор. № 68
Віктор Балоба	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 69
Михайло Ланьо	Партія регіонів	мажор. № 70
Павло Балоба	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 71
Василь Петьовка	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 72
Іван Бушко	Партія регіонів	мажор. № 73

(обрані у 2014 році)

ПІБ	політична сила	номер у списку
Нестор Шуфрич	ПП «Опозиційний блок»	7
Віктор Пинзеник	ПП «Блок Петра Порошенка»	17
Сергій Мошак	ПП «Блок Петра Порошенка»	38
Василь Брензович	ПП «Блок Петра Порошенка»	62
Валерій Лунченко	ПП Народний фронт»	19
Юрій Чижмарь	Радикальна партія Олега Ляшка	25
Роберт Горват	ПП «Блок Петра Порошенка»	мажор. № 68
Віктор Балоба	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 69
Михайло Ланьо	ПП «Відродження»	мажор. № 70
Павло Балоба	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 71
Василь Петьовка	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 72
Іван Балоба	ПП «Єдиний центр»	мажор. № 73

Місцеві вибори

В Закарпатську обласну раду в 1990 році внаслідок результатів місцевих виборів 4 березня, повторного голосування 18 березня і повторних виборів 22 квітня потрапило 120 чоловік. Серед них: 12 членів Народного Руху України (НРУ) (10 %), 11 членів Товариства угорської культури (9,1 %), 2 члени Соціально-економічного товариства румунів імені Дж. Кошбука (1,6 %). Показові й деякі інші результати виборів в умовах конкуренції: в обласну раду були обрані 96 членів КППС, 2 члени Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ); 4 депутати у віці 30 років; 10 жінок; 91 українець (75,8 %), 14 угорців (11,6 %), 4 росіянина (3,3 %), 2 румуни (1,6 %), 2 євреї і 1 болгарин; один робітник і жодного колгоспника.

26 червня 1994 року відбулися вибори голови Закарпатської обласної ради народних депутатів, у двобої між Сергієм Устичем і Віктором Бедьом переміг перший. За С. Устича проголосували 33,2 відсотка закарпатців, а за В. Бедя – 19,7. Раніше керівну посаду в області займали безальтернативно. У подальшому, керівні державні посади в області займали представники найпотужніших політичних сил. Щодо виборів депутатів Закарпатської обласної ради, то її склад поповнився 59 новими депутатами. Проте, більшість усе ж належала комуно-радянським працівникам. Мером м. Ужгород обрали Сергія Ратушняка, а м. Мукачево 26 червня 1994 року – Василя Ільтя.

Фактично програвши вибори 1994 року на всіх рівнях, націонал-демократичні партії зробили спробу координації своїх дій, виступивши ініціатором утворення «круглого столу політичних і державних структур». Перша зустріч губернатора області Сергія Устича з представниками політичних партій і громадських організацій області відбулася 25 березня 1995 року. У ній взяли участь представники Українсько Народної Ради Закарпаття, ХДПУ, ДемПУ, УРП, НРУ, КПУ, СелПУ, СПУ. Подальші розколи в партіях націонал-демократичного спрямування так і не дали можливості створити на даному етапі партійного будівництва в Закарпатській області потужний, впливовий блок.

У 1998 році партійність не відіграла суттєвого значення для рейтингу кандидатів у мажоритарних округах. Саме тому ряд кандидатів взагалі відмежувались від політичних партій і балотувались до органів місцевої влади як самовисуванці. Так, з 509 кандидатів до Закарпатської обласної ради зборами виборців були висунуті 203, політичними партіями і виборчими блоками – 128, громадськими об'єднаннями – 71, самовисунення – 1007 чоловік. Серед 2 374 кандидатів до районних рад були висунуті зборами виборців – 1 034, політичними партіями і виборчими блоками – 527, самовисунення – 813 чоловік. Серед 59 кандидатів на посади міських голів були висунуті зборами виборців 19, політичними партіями і виборчими блоками – 2, самовисунення – 38 чоловік. До органів місцевого самоврядування всіх рівнів було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій, а конкретніше від СДПУ(о) – 51, НРУ – 22, АПУ – 13, НДП – 12, ХДПУ – 6, КУН – 5. Представники інших партій представляли незначну кількість місць.

Якщо врахувати, що всього виборчих округів з виборів до місцевих рад області було 6 966, то така кількість партійних депутатів засвідчувала про низький вплив політичних партій в області. Обласну раду поповнили 75 депутатів, із яких п'ять членів СДПУ(о), по одному депутату від НРУ, ПНЕРУ, ХДПУ та УПС. Крім цього, 17 депутатів було висунуто або підтримано СДПУ(о), 19 – НДП, 12 – громадським об'єднанням «Нове Закарпаття». Головою обласної ради обрали заступника голови ОДА Івана Іванчо. Згодом в обласній раді були утворені дві фракції: «За співпрацю», до якої увійшло 27 членів СДПУ(о) та опозиційна фракція «Нове Закарпаття» (8 чол.). Отримавши у 1998 році в Закарпатті на місцевих виборах перемогу СДПУ(о) публічно заявила, що бере на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток краю.

29 березня 1998 року в Ужгороді на виборах міського голови знову переміг Сергій Ратушняк, а в Мукачеві – Віктор Балоба. Але після відставки з посади мера міста Ужгород Сергія Ратушняка, про участь у виборах міського голови заявили 15 політичних партій та громадських організацій: НДП, КПУ, СДПУ(о), НРУ, СПУ, УПС, ХДПУ, ВО «Громада» та ін. Міські організації СДПУ(о), НРУ, НДП, ПРП, ХДПУ підтримували кандидатуру В. Цоклана. 15 серпня 1998 року обласні організації СДПУ(о), НДП, ЛПУ та АПУ після консультацій з центром оприлюднили заяву про підтримку Степана Сембера, котрий 29 вересня і був обраний міським головою. Тобто, в 1998 році вже була помітна тенденція неспівпадіння інтересів міських партійних організацій та обласних і центральних керівних органів партії.

У місцевих виборах 2002 року з 71 організації політичних партій, зареєстрованих у Закарпатській області, активно взяли участь лише деякі з них: у складі блоку «За єдину Україну» – ЗОО НДП, ЗОО АПУ, ЗОО Партії регіонів, ЗОО Партії промисловців і підприємців, ЗОО Партії «Трудова Україна». Угоду про співпрацю та підтримку Виборчого Блоку «За єдину Україну» підписали чотири обласні організації політичних партій: Ліберальної партії України (о), Партії національно-економічного розвитку, УПС-СВІЧА, Всеукраїнської партії миру та єдності, а також 57 громадських та профспілкових організацій і трудових колективів.

У складі Блоку «Наша Україна» згрупувалися ЗОО КУН, ЗОО ПРП, ЗОО УНР, ЗОО НРУ, ЗОО Партії «Солідарність». У складі Блоку «Ю.Тимошенко» відтак зорганізувалися ВО «Батьківщина», ЗОО УРП, ЗОО УНП «Собор», ЗОО УКРП. Самостійно брали участь у виборчих перегонах – ЗОО СДПУ(о), ЗОО КПУ, ЗОО СПУ, ЗОО Української партії «Єдність», ЗОО «Жінки за майбутнє», ЗОО «Яблуко», ЗОО СелПУ, ЗОО ПСПУ, ЗОО ПЗУ, ЗОО ПНЕРУ, ЗОО ПДС-ЗОО СДС. Інші обласні організації політичних партій активної участі у виборчій кампанії не брали.

27 обласних організацій партій (блоків), громадських організацій було зареєстровано обласною виборчою комісією для участі у виборах депутатів обласної ради (НДП, ВПО «Жінки за майбутнє», НРУ «За єдність», СПУ, ПСПУ, ХНСЗ, АПУ, ВО «Батьківщина», УНП «Собор», УРП, ПЗУ, СелПУ,

Партії Регіонів, ПДС, «Трудова Україна», «Нова генерація України», ВПМЄ, ПППУ, РУХ, СДПУ(о), ВП «Нова сила», виборче об'єднання «Блок В.Ющенко «Наша Україна», Товариство угорської культури Закарпаття, обласна організація профспілок працівників фінансово-інвестиційних та підприємницьких організацій України, крайове товариство «Просвіта»).

У 2002 році в Закарпатті нараховувалось 344 ради, 6463 виборчих округів, 7076 депутатських мандатів у них. Серед обраних депутатів членів партій було 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО «Жінки за майбутнє» – 123, АПУ – 142, «ДемСоюз» – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, Партія регіонів – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО «Батьківщина» – 6, ПП «Трудова Україна» – 1, СПУ – 1 і т.д. Партійність селищних, сільських, міських голів формували: СДПУ(о) – 112, НДП – 6, «ДемСоюз» – 7, НРУ – 4, СелПУ – 4, ВО «Батьківщина» – 3. Найбільше членів СДПУ(о) і у виконавчих комітетах рад: СДПУ(о) – 368, АПУ – 42, СелПУ – 28 і т.д. До обласної ради було обрано в 2002 році 85 депутатів. З них членів СДПУ(о) – 15 депутатів, АПУ – 4, НДП – 3, ВО «Жінки за майбутнє», ПП «Єдність», УНП «Собор», ПП «Яблуко», ПРП, Партія регіонів – по 1 представнику. Всього членами різних партій були 26 депутатів. Партійність міської ради (м. Ужгород) була наступною (всього 41 депутат): СДПУ(о) – 8 чол., Всеукраїнська партія «Нова сила» – 3, НДП – 2, Всеукраїнська партія «Молода Україна» – 1. Ці статистичні дані відображають вплив політичних партій на місцях.

Міськими головами міст обласного підпорядкування в Закарпатті було обрано: в Ужгороді – С. Ратушняк, голову об'єднання УП «Єдність», в Мукачеві – В. Балого, колишнього голову ОДА, в Берегові – знову обрано Й. Жупана, в Хусті – М. Джанду, юриста ТЗОВ «Олена», видавця газети «Нова свобода», голову об'єднання УНР.

Цікавими були повторні вибори міських голів міста Ужгород (8 вересня 2002 року) та міста Мукачево (29 червня 2003 року), оскільки Сергій Ратушняк та Віктор Балого з двох депутатських мандатів вибрали мандати депутата ВР України. В Ужгороді переміг позапартійний кандидат Віктор Погорелов. А от вибори у Мукачеві отримали гучний резонанс по Україні. Їх було названо найбруднішими в історії України. Результати виборів були наступними: Василь Петьовка – 15 тисяч 288 голосів виборців (47,23%), а Едуард Нусер – 12 тисяч 702 (39,24%). У виборах взяли участь 32 тисячі 371 чоловік (49,39% усіх виборців). Але після серії судів та різного роду провокацій, Указом Президента «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян та нормалізації життєдіяльності м. Мукачева Закарпатської області» виконуючим обов'язки міського голови було призначено члена СДПУ(о) М. Опачка.

Повторні вибори міського голови м. Мукачево були призначені на 18 квітня 2004 року. Мукачівська територіальна виборча комісія оголосила переможцем Едуарда Нусера, хоча насправді перемогу отримав Віктор Балого. Мукачево алегорично назвали «Сталінградом для СДПУ(о)». 12 травня ВР України прийняла постанову, в якій містилося звернення до Президента України дати належну оцінку подіям в Мукачеві.

Результати виборів 2006 року до обласної ради (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізнялися від парламентських. З 115 обласних осередків політичних партій, які на той час були зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: Блок «Наша Україна» – 30 чол. (23 % голосів виборців), БЮТ – 25 чол. (19,2 %), ПР – 15 чол. (11,5 %), Народного блоку Литвина – 7 чол. (5,2 %), СПУ – 4 чол. (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій: Партії угорців України, яка набрала 3,3 відсотка голосів виборців (5 чол.) та Демократичної партії угорців України – 3,1 відсотка (4 чол.).

Якщо раніше кожна адміністративно-територіальна одиниця, а в Закарпатті 13 районів і 5 міст обласного значення, обирала п'ять депутатів до складу обласної ради, то у 2006 році ситуація кардинально змінилася. За даними щодо проживання новообраних депутатів обласної ради, 38 з них проживали в Ужгороді, 15 – у Мукачеві, по 5 – у Свалявському районі та м. Берегово, по 4 – в Мукачівському та Рахівському районах, по 3 – в Берегівському та Виноградівському районах, по одному проживало в Тячівському, Хустському, Міжгірському та Іршавському, а також містах Хуст і Чоп. Жоден обранець не представляв Великоберезнянський, Перечинський та Воловецький райони.

У Закарпатській обласній раді лише один десяток депутатів минулих скликань знову зміг отримати мандати. З одного боку це вказувало на потенційне оновлення депутатського складу. Щодо колишніх обранців, то найбільше їх було у лавах Блоку «Наша Україна», а найменше – в угорських партіях та «Народному блоці Литвина». Щодо партійності, то в обласній раді були представлені НСНУ (18 чоловік), ВО «Батьківщина» (15 чоловік), Партія регіонів (15 чоловік), «КМКС – Партія угорців України» (4 чоловіка), Народна партія (2 чоловіка), Демократична партія угорців України (2 чоловіка), СПУ (2 чоловіка), УСДП (1 чоловік), ПППУ (1 чоловік), КУН (1 чоловік), ВОЛ «Справедливість» (1 чоловік). Безпартійних – 28 осіб, або майже третина депутатського корпусу. До складу нової ради обрали 8 жінок.

Загалом Блок «Наша Україна» отримав у області 254 депутатів райрад і 103 міськрад, БЮТ відповідно – 172 і 90, Партія регіонів – 114 і 50, Народний блок Литвина – 60 і 20, Соціалістична партія – 61 і 22, «КМКС – Партія угорців України» – 49 і 22, Партія «Відродження» – 40 і 16, Демократична партія угорців України – 36 і 9, ПОРА – 7 і 17, «Християнський рух» – 9 і 5, УНБ Костенка і Плюща – 3 і 8, ПРП – 9 і 0, Опозиційний Блок «Не Так!» – 6 і 2, «Третя сила» – 4 і 4, Блок Цірика «За майбутнє Тячівщини» – 6 і 0, ПНЕРУ – 6 і 0, ЛПУ – 5 і 0, Партія зелених – 2 і 2, СелПУ – 2 і 2, «Єдина Україна» – 4 і 0, «Собор» 3 і 0, ХДПУ – 3 і 0, «Демократичний Союз» 0 і 2, Партія честі і боротьби з корупцією – 0 і 1.

Як показали місцеві вибори 2006 року досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід підкреслити про успіх на виборах до обласної та районної рад Закарпаття двох угорських партій. Так, Партія угорців

України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів).

Перша сесія Закарпатської обласної ради п'ятого скликання, що відбулась 18 квітня, викликала чимало несподіванок. Ще 16 квітня політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради, підписали угоду про створення коаліції. До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15). Зокрема, на голосування за посаду голови Закарпатської облради було висунуто лише кандидатуру від Блоку «Наша Україна» Михайла Кічковського, а попередньо оголошена кандидатура від БЮТ В. Лінтура взагалі не була присутня в бюлетенях. Отже, головою обласної ради було обрано радника голови облдержадміністрації М. Кічковського («за» – 68 голосів, «проти» – 0, «утримались» – 0). Відповідно, решта депутатів від БЮТ та депутати від «Народного блоку Литвина» заявили, що утворять опозицію. За такими даними 70 депутатів утворили більшість, а 20 перейшли в опозицію.

Заступників голови обласної ради, як і самого голову, було обрано шляхом таємного голосування. Участь у цій процедурі взяли 73 із 88 присутніх на сесії депутатів. Як повідомив голова лічильної комісії А.Зелінський, за кандидатуру В.Брензовича (Партія угорців України) віддали свої голоси 72 депутати, за М.Мартіна (БЮТ) – 73. На засіданні було також оголошено про створення п'яти фракцій, а саме: «БЮТ» (керівник А.Сербайло), Блоку «Наша Україна» (керівник – І.Балога), Партії регіонів (О.Ледида), Соціалістичної партії (керівник – О.Пристая) (хоча для формального існування цієї фракції необхідно було мати 5 депутатів, а на той час їх у соціалістів було всього 4), а також «Народної» (керівник – М.Сятиня).

На посаду міського голови Ужгорода претендувало 13 кандидатів. Лідером виборчих перегонів прогнозовано був Сергій Ратушняк, який у результаті й переміг (38,44 % голосів виборців). Починаючи з 1990-х років йому не в змозі був протистояти жоден конкурент. Політичні ж суперники Сергія Ратушняка отримали такі результати: Володимир Гісем – 21,64 %, Юрій Чижмарь – 13,91 %, Віктор Погорелов – 10,07 %, Дмитро Сидор – 2,35 %.

Результати виборів показали і відсутність єдності в лавах політичних партій, які отримали місця в представницьких органах влади. Коаліції в радах різних рівнів утворювалися не виходячи із принципів задекларованих на загальнонаціональному рівні, а скоріше на особистісних симпатіях / антипатіях місцевих політиків. Це в свою чергу призвело до партійних розколів, які відбулися на рівні обласних осередків політичних партій.

Місцеві вибори в Закарпатті, як і у всій Україні, проводилися 31 жовтня 2010 року відповідно до нового Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Закон встановив змішану виборчу систему виборів до обласних, районних, міських та районних у містах рад народних депутатів, відповідно до якої 50 % депутатів обирається за мажоритарною виборчою системою відносної більшості, а інші 50 % за пропорційною. Депутати-мажоритарники, мери міст обов'язково повинні були висуватись на вибори конференцією відповідної партії. Тільки мешканці сіл відповідно до закону могли обирати депутатів без партійного посередництва.

За новим законом про вибори до місцевих рад 27 серпня 2010 року сесія обласної ради прийняла рішення про кількість депутатів рад різного рівня. Як результат чисельність більшості районних рад була зменшена. Вона визначалась з розрахунку один депутат-мажоритарник від села, яке має сільську раду плюс така ж сама кількість депутатів за партійними списками.

Кількість депутатів обласної, районних рад та міських рад міст обласного підпорядкування на місцевих виборах 2006, 2010, 2015 рр. у Закарпатській області

Районні, міські ради	2006	2010	2015
Закарпатська обласна рада	90	108	64
Брегівська	90	62	34
Великобerezнянська	45	40	34
Виноградівська	90	64	36
Воловецька	45	30	26
Іршавська	78	52	36
Міжгірська	69	46	34
Мукачівська	78	78	39
Перечинська	45	30	34
Рахівська	63	42	36
Свалявська	42	28	34
Тячівська	74	74	42
Ужгородська	62	66	36
Хустська	78	52	36
м. Ужгород	50	60	36
м. Мукачево	43	42	36
м. Берегово	36	36	26
м. Чоп	30	30	26
м. Хуст	36	36	34
Всього депутатів	1144	976	679

Загалом на Закарпатті у місцевих виборах взяли участь 54,8 % виборців, Це 519771 із 949185 виборців загалом. Найвищою була явка виборців в Перечинському (76,6 %), Воловецькому (71,5 %), Великоберезнянському (70,9 %), Ужгородському (69,3 %) районах, а найнижчою в м. Мукачеві (41,8 %), Тячівському (42,6 %) та Рахівському (44,7 %) районах.

Результати виборів до обласної ради в 2010 році за партійними списками були наступні: ПП «Єдиний центр» – 24,3 %, Партія регіонів – 18,2 %, ВО «Батьківщина» – 8,6 %, ПП «Фронт змін» – 6,1 %, КМКС – ПУУ – 3,8 %, ПП «Сильна Україна» – 3,1 %, ДПУУ – 3,0 %, ПП «НУ» – 2,6 %, ПП «УДАР» – 2,4 %, НП – 1,5 %, ВО «Свобода» – 1,5 %, ПП «Зелені» – 1,4 %, КПУ – 1,2 %, СПУ – 0,7 %, СДПУ (о) – 0,4 %. Разом із мажоритарниками політичні партії мали таку кількість мандатів у обласній раді: ПП «Єдиний центр» – 46 місць, Партія регіонів – 37, ВО «Батьківщина» – 8, ПП «Фронт змін» – 5, ДПУУ – 4, ПП «Сильна Україна» – 4, КМКС – ПУУ – 3, СПУ – 1.

Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді V, VI та VII скликання

Назва політичної сили	Обласна рада V скликання (2006 рік, 90 депутатів)	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати)
ПП «Єдиний центр»	–	46	19
БЮТ	25	–	–
ВО «Батьківщина»	–	8	7
Партія регіонів	15	37	–
НБ Литвина	7	–	–
«КМКС» – ПУУ	5	3	8 (разом з ДПУУ)
ДПУУ	4	4	
СПУ	4	1	–
ВБ «Наша Україна»	30	–	–
ПП «Наша Україна»	–	–	–
ПП «Фронт змін»	–	5	–
ПП «Сильна Україна»	–	4	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	–	–	15
ПП «Відродження»	–	–	11
ПП «Опозиційний блок»	–	–	4

Усього до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів отримали наступні політичні сили: ПП «Єдиний центр» – 388 мандатів (40 %), Партія

регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3,9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3,6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «УДАР» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату.

До Ужгородської міської ради у 2010 році брали участь у виборах за партійними списками 41 політична партія. Кількість мандатів, які отримали політичні партії в багатомандатному та одномандатному мажоритарному виборчих округах є наступна: 1. ПП «Єдиний центр» – 18 (6 парт. сп. + 12 мажорит.); 2. Партія регіонів – 15 (6 парт. сп. + 9 мажорит.); 3. ВО «Батьківщина» – 9 (7 парт. сп. + 2 мажорит.); 4. ПП «Фронт змін» – 4 (3 парт. сп. + 1 мажорит.); 5. ПП «Сильна Україна» – 3 (2 парт. сп. + 1 мажорит.); 6. ПП «УДАР» – 2 (парт. сп.); 7. КМКС – ПУУ – 2 (парт. сп.); 8. ПП «ЕКО + 25» – 2 (парт. сп.); 9. Народна партія – 1 (мажорит.); 10. Українська партія – 1 (мажорит.); 11. Молодіжна партія – 1 (мажорит.); 12. ПП «Зелені» – 1 (мажорит.). Результати волевиявлення ужгородців щодо виборів мера Ужгорода були наступними: В. Погорелов – 33 %, С. Рагушняк – 23,91 %, В. Приходько – 13,69 %.

Наступні місцеві вибори в Україні проводились 25 жовтня 2015 року відповідно до нового Закону України «Про місцеві вибори», який був прийнятий Верховної Ради України 14 липня 2015 року.

Відповідно до закону система органів місцевої влади обиралась наступним чином:

а) селищні, сільські ради за мажоритарною системою відносної більшості з одномандатними округами;

б) селищні, сільські голови та старости за мажоритарною системою відносної більшості;

в) міські, районні, обласні ради за пропорційною системою з закріпленням кандидатів за округами, 5 % виборчим бар'єром, заборонаю партійним блокам приймати участь у виборах;

г) міські голови міст в яких менше 90 тис. виборців за мажоритарною системою відносної більшості;

д) міські голови міст в яких більше 90 тис. виборців за системою абсолютної більшості (1 тур) і системою відносної більшості (2 тур), якщо в першому турі не визначений переможець.

Новелою закону було суттєве зменшення кількості депутатів місцевих рад (на 30 % по всій країні). Кількість виборчих округів на території відповідає кількості депутатів відповідної ради.

Виборчі списки мали право формувати лише політичні партії. Кількість осіб однієї статі у виборчому списку мала бути не менше 30 %. Розташування кандидатів у партійному списку після підрахунку результатів виборів залежало від кількості набраних ними голосів (у процентному відношенні) на виборчому окрузі. Таким чином, перемога кандидата на окремому виборчому окрузі не гарантувала йому отримання депутатського мандату. Оскільки, по-перше, політична партія, яку він представляв могла не подолати вибор-

чий бар'єр, і, по-друге, інші кандидати зі списку могли мати у процентному співвідношенні більшу кількість голосів виборців.

Місцеві вибори 2015 року завершили електоральний цикл, розпочатий дочасовими президентськими виборами у травні 2014 року (переможець П. Порошенко) і продовжений дочасовими парламентськими вибори в жовтні 2014 року, перемогу на яких отримали політичні сили, які брали активну участь у Революції Гідності. Таким чином, місцеві вибори повинні були закріпити успіх демократичних політичних сил у регіонах України. Схожим був електоральний цикл 2010 – 2012 років, який виграла Партія регіонів (В. Янукович).

Позиціонування партійно-політичних сил напередодні місцевих виборів було обумовлено постреволюційними подіями в Україні та виборами до Верховної Ради України 2014 року.

По-перше, про участь у виборах заявили політичні партії, які брали участь, або перемогли на виборах 2014 року: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», Політична партія «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода». Ці політичні сили асоціювалися у виборців з подіями на Майдані в кінці 2013 – на початку 2014 року, і які отримали назву «Революція Гідності».

По-друге, залишки Партії регіонів приймала участь у виборах у форматі ПП «Опозиційний блок».

По-третє, відмовилися від участі у виборах ПП «Народний фронт» (головна причина – низький рейтинг), ПП «Правий сектор», а Комуністична партія України була не допущена до участі у виборчому процесі (в грудні 2015 року заборонена). ПП «Народний фронт» та ПП «УДАР» В. Кличка домовилися з ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» про спільні партійні списки під брендом останньої.

По-четверте, як завжди, у виборах брали участь ряд маловідомих партійних структур. Завданням одних була підготовка партійних брендів для майбутніх парламентських виборів (наприклад, Аграрна партія України, Громадський рух «Народний контроль», Політична партія «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»), інші були проектами відомих регіональних політичних лідерів: ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «ВО «Черкащина», ПП «Довіряй ділам» Труханова в Одесі та інші.

По-п'яте, у виборах брали участь деякі суто регіональні партії. Відповідно до українського законодавства таких партій де-юре бути не може, однак де-факто вони існують і приймають участь у політичному житті суспільства. Перш за все йдеться про ПП «Єдиний центр», Партію угорців України та Демократичну партію угорців України (вказані партії проявляють активність лише на Закарпатті).

По-шосте, у виборах активну участь взяла низка нових, або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», яку пов'язують з колишніми представниками Партії регіонів, ПП «Наш край» – з Адміністрацією Президента України, ПП «УКРОП» вважають проектом олігарха І. Коломойського.

Згідно з результатами підрахунку зведених показників партій на місцевих виборах, ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» підтримали 19,5% виборців, ВО «Батьківщина» – 12,1%, ПП «Опозиційний блок» – 11,5%, ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» – 7,3%, ВО «Свобода» – 6,8%, Радикальну партію Олега Ляшка – 6,7%, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 6,4%, ПП «Відродження» – 5,4%, ПП «Наш край» – 4,8%, Аграрну партію України – 3,2%.

Разом з тим, варто зазначити, що у місцевих виборах не брала участі ПП «Правий сектор», участь якої могла б скорегувати результати одразу кількох політичних сил, зокрема, ВО «Свободи», ПП «УКРОП», Радикальної партії Олега Ляшка.

Місцеві вибори, крім згаданих вище проектів (ПП «УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Наш край») імовірно, дали старт новим партійним проектам, які будуть брати участь у майбутніх парламентських виборах. Перш за все йдеться про Аграрну партію України та Громадський рух «Народний контроль».

На місцевих виборах 2010 року головним було протистояння за вплив у обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр». Виключенням були місця компактного проживання угорців, які голосували за угорські партії. На виборах 2015 року головне протистояння – це боротьба за вплив у радах між ПП «Єдиний центр» та ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»». Після збройної сутички у м. Мукачеві влітку 11 червня 2015 року між представниками Правого сектору і оточенням народного депутата М. Ланя, Президент України П. Порошенко оголосив, що на Закарпатті потрібно покінчити з кланами, які підпорядкували собі область. А вже 15 липня головою Закарпатської обласної адміністрації був призначений Г.Москаль на якого і було покладено це завдання. Разом з головою обласної адміністрації були призначені нові очільники Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ в Закарпатській області. З моменту призначення Г. Москаля починається процес формування ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», існування та функціонування якої до вище зазначених подій практично не було. Основу для формування партійної структури партії склали члени ПП «УДАР», а також за квотою члени ПП «Народний фронт».

Таким чином, 5 % виборчий бар'єр на виборах до Закарпатської обласної ради подолали 6 партій: ПП «Єдиний центр» (22,79 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (18,05 %), ПП «Відродження» (12,84 %), ПУУ–КМКС (9,44 %), ВО «Батьківщина» (8,58 %), ПП «Опозиційний блок» (5,38 %).

Не змогли подолати 5 % бар'єр такі політичні сили, як ПП «Об'єднання «Самопоміч» (3,93 %), ВО «Свобода» (3,29 %), Радикальна партія Олега Ляшка (4,62 %), ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» (3,23 %), які по Україні загалом отримали хороші результати.

Як і на попередніх місцевих виборах не отримала належну підтримку в області ВО «Свобода». Не змогла подолати виборчий поріг Радикальна партія Олега Ляшка. Це черговий раз підкреслює конформізм закарпатського виборця та відсутність радикальних настроїв у краї.

Таким чином, до обласної, районних та міських рад обласного підпорядкування було обрано 679 депутатів (у 2010 році 965 депутатів). Найбільше депутатських мандатів отримали наступні політичні сили: ПП «Єдиний центр» – 174 мандати (25, 63 %, у 2010 – 40 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 122 (17,94 %), ПП «Відродження» – 106 (15,61 %, у 2010 – 0,8 %), ВО «Батьківщина» – 58 (8,54 %, у 2010 – 7,7%), ПУУ–КМКС – ПУУ – 46 (6,77 %, у 2010 – 3,6 %), ПП «Опозиційний блок» – 37 (5,45 %), ДПУУ – 33 (4,86 %, у 2010 – 3,9 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (3,24 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 19 (2,8 %), ПП «Наш край» – 15 (2,21 %).

Найбільш політично строкатими за результатами виявились міські ради у м. Ужгород та м. Хуст. До них пройшли найбільше партій. До Ужгородської міської ради – 9, а до Хустської – 7. При чому перемогу на виборах до Хустської міської ради отримала ПП «Конкретних справ» – 16 мандатів з 34. Також до ради пройшла ВО «Свобода» та Українська народна партія.

Окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині. Перш за все, зміна влади в Україні в лютому 2014 року призвела до змін і в середовищі закарпатських угорців. Лідером ПУУ–КМКС став В. Брензович (колишній очільник М. Ковач відкрито виступав за автономію угорської меншини), а ДПУУ – Л. Зубанич (колишній очільник І. Гайдош підтримував Партію регіонів і був учасником Антимайдану).

У Берегові 5 вересня 2015 року відбулася спільна конференція партійних організацій Демократичної партії угорців України та Партії угорців України – КМКС, де затверджено підписану керівниками політичних сил Угоду про співпрацю на виборах до місцевих рад. Було домовлено, що в Закарпатську обласну раду буде сформований один партійний список від ПУУ–КМКС, до якого 50 / 50 ввійдуть і представники ДПУУ. У територіальні громади нижчого рівня – районні та міські, будуть відбиратися особи, котрі мають найбільший авторитет в регіоні.

Рішення про співпрацю на виборах, яке було прийнято вперше за історію незалежної України, принесло свої позитивні результати. До обласної ради ПУУ–КМКС отримала 9, 44 % голосів виборців і 8 депутатських мандатів. Крім того ПУУ–КМКС отримала депутатські мандати у наступних радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3. ДПУУ має наступну кількість депутатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12.

Отже, місцеві вибори були успішними для нових партійних проектів, таких як, ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України та Громадський рух «Народний контроль». Деяко втратила свої електоральні позиції на Закарпатті ПП «Єдиний центр».

Загалом же, характер участі закарпатців у місцевих виборах залежить насамперед від авторитету крайових лідерів та впливовості партійних структур у напрямку реальної допомоги у вирішенні місцевих проблем.

Частина 4.

Демографічні та етнічні процеси

Етнічні процеси – це комплекс демографічних, соціальних, політичних і культурних змін етнічних спільнот упродовж їхнього існування, що проявляється в об'єднувчих або розмежувальних тенденціях розвитку етнічних груп в історичному часі, які можна розглядати як на загально-етнічному, так і на регіональному рівнях.

На перебіг та спрямування етнічних процесів впливає широкий спектр чинників: соціально-економічні, політико-правові, духовно-культурні, мовно-діалектні, суспільно-психологічні. При визначенні поняття «етнічні процеси», потрібно враховувати також і роль соціально-демографічних факторів. Тобто, приросту/скорочення населення, міграційних процесів, розподілу постійного населення за основними віковими, статевими групами, етнічно змішаних та етнічно ендегамних шлюбів тощо.

В умовах незалежності України, поряд із включенням у загальнодержавні політичні, соціальні, економічні та культурні процеси, Закарпаття все ж таки проілюструвало власну регіональну специфіку. Мова йде про відносну стабільність демографічної ситуації, поширення трудової міграції серед краян, закарпатську версію «периферійного націоналізму» у форматі політичного русинства, політизацію угорської етнічної громади, формування виняткового плюралізму в освітньо-виховній, культурній та конфесійній сферах життя етнічних груп регіону.

Перепис населення 1989 року

Останній Всесоюзний перепис населення зафіксував на Закарпатті 1 245 618 чол. Переважна кількість (876 749 чол. або 78,4 %) ідентифікувалася українцями, а серед представників національних меншин найбільш чисельною етнічної групою були угорці (155 711 чол. або 12,5 %). Серед інших спільнот вагому позицію зайняли росіяни (49 458 чол. або 4 %), румуни (29 485 чол. або 2,4 %), цигани (роми) (12 131 чол. або 1 %). Серед етнічних груп, які в національній структурі склали менше 1 % були словаки (7 329 чол.), німці (3 478 чол.), євреї (2 639 чол.) та білоруси (2 521 чол.).

Перепис населення 1989 року продемонстрував свою помилковість стосовно чисельності ромського населення області. Так, вже після його проведення, комплексні соціологічні дослідження виявили фактичну чисельність ромів Закарпаття. Кількість ромів за ними нараховувала більше 20 тис. чол. або 1,6 % у загальній етнодемографічній структурі населення області. Статистичні звіти окремих сіл представляли ромів краю як українців, словаків або ж угорців, про що вони самі й не заперечували. В окремих селах, де існують навіть «циганські вулиці», згідно перепису 1989 року не проживало жодного представника ромського етносу.

Перепис населення 1989 року засвідчив примордіальну (первинну) сутність етнічної самоідентифікації українців та представників національних меншин краю. Про це свідчать показники рівня володіння рідною мовою. Так, 96,5 % всього населення області вважали рідною мову своєї національності, тобто ототожнювали власну етнічність з мовною ідентичністю. Серед українців такий показник складав 98,4 %; серед угорців – 97,2 %; серед росіян – 95,8 %; а серед румунів краю – 28 964 чол. із 29 485 чітко задекларували, що їхньою рідною мовою є власне румунська мова.

Із 3 478 закарпатських німців 2 576 чол. вказали рідною – німецьку мову. Мовна асиміляція була характерною для ромів, словаків, євреїв, білорусів краю. Із 12 131 представників ромського етносу тільки 2 491 чол. вказали, що їх рідною мовою є ромська. Значна кількість (7 973 чол.) вказала на рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько 1/3 (2 555 чол.) визнали своєю рідною мовою словацьку, інші вказали на українську (2 433 чол.), угорську (1890 чол.), російську мови (388 чол.) як рідні для щоденного спілкування. З 2 521 білорусів трохи менше ½ – 1 139 чол. засвідчили, що рідною мовою для них є білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже з 2 639 євреїв області в 1989 року тільки для 663 чол. рідною мовою був ідиш, для більшості – 1 307 чол. рідна мова – російська, а для 365 чол. – українська мова. Це ж стосувалося нечисельних меншин краю. До прикладу, з 516 чол. чеської національності тільки 179 чол. визнали рідною чеську мову.

Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації представників тих чи інших етнічних спільнот. Найбільш урбанізованими виявились євреї (93,6 %), росіяни (87,2 %), білоруси (83 %), словаки (86 %), менше – роми (62,2 %). Переважно сільськими жителями були румуни (82,3 %), угорці (62,3 %),

українці (61,6 %) та німці (55,5 %). Прикметно, що загалом сільське населення Закарпатської області на 94,5 % складалося з українців та угорців і на 97,8 % – з українців, угорців і румунів.

Із 13 районів Закарпатської області сім – національно-однорідні, оскільки українці там складають більше 90 %. У Великоберезнянському районі українці становили 95,8 %, у Воловецькому – 97,8 %, Іршавському – 98,1 %, Міжгірському – 98,6 %, Перечинському – 95,5 %, Свалявському – 94,3 %, Хустському – 92 %. Частка українського населення у Мукачівському районі склала 83,3 %, Рахівському – 82,6 %, Тячівському – 81,9 %, Виноградівському – 71,5 %. Менше українців Ужгородського району – 56,3 %. Тільки у Берегівському районі українці становили істотну меншість – 25,4 % населення. У великих містах області теж домінували українці: в Ужгороді 69,8 %, Мукачеві – 70,2 %.

Найбільш чисельною національною меншиною краю є угорці. Згідно з переписом 1989 року найбільша їх кількість проживала в Берегівському районі (56 971 чол.). Із 29 221 жителя м. Берегова кількість угорців становила 15 125 чол., а українців – 10 226 чол. Однорідними угорськомовними селами Берегівщини є Батьово (Bátyú), Астей (Azstély), Бене (Bene), Берегдийда (Beregdeda), Берегуйфолу (Beregújfalú), Четфалва (Csetfalva), Галабор (Halábor), Чонкапопі (Csonkarapi), Гут (Guth), Горонглаб (Harangláb), Гетен (Hetyen), Яноші (Jánosi), Косонь (Kaszony), Кідьовш (Kigyós), Мала Бийгань (Kisbégány), Велика Бийгань (Nagybégány), Вари (Vári), Шом (Som), Запсонь (Zápszony) та ін. Саме в цих селах Берегівщини традиційно зберігається рідномовна ідентичність. Завдяки компактності проживання 99,7 % жителів-угорців району в 1989 року вважали своєю рідною мовою угорську. У Виноградівському районі чисельність угорців складала 27 896 чол. або 24,8 % всіх жителів. Власне, у районному центрі, м. Виноградово, чисельність угорців складала 3 174 чол. із 25 046 жителів (19 669 українців). Угорськими селами району є Ботар (Batár), Чома (Csoma), Фертившолмаш (Fertőszalmás), Форголань (Forgolány), Пийтерфолво (Péterfalva), Неветленфолу (Nevetlenfalu), Тисобикинь (Tiszabökény) та ін. В Ужгородському районі 1989 року проживало 25 541 угорців. Села з переважачим угорським населенням: Тийглаш (Téglás), Тисоагтелек (Tiszaágtelek), Сюрте (Szürte), Палло (Palló), Паладь-Комарівці (Palágy-Komoróc), Гомок (Homok), Гелмец (Korláthelmec), Малі Селменці (Kisszelmec), Кетергийнь (Ketergény), Есень (Eszeny), Ботфолво (Botfalva), Батфо (Bátfa) та ін.

Румуни традиційно проживали в Рахівському та Тячівському районах Закарпаття. Вони представляли й надалі презентують сільські населені пункти Середнє Водяне (Arşa de Mijloc), Біла Церква (Biserica Albă), Плаюц (Plăiuț) та Добрик (Dobric) на Рахівщині; смт. Солотвино (Slatina), села Діброва (з 2004 року – Нижня Апша / Arşa de Jos), Подішор (Podișor), Пещера (Peștera), Бескеу (Bescău), Корбунешть (Carbunești), Глибокий Потік (Strâmtura), Великий Боуц (Boțu Mare) та Малий Боуц (Boțu Mic), Топчино (Topcino) у Тячівському районі.

Роми Закарпаття розселені нерівномірно. Більшість проживала на момент перепису в м. Мукачево (2 097 чол.), м. Ужгород (1 992 чол.); в Ужгород-

ському (2 626 чол.), Берегівському (2 705 чол.) та Мукачівському (1 002 чол.) районах. Найменше – у Воловецькому, Міжгірському, Тячівському районах.

Чисельною етнічною групою є словацька громада краю. Тільки в Ужгороді проживало 3 814 словаків. Словаки представляли дисперсні групи в переважному середовищі українського населення краю. Так, в м. Мукачево проживало 575 словаків, у м. Свалява – 322, м. Берегово – 228, м. Хуст – 75, м. Рахів – 29, смт. Великий Березний – 97, с. Тур'ї Ремети Перечинського району – 172, с. Довге Іршавського району – 106, с. Родникова Гута Свалявського району – 190, с. Середнє – 210, с. Сторожниця – 750, с. Анталовці – 300, с. Глибоке Ужгородського району – 150 чол.

Найбільша кількість німців проживала в м. Мукачево (815 чол.) та Мукачівському районі (1 745 чол.). Це села – Нове Село (Шенборн), Павшино, Синяк, Барбово, Нижній Коропець, Верхній Коропець, Софія, Лалово, Березинка, Кучава, Грабово, Пузняківці, Верхня Визниця, Чинадієво (Нижня Грабівниця). В Тячівському районі (423 чол.) німці мешкали у селах Комсомольськ (Німецька Мокра), Лопухів (Брустури), Руська Мокра, Усть-Чорна та Дубове. На Свалявщині (184 чол.) – в селах Драчино та Сусково. Менша кількість в Іршавському районі – в селах Кобалевиця і Дуби; на Воловеччині – в с. Жденієво.

Росіяни, євреї та білоруси – в основному жителі міст Ужгорода, Мукачева та Хуста.

Природний приріст/скорочення населення

Статистичні дані засвідчують, що впродовж 1989 – 2001 років чисельність наявного населення в Закарпатті зростає. Якщо в 1989 році воно становило 1 252,3 тис. чол., то на початку 2001 року – 1 282 тис. чол. Насамперед зростає кількість сільського (737, 3 тис. чол. у 1989 році та 782,9 тис. чол. у 2001 році), а кількість міського населення зменшилась (515 тис. чол. і 499,1 тис. чол.). Зростання чисельності наявного населення краю відбувалось нерівномірно. Якщо розглянути динаміку населення у розрізі міст і районів області, то можна відзначити певні диспропорції. В абсолютній кількості зросло населення Ужгорода та Мукачева, Виноградівського, Іршавського, Рахівського, Свалявського, Тячівського та Хустського районів. Відносно повільно зростала чисельність населення Ужгородського, Перечинського та Міжгірського районів. Зменшилась кількість населення Великоберезнянського, Воловецького та Мукачівського районів. У Берегівському районі кількість населення зменшилась за вказаний період із 85,7 тис. чол. до 82,6 тис. чол.

Названі процеси стали наслідком мінусового міграційного сальдо (виїзд на постійне місце проживання до Угорщини) та зменшення природного приросту (переважання смертності над народжуваністю). Статистичні матеріали засвідчують причини смертності. Особливо зростала кількість померлих від хвороб системи кровообігу та злоякісних новоутворень. Так, в 1990 році кількість померлих через хвороби системи кровообігу становила 320 чол. на

100 тис. чол. населення краю. Вже 1995 році ця цифра становила 473 чол., з яких у працездатному віці – 116 чол. Крім цього, помітною була тенденція до зменшення кількості укладених шлюбів на Закарпатті, особливо, з другої половини 1990-х років.

Незважаючи на подібні тенденції етнодемографічного розвитку краю, ситуація на Закарпатті порівняно із загальнодержавною була стабільною. Адже, рівень народжуваності – найвищий в Україні (12,2 на 1 тис. чол.), а смертність – найнижча (10,8 на 1 тис. чол.). По Україні ці цифри становили відповідно: 8,7 та 14,0 на 1 тис. чол.

Міграційні процеси

До 1994 року помітним був міграційний приріст населення, в основному з країн СНД. Якщо 1991 року з країн далекого зарубіжжя прибуло тільки 967 чол., то з країн СНД – 12 152 чол. (лише з Росії – 3 926 чол.). Вибуло – 8 939 чол. (безпосередньо до Росії – 2 615 чол.). Поряд із цим до країн далекого зарубіжжя виїхало 1 105 чол. Тобто, в перші роки незалежності України з країнами СНД Закарпаття зберігало міграційний приріст, а з державами далекого зарубіжжя вже встановився міграційний відтік.

Статистичні дані засвідчують, що з 1994 року міграційна активність охопила всі етнічні спільноти краю. З одного боку, українське населення збільшувалось за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців із інших регіонів України та країн СНД. З іншого боку, зменшувалось постійне число українців через трудову еміграцію та виїзд на постійне місце проживання за кордон.

Уже в середині 1990-х років показовим стало «етнічне обличчя» еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців до Угорщини, євреїв до Ізраїлю та США, німців до Німеччини, росіян до Російської Федерації. Так у 1995 році в Російську Федерацію емігрувало 85,6 % росіян, угорців – в Угорщину 85,4 %, німців до Німеччини – 86,4 %, євреїв до Ізраїлю – 79,7 %. Водночас із 54 румунів краю жоден не емігрував до Румунії. Із кількості прибулих у 1995 році до Закарпаття відсоток українців становив 62 %, росіян – 23,7 %, угорців – 2,6 %, румунів – 2,4 %, словаків – 0,6 %. Характерно, що частка прибулих іммігрантів, що народилися безпосередньо в Україні, становила 71,2 %.

Водночас, якщо з країнами Європи та Америки було від'ємне сальдо міграції, то з країнами Азії – позитивне. У 1995 році безпосередньо з країн Азії до краю прибуло 244 чол., а вибуло 126 чол., тобто міграційний приріст становив 118 чол. У 1996 році сальдо міждержавної міграції становило – 1 466 чол., з яких 949 чол. припадало на країни далекого зарубіжжя, а 540 чол. на країни СНД. Найбільше від'ємне сальдо міграції фіксувалося з Росією. Прибуло до області з Російської Федерації 903 чол., а вибуло – 1 439 чол. Високі показники зберігали Угорщина (прибуло з Угорщини 25 чол., вибуло – 522 чол.) та Німеччина (відповідно: 8 та 214 чол.).

У 1997 році було зафіксовано міграційне скорочення через виїзд до країн далекого зарубіжжя (понад 58 %). Найбільше емігрували до Угорщини (457 чол. або 40,5 %), Німеччини (347 чол. або 30,8 %), Ізраїлю (119 чол. або 10,5 %), США – 81 чол. (7,2 %). Показово, що з вибулих емігрантів 96,4 % виїхали на постійне місце проживання. Характерним стало зменшення обсягів етнічної міграції, емігрували в основному через економічні причини. Адже з усіх емігрантів до Ізраїлю кількість українців становила 51,3 %, до Німеччини – 32,3 %, до Чехії – 83,9 %.

У 1998 році міграційне сальдо міжрегіональної міграції становило -549 чол.; міграційного обміну з країнами СНД -618 чол.; з країнами далекого зарубіжжя -1 198 чол. Головними країнами виїзду в 1999 році стали Угорщина (29,8 %), Німеччина (28,1 %), Ізраїль (15,5 %), США (13,6 %). Серед емігрантів, власне, українців виїхало 51,4 %, угорців – 23,6 %, німців – 15 %, росіян – 3,8 %, євреїв – 3,7 %. Чітко проявлялась економічна міграція: до Угорщини емігрувало 25,1 %, до Німеччини – 41,4 %, до Ізраїлю – 61,6 % українців області.

У 2000 році вперше з 1994 року з країнами СНД сформувалось позитивне сальдо міграції, яке склало +95 чол. Першість продовжувала зберігати Росія, на яку припадало 82,3 % міграційного обміну з країнами СНД (прибуло 285 чол., вибуло в Росію – 216 чол.). Проте, найбільші втрати дала міграція до країн далекого зарубіжжя (54,6 %). До держав далекого зарубіжжя вибуло 1 416 чол., з яких 98,9 % – громадяни України. Частка тих, які виїхали в Німеччину склала 33,9 %, Угорщину – 32,4 %, США – 11,1 %, Чехію – 9,9 %, Ізраїль – 8,9 %. Серед емігрантів 47,1 % були українцями, угорцями (24,8 %), німцями (18,8 %), росіянами (3,4 %), євреями (3,4 %), словаками (1,8 %). Продовжував зберігатися суто економічний характер еміграції, адже серед емігрантів до Чехії (95,7 %), Ізраїлю (71,2 %), Німеччини (44,9 %), Угорщини (29 %) значну кількість склали нетитульні нації вказаних держав. Високою була частка українців, які емігрували до Чехії – 90,1 %, Ізраїлю – 54,4 %, до Німеччини – 36,6 %, Угорщини – 25,3 %. У 2001 році сальдо міграції склало -2 703 чол., причому, більшість (1 467 чол.) емігрантів становили жінки.

Аналіз динамічних рядів по міграції населення переконливо свідчить, що впродовж 1990-х – на початку 2000-х років на Закарпатті поживався міграційний рух населення як серед українців, так і серед росіян, євреїв і німців, представників інших національних меншин. Лише серед грузинів, вірменів та азербайджанців характерний міграційний приріст (більша кількість іммігрантів, ніж емігрантів). Серед німців та євреїв еміграція характерна починаючи вже з 1990 року й продовжувалася за весь вказаний період. Серед українців вона фіксується з 1994 року, серед росіян та білорусів – починаючи з 1993 року. З другої половини 1990-х років етнічна еміграція перестає домінувати. Збільшуються потоки емігрантів-заробітчан та виїзд на постійне місце проживання за кордон, переважно серед етнічних українців Закарпатської області. Все сказане дає підстави констатувати своєрідний паритет етнічного фактора та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпатської області.

Перепис населення 2001 року

Результати першого Всеукраїнського перепису населення засвідчили проживання в регіоні 1 254 614 чол. З них – 460 429 чол. – жителі міст, а 794 185 чол. проживали у сільській місцевості. За цим показником Закарпаття мало найбільший відсоток сільського населення в Україні – 63 %, адже в цілому по державі кількість селян становить біля 33 %. Порівно з результатами перепису 1989 року зменшилось населення міст Ужгорода (117,3 тис. чол.), Мукачєва (82,3 тис. чол.), Хуста (32,4 тис. чол.), особливо Берегівського району (53,8 тис. чол.). Негативні моменти полягають у тому, що демографічна ситуація поряд із економічною кризою 1990-х років ускладнилася ще й нерівномірною кількістю чоловічого та жіночого населення регіону. Так, у м. Ужгород із 117,3 тис. чол. – 55 тис. (46,9 %) чоловіків та 62,3 тис. (53,1 %) жінок. Загалом по області ці показники становлять 605,5 тис. (48,1 %) чоловіків та 652,8 тис. (51,9 %) жінок.

Перепис населення 2001 року засвідчив і тенденцію старіння населення. Збільшилася частка осіб старших за працездатний вік, відповідно, зменшилась кількість дітей. Поряд із названими негативами, позитивним показником перепису 2001 року є тенденція до підвищення рівня освіченості населення. Насамперед зросла кількість осіб із вищою і повною загальною освітою.

Із 1 254 614 чол. краю українцями є 1 010 127 чол. (80,5 %); угорцями – 151 516 чол. (12,1 %); румунами – 32 152 чол. (2,6 %); росіянами – 30 993 чол. (2,5 %); ромами – 14 004 чол. (1,1 %); словаками – 5 695 чол. (0,5%); німцями – 3 582 чол. (0,3 %); білорусами – 1 540 тис. чол. (0,1 %); євреями – 565 чол. (0,04 %). Отже, в сукупності тільки українці, угорці та румуни краю становлять 95,1 % населення області, а дев'ять вищеназваних етнічних громад складають 99,6 % постійного населення Закарпатської області.

Кількість українців у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах сягає в межах 99 %. У Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах – в рамках 95-96 %. В Мукачівському, Рахівському, Тячівському – близько 84 %. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4 %, а в Ужгородському – 58,4 %. Тільки в Берегівському районі українці становлять меншість – 18,8 %. Отже, перепис 2001 року підтвердив тенденцію до зростання питомої ваги українців у етнонаціональній структурі Закарпаття, що збільшилася з 78,4 % до 80,5 %.

Унаслідок еміграційних потоків і зменшення народжуваності на 4,2 тис. чол. зменшилась кількість угорського населення краю. Втім, угорці надалі представляють компактні ареали проживання, про що вказувалось вище. Угорська національна меншина представляє переважну більшість у Берегівському районі (76,1 %). В Ужгородському районі угорці складають 33,4 %; у Виноградівському – 26,2 %. Перепис 2001 року засвідчив тенденцію до скорочення угорського населення в м. Берегово. Якщо в 1989 році угорці склали переважну більшість (50,8 %), то в 2001 році – відносну більшість (48,1 %),

поряд із українцями – 38,9 % (26,6 тис. чол.). Частка угорців скоротилась і в містах Ужгород та Хуст.

Через компактне проживання в сільській місцевості Тячівського та Рахівського районах, ендогамні шлюби та відсутність еміграції чисельно збільшилось румунське населення. Якщо перепис 1989 року зафіксував 29 485 румунів, то в 2001 році їхня кількість склала 32 152 чол. У Тячівському районі проживає 21,3 тис. румунів, що становить 66,1 % всього румунського населення краю. В Рахівському районі проживає 10,5 тис. чол., що складає 32,7 % із загалу румунів області. В інших районах та містах краю румуни представляють нечисельні групи: Перечинський район – 47 чол.; Мукачівський район – 43 чол.; Виноградівський район – 22 чол.; Хустський район – 10 чол.; Берегівський та Іршавський райони – по 8 чол.; Ужгородський район – 6 чол.; Великоберезнянський район – 5 чол.; Свалявський район – 4 чол.; Міжгірський район – 2 чол.; Воловецький район – 1 чол.; м. Ужгород – 88 чол.; м. Мукачево – 31 чол.; м. Берегово – 16 чол.; м. Хуст – 9 чол.

Росіяни краю проживали головним чином у містах. Так, в Ужгороді з усього російського населення області (30 993 чол.) у 2001 році проживало 11 106 чол.; Мукачеві – 7 326 чол.; у Берегові – 1 445 чол.; в Хусті – 1 165 чол. Також традиційно міське населення представляють білоруси та євреї краю. Роми дисперсно проживають як у містах краю, так і низинних районах Закарпаття (Ужгородський, Берегівський, Мукачівський та Виноградівський райони). Словацька етнічна група проживає у м. Ужгород, Ужгородському, Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському, Іршавському та Мукачівському районах.

Перший Всеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс – зростання чисельності німецької етнонаціональної групи, в середовищі якої впродовж досліджуваного періоду відбувалися еміграційні процеси (виїзд на постійне місце проживання в Німеччину). Ця ситуація зумовлена фактором ситуативної етноідентичності, тобто «вигідності» німецької самоідентифікації для представників етнічно змішаних шлюбів, предками яких були німці. Через активізацію роботи німецьких національно-культурних товариств краю, релігійних громад подібний етноідентифікаційний вибір сприяє пожвавленню зв'язків із Німеччиною, певним економічним і соціальним вигодам для цієї громади краю.

На тлі активної діяльності товариств парадоксом іншого плану є зменшення чисельності ромів і словаків краю. Ситуація пояснюється мовною асиміляцією представників згаданих меншин Закарпаття. Так, 62,4 % ромів краю визнають своєю рідною мовою угорську. Тільки спеціальні етносоціологічні дослідження, як це відбулось після 1989 року, змогли б реально зафіксувати кількість та соціальні параметри життєдіяльності циганської спільноти. Біля 1/3 етнічних ромів, мотивуючи рідною мовою, переважно вказали на угорське або українське (чи інше) етнічне походження. Тому, видається слушною думка експертів про те, що приблизна кількість ромського населення Закарпаття наближається до 50 тис. чол. і вони є другою, після угор-

ців, етнічною меншиною регіону. Серед словаків краю також спостерігається мовна асиміляція. Для 41,6 % словаків рідною мовою є українська, а 11,3 % визнають рідною мовою угорську.

Русифікація спостерігається серед білорусів (43,3 %), євреїв (46,4 %), татар (57,9 %), вірмен області (30,8 %). Поряд із цим українізувались німці (39,6 %), поляки (52,7 %), чехи (48,1 %), болгары (63,4 %). Рідномовна ідентичність притаманна українцям (99,2 %), румунам (99,1 %), угорцям (97,1 %) і росіянам (91,7 %) Закарпаття.

Перепис населення 2001 року вперше зафіксував наявність етнографічних (субетнічних) складових української нації. На Закарпатті офіційна статистика зафіксувала русинів (10 090 чол.), гуцулів (83 чол.), бойків (25 чол.) і лемків (3 чол.). Серед русинів рідною мовою «своєї групи» назвали 6 724 чол. (66,6 %), а 3 115 чол. (30,8 %) назвали українську, а понад 2 % – російську, румунську, словацьку та угорську мови. Більшість населення (43 %), яке ідентифікувалося як «русини», проживає у містах Ужгород та Мукачево, 30 % – мешканці Свалявського району. Така незбалансована вибіркковість русинської етноідентифікації породжує сумніви у примордіальній самодостатності цієї етнічності та засвідчує скоріш процес реідентифікації у середовищі українства. Його безпосередні причини полягають у фактичному конструюванні четвертої східнослов'янської етнічності, мобілізації групових інтересів локал-патріотів і просуванні закарпатської версії «периферійного націоналізму» на підставі реанімації давньоукраїнського етноніму «русин».

Неорусинство

Початок 1990 року ознаменований виходом на етнополітичну арену Закарпаття так званого політичного русинства або неорусинства. 17 лютого 1990 року в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку прибуло 324 делегати і 87 запрошених. На цій конференції учасниками одностайно було вирішено створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Вже станом на 17 лютого було сформовано 5 первинних громадських осередків організації (Ужгородська міська (імені М. Лучкая), Мукачівська районна (імені О. Митрака), Свалявська районна (імені Ю. Гуци), Берегівська районна (імені О. Духновича) і Рахівська районна організації). Головою товариства став М. Томчаний, заступниками – Б. Сливка і М. Михальова. Правління організації було затверджено у складі 33 чоловік.

Поряд із започаткуванням русинського громадсько-політичного руху обласна владна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші форми самоврядування. Задля культивування ідеї окремішності краю просувались навіть своєрідні PR-технології того часу. Зокрема, 30 травня 1990 року II сесією Закарпатської обласної Ради народних депутатів було прийнято рішення «Про введення на території Закарпатської області середньоевропейського часу». Згідно з цим

рішенням, у ніч із 1 на 2 вересня 1990 року о 2 год. за московським часом на території області запроваджувався порядок обчислення часу першого часового поясу. Рішення діяло до березня 1992 року, коли було встановлено єдиний загальнодержавний (київський) облік часу.

14 січня 1991 року було сформовано робочу групу з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань. У лютому 1991 року на сторінках «Закарпатської правди» з'явилася заява 17 діячів науки, культури і мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувались автономістські амбіції русинського товариства. У висновках робочої групи облвиконкому зокрема зазначалось, що «...русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями».

В умовах становлення української державності та усунення комуно-партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальною для обласного керівництва стала вимога товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. З цього часу епіцентр етнополітичної арени краю 1991 року зосередився в стінах зали засідань обласної Ради народних депутатів. Через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність та унітарність України, етнополітична ситуація стала критичною. Виник спротив посткомуністичної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців.

У 1993 році в умовах суспільно-політичного протистояння обласна влада ініціювала рішення про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. Поряд з цим 15 травня 1993 року в Мукачеві було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею, до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна влада в цих умовах спробувала дистанціюватись від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху. Водночас діяльність Тимчасового уряду підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, «Народна рада громадянської злагоди», «Громадянський конгрес України». Угорська преса активно пропагувала ідею автономії, Карпатського Євро регіону та неорусинства. Зокрема, угорське телебачення 13 серпня 1993 року рекламувало міністрів «тимчасового уряду» та лідера І. Туряницю. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 року вдалося також оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів.

У жовтні 1993 року голова обласної ради Д. Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 року сесії обласної Ради для проголошення самоврядності, однак через спротив демократичних організацій

та обговорення у ВРУ питання вільної економічної зони сесія так і не була скликана. Наростання незадоволення діяльністю Президента Л. Кравчука та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л. Кучми у 1994 році дещо пригальмували регіональні етнополітичні процеси.

Водночас вже у вересні 1994 року за депутатським поданням Є. Жупана до розгляду сесії Закарпатської обласної Ради було підготовлено також питання про статус автономії краю. У «Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю» зазначалось про проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі Берегівського національно-культурного округу. Обласну Раду передбачалося перейменувати на парламент Подкарпатської автономної республіки у складі України.

Поступ русинського громадсько-політичного руху на Закарпатті в середині 1990-х років перейшов із відкритої до латентної фази його розгортання. Зокрема, в серпні 1996 року в м. Пряшів (Словаччина) Світова Рада русинів висловила недовіру І. Туряниці, як «провокатору в русинському русі». 29 березня 1997 року в м. Мукачево на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів І. Туряниця був позбавлений будь-яких прав та повноважень. Виступаючі звинувачували його у привласненні оргтехніки та коштів, зволіканні з перереєстрацією товариства. Відтак було обрано нове Правління та делегати на IV Світовий конгрес русинів у м. Будапешт (Угорщина).

18 квітня 1997 року товариство русинів було перереєстроване у встановленому порядку, отримавши офіційну назву як «Общество подкарпатських русинів». Метою товариства стала «...консолідація всіх русинів, що проживають на Закарпатті та за його межами, на русинське етнокультурне відродження». Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій та культури корінного населення краю. Вже на той час члени товариства проводили підготовку до фестивалю русинської культури «Червена Ружа», присвяченого 1100-річчю м. Мукачева. Поряд із цим в Ужгороді 4 квітня 1997 року відбулася конференція прихильників І. Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію «Общество карпатських русинів», серед завдань якого було «...перетворення сучасного Закарпаття в екологічно чисту, демілітаризовану заповідну зону». Головною своєю метою товариство оголосило «офіційне визнання русинської національності в Україні». Показово, що символікою товариства стало полотнище із синьо-біло-червоних смуг.

У 1997 році також виникає Русинське науково-освітнє товариство, яке розпочало науково-пошукову та видавничу роботу. Зокрема, завдяки його голові М. Макарі, було розгорнуто значну джерелознавчу роботу істориків, юристів, мовознавців, письменників та поетів, опубліковано чотири випуски науково-популярного збірника «Руснацький світ».

Незважаючи на явний пріоритет культурологічної течії русинства серед краян, вимоги політичного русинства продовжували лунати на Форумах громадськості та акціях русинських товариств. Так, на Форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року звучали заклики прийняти «врешті-решт» статус

спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення національності «русин». Продовжувалася також робота по поверненню світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24 – 27 червня 1999 року в Ужгороді проходив V Світовий конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового конгресу русинів до органів державної влади» – визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей та припинення інформаційного блокування русинського руху.

Водночас про байдужість обласної влади до політичного русинства свідчить той факт, що на сесії облради 8 грудня 2000 року депутатський запит Є. Жупана щодо присвоєння ідентифікаційного коду русинам при майбутньому переписі був проігнорований депутатами. Обласна Рада народних депутатів всіляко обходила подібні випадки з боку представників русинства.

Упродовж 2000-2001 років була розгорнута агітація русинських товариств у зв'язку з проведенням 5-14 грудня 2001 року першого Всеукраїнського перепису населення. Спроби повернути та реабілітувати ситуацію початку 1990-х років були відображені у зверненні Союму підкарпатських русинів до голови Закарпатської облдержадміністрації Г. Москаля з приводу обласної символіки. В серпні 2001 року він навіть оголосив конкурс на прапор, герб і гімн області. Однак, через деякий час дія рішення від 30 серпня була призупинена.

Після постпереписного (2001 рік) та поствиборчого періоду (2002 рік – парламентські та 2004-2005 роки – президентські вибори) на Закарпатті знову відбувається активізація русинського руху. Фактично відбувається друга (після 1990 року) хвиля активізації русинського громадсько-політичного руху в краї. В цей час його лідером стає священник о. Димитрій (Сидор), голова організації «Союм підкарпатських русинів». Русинський рух явно підпадає під вплив Москви, про що свідчать чисельні конференції, зібрання та створення організацій-земляцтв в Російській Федерації, участь проросійських організацій в русинських акціях, які проводились в Мукачеві та Ужгороді. В кінці серпня 2002 року лідери русинського руху (о. Димитрій (Сидор), М. Шарга, М. Алмашій та інші) провели в Мукачеві установчі збори з метою створення партії «Підкарпатська Русь України», яку очолив М. Бурак.

У ході президентських виборів 2004 року русинські громадські організації Закарпаття поділилися на поміркованих та радикалів. До перших, які підтримували опозиційного В. Ющенка, належали члени Ужгородського та Великоберезнянського товариств карпатських русинів, Ужгородського відділення Товариства імені О. Духновича, русинська інтелігенція Закарпаття. Радикалів, які підтримували провладного В. Януковича, представляли члени Закарпатського обласного підкарпаторусинського товариства імені Кирила і Мефодія, Союму підкарпатських русинів, нелегітимної квазіполітичної організації «Підкарпатська Русь України», обласного Товариства імені О. Духновича. Заяву останніх планували озвучити на сепаратистському з'їзді в Северодонецьку.

У жовтні 2005 року створюється ще одна русинська мега-організація під назвою «Народна рада русинів Закарпаття», яку очолює депутат Закарпатської обласної ради Є. Жупан. Вона підпадає під вплив регіональної групи інтересів «Барва», очолюваною В. Балогою. 7 березня 2007 року Закарпатська обласна Рада народних депутатів визнає національність «русин» на теренах області. Згодом, у кінці 2007 року в Мукачеві на засіданні Союму підкарпатських русинів була ухвалена декларація з вимогою незалежності краю. Через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий Європейський конгрес русинів в Мукачеві ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності». Громадськість дізналась про діяльність «тіньового русинського уряду», очолюваного проросійськи налаштованим П. Гецьком. У документі зокрема зазначалося, що з 1991 року до складу України Закарпаття (Підкарпатська Русь) входить «лише номінально». Пізніша заява о. Дмитрія Сидора у м. Мінськ (Республіка Білорусь) про проголошення незалежності республіки Підкарпатська Русь призвела до порушення СБУ кримінальної справи в зв'язку з зазіханнями на територіальну цілісність України. Деяко пізніше (19 лютого 2012 року) Ужгородський міськрайонний суд за частиною 1 статті 110 Кримінального кодексу України («посягання на територіальну цілісність і недоторканість України») присудив йому три роки позбавлення волі (умовно, з відтермінуванням на два роки) та сплату штрафу (1 840 гривень).

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) Перший Світовий конгрес підкарпатських русинів (паралельна до Світового конгресу русинів організація) прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачеві або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді.

За сприяння русинських громадських активістів, актуалізувалося питання регіональної символіки Закарпаття. Сучасний герб Закарпатської області був затверджений ще 18 грудня 1990 року. Однак питання крайового прапора та гімну стало дискусійним. Із поданих 50-ти варіантів на розгляд сесії обласної ради було рекомендовано винести два проекти прапора Закарпатської області: синьо-жовтий, розділений білим хрестом із зображенням герба з ведмедем (авторство Закарпатського художнього інституту) та триколірний – синьо-біло-червоний з гербом краю, теж з ведмедем (поданий Народною радою русинів Закарпаття). Після тривалих дискусій, 27 лютого 2009 року в Ужгороді на 23-му пленарному засіданні сесії депутати Закарпатської обласної ради затвердили остаточний варіант прапора області. Більшістю голосів від всього складу депутатського корпусу, 74-ма депутатським голосами (1 утримався, 3 проти) із загальом 90, було все ж прийнято перший варіант прапора. Щодо гімну, то тут «русинська лінія» все ж перемогла. 22 грудня 2009 року депутати Закарпатської облради проголосували за прийняття тексту гімну Закарпатської області «Подкарпатские русины, оставте глубокий сон» (музика С. Фенцика, слова приписують О. Духновичу).

Як і раніше, продовжують публікуватися різноманітні звернення русинських лідерів до керівників інших держав. Зокрема, в газеті «Подкарпатський Русин» за березень-квітень 2010 року (№ 39) опубліковано звернення президії Народної ради русинів Закарпаття до Президента Чеської Республіки В. Клауса, а в наступному номері до прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана з проханнями «виступити на захист прав русинського народу на свою національність та самоуправління». 26 березня 2011 року в онлайн-режимі через мережу Інтернет відбувся IV Світовий та VII Європейський конгрес підкарпатських русинів. У резолюції цього конгресу чітко заявлено, що крім одного зі стратегічних напрямків русинського руху крім ЄС потрібна співпраця з Росією.

Напередодні парламентських виборів 2012 року прихильником русинського громадсько-політичного руху позиціонував себе й керівник фракції Партії регіонів в обласній Раді, вихідець з м. Виноградovo І. Бушко. Ставши народним депутатом, він почав лобювати інтереси політичного русинства, задекларувавши перспективу впровадження русинської мови як регіональної. 13 липня 2013 року І. Бушко брав участь у роботі XII Світового конгресу русинів в Ужгороді, де заявляв про свою готовність підняти у ВРУ питання про визнання русинів як національності. Прикметно, що 5 сіл Мукачівського району (Страбичово, Лохово, Бобовище, Копинівці та Лалово) в грудні 2013 року все ж визнали русинську мову регіональною.

У неорусинському громадсько-політичному русі можна виділити проросійську та проєвроатлантичну течії. Проросійську течію політичного русинства представляли Сойм підкарпатських русинів (о. Дмитрій (Сидор), Народна Рада русинів Закарпаття (Є. Жупан), Общество подкарпатських русинів (Л. Лецович), радикальні русинські лідери В. Заяць, П. Гецько та Є. Ластівка. Представники цієї течії зокрема були причетними до організації альтернативних до Світового конгресу русинів мега-об'єднань – Світового конгресу підкарпатських русинів (голова В. Джуган) та Європейського конгресу підкарпатських русинів (співголови В. Микулін та о. Дмитрій (Сидор). Після різких сепаратистських заяв цієї організації дистанційовану від проросійських заяв о. Дмитрія (Сидора) позицію зайняли Є. Жупан (Народна рада русинів Закарпаття) та Л. Лецович (Общество подкарпатських русинів). Прикметно, що проросійські заяви колишнього очільника Радикальної партії на Закарпатті, голови нелегітимного Конгресу корінних народів Підкарпатської Русі й «гетьмана подкарпаторусинського народу» (з серпня 2012 року) Є. Ластівки (після проведення прес-конференції 2 грудня 2013 року разом з ветераном військової розвідки Сергієм Розумовським) різко засудив за сепаратистські гасла навіть о. Дмитрій (Сидор).

Проєвроатлантичну течію закарпатського неорусинства, яка орієнтується на Світовий конгрес русинів (С. Лявинець), пов'язують із крайовим товариством подкарпатських русинів (М. Бобинець), Закарпатським обласним науково-культурологічним обществом імені А. Духновича (Ю. Продан), Народною Радою Подкарпатской Руси (М. Староста), Закарпатським обласним

громадським об'єднанням «Русинська родина» (В. Лендел), Закарпатським народним об'єднанням «Субкарпатія» (М. Бурак), Русинським науково-освітнім товариством (І. Кривський), Союзом русинських письменників Закарпаття (М. Град), благодійними фондами «Газда» (Ю. Головачко) та «Русинська школа» (В. Падак).

У поширеній на початку березня 2014 року Заяві русинських організацій про засудження збройної агресії Російської Федерації в Автономній Республіці Крим представлені підписи очільників русинських організацій саме проєвроатлантичної течії (Русинське науково-освітнє товариство, Закарпатське народне об'єднання русинів, Закарпатське обласне науково-культурологічне общество імені А. Духновича, крайове товариство подкарпатських русинів). Проросійська течія неорусинства Закарпаття, в свою чергу, мовчазно проігнорувала анексію Криму Російською Федерацією.

Лідери крайового товариства подкарпатських русинів, обласного науково-культурологічного общества імені А. Духновича та Народної Ради Подкарпатської Руси у травні 2015 року також виступили з відкритою заявою, де засудили мітинг з гаслом «Вимагаємо визнання русинів» біля Адміністрації Президента України. Він проводився за координації «нікому невідомого в русинському русі» А. Юрика, а мітингуючі назвалися представниками русинського руху Закарпаття та пояснили журналістам, що проводять акцію й вимагають відповіді на своє звернення до П. Порошенка про визнання результатів референдуму 1991 року про спеціальний статус самоврядної території Закарпаття, а також визнання русинів національною меншиною.

Проблематика «закарпатського сепаратизму» та неорусинства знову актуалізувалася й набула розголосу в засобах масової інформації у контексті децентралізації влади в Україні. Зокрема, на пленарному засіданні третьої сесії обласної ради VII скликання Закарпатської обласної ради 5 квітня 2016 року прийнято рішення № 259 «Про Звернення Закарпатської обласної ради щодо внесення змін до Конституції України та законів України з метою надання широких адміністративних і фінансових повноважень органам місцевого самоврядування». У тексті звернення до президента, голів ВРУ та уряду акцент робиться на сучасних реаліях незбалансованих взаємин центру та регіону в плані «адміністрування великих платників податків, користування надрами, лісовими та водними ресурсами, централізації управління такими монопольними сферами як залізничний та поштовий зв'язок тощо». Водночас на початку тексту цього документу згадується обласний референдум 1991 року, на якому 78,6 % закарпатців «віддали свої голоси «за» проголошення Закарпатської області України спеціальною самоврядною територією, як суб'єкта у складі незалежної України». Саме це й спровокувало публічні дискусії про сепаратизм.

Відзначимо, що первинний проект цього рішення був ще більш радикальним. Його вніс на засіданні президії облради лідер обласного «Опозиційного блоку» та колишній очільник Закарпатської ОДА О. Ледида. У цьому тексті йшлося про невиконані «вимоги результатів загальнообласного референду-

му», чим «проігноровано волю» закарпатців. Відтак говорилося про «недолугу політику» держави, результатом чого стало «спустошення та розкрадання Закарпаття» та «цинічно знехтувані» ідеали Майдану.

Конкретні акценти щодо цього скандального рішення вдало розклав депутат облради від «Батьківщини» А. Шекета. Він звернув увагу, що насправді текстів звернення до керівництва держави було декілька, в одному з яких навіть йшлося й про те, що облрада просить «визнати референдум 1991 року про окрему самоврядну територію Закарпаття». Поряд з цим у кінцевому тексті цього немає. Гучний сепаратистський скандал, який підняли журналісти, став результатом того, що на сайті Закарпатської облради певний час були розмішені обидва проекти. Водночас, як пояснюють самі дупутати облради, цим зверненням вони хотіли привернути увагу Києва про відсутність ряду повноважень у регіоні, які декларуються децентралізаційними намірами держави. Зокрема, це стосується конкретних питань розподілу земельних ресурсів, підпорядкування Львівській залізниці, реального реформування фіскальної служби на місцях тощо.

Таким чином, неорусинство надалі залишається надзвичайно фрагментованим і дискурсно неоднозначним громадсько-політичним рухом. У ньому присутні проросійська та проєвроатлантична течії. Наявні протилежні орієнтації на регіональних політичних лідерів, які його фінансово підтримують. Саме тому в умовах суспільно-політичних біфуркацій русинський рух на Закарпатті може й надалі проявляти свій латентний дестабілізаційний етнополітичний потенціал.

Угорський національно-територіальний автономізм

Угорська національна меншина, перебуваючи в національній та культурно-історичній опозиції до радянської влади зосередила свою увагу на збереженні національно-культурних та історичних традицій. Цьому сприяли як високий рівень національної самосвідомості, так і відмінність угорської мови від української чи російської та збереження традиційних сімейних відносин, які забезпечували міжпоколінну спадкову передачу етнічної інформації. Однак, в умовах внутрішньої кризи в СРСР, демонтажу адміністративно-бюрократичної системи соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи серед угорського населення краю наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років поширився рух за зміну становища й створення кращих умов для розвитку власної культури. В результаті спостерігається бурхливий процес політизації етнічності. Угорська національна меншина в новій незалежній державі вперше за багатолітню історію отримала можливість автономного вектору самоорганізації.

Уже з кінця 1980-х років з ініціативи товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), при підтримці службових осіб з Угорської Республіки розгорнулася робота з відновлення на території області пам'ятних знаків, пов'язаних з іменами національних героїв і видатних історичних діячів Угорщи-

ни. З боку активістів товариства пропонувались побажання включати в списки при відновленні окремих меморіальних дошок і обелісків тих, хто загинув у роки Другої світової війни, без врахування, на чиему боці вони воювали. Проводився також збір коштів на встановлення пам'ятника Ш. Петефі в м. Берегові. Лише впродовж першого півріччя 1989 року область відвідали більше 70-ти представників Угорщини, що висвітлювали діяльність ТУКЗ. Підтримка угорців краю з боку Угорщини досить чітко вкладена у слова з виступу генерального секретаря Угорської соціалістичної робітничої партії К. Гроса: «Для нас важлива доля ста семидесяти тисяч угорців, що проживають тут... ми маємо сприяти відтворенню національних рис угорців, що проживають за межами Угорської народної республіки, реалізації їхніх інтересів».

З метою привернути увагу до проблеми в місцях компактного проживання угорців у цей час самовільно встановлювались угорськомовні надписи населених пунктів, нехтуючи при цьому державну мову, частими стали випадки використання виключно національної угорської символіки та ігнорування державної. На будинках сільських Рад поряд із державними майоріли прапори Угорщини. Під час відзначення національних угорських свят учасниками мітингів використовувалася виключно національна угорська символіка.

Кінець 1989 року ознаменувався тим, що Президія Берегівської районної організації ТУКЗ звернулася до республіканських органів влади щодо створення угорської автономії в межах району. Вже 17 липня 1991 року в селі Вилочок Виноградівського району угорці Закарпаття провели мітинг на честь видатного угорського діяча національно-визвольного руху початку XVIII ст. Ференца Ракоці II. На цьому мітингові було прийнято «Декларацію про автономний статус Закарпаття», де протиставлялись «русини» та «українці», пропонувалось відновити справжню національність корінному населенню та іншим національностям.

IX сесія Берегівської районної Ради народних депутатів 14 вересня 1991 року прийняла рішення провести 1 грудня референдум про утворення в Берегівському районі угорського автономного округу. Мотивація була наступною: із 85 600 жителів району – 57 100 чоловік є угорцями (66,9 %). На місцевому референдумі, який відбувався одночасно з Всеукраїнським референдумом про державну незалежність та виборами Президента України 1 грудня 1991 року, позитивну відповідь на запитання: «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?», дали 43 483 виборці, що склало 81,4 % дорослого населення району. З метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ» (УАТО). Проект Закону визначав УАТО як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, який має особливий правовий статус, що ґрунтується на принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО.

Закарпатська обласна Рада народних депутатів 6 березня 1992 року розглянула матеріали про підсумки районного референдуму й прийняла рішення звернутись до ВРУ перейменувати Берегівський район у Берегівський угорський автономний округ з центром у м. Берегове в складі Закарпатської області та передбачити у Конституції України таку адміністративно-територіальну одиницю як національний автономний округ. Проект Закону був схвалений районною Радою та отримав схвальні відгуки фахівців. Однак не зважаючи на численні звернення районної Ради, громадськості району, документ так і не був внесений на розгляд ВРУ ні Закарпатською обласною Радою, ні народними депутатами від Берегівського виборчого округу. Наприкінці 1992 року питання автономного округу не отримало підтримку в обласній Раді, сесія відхилила його як таке, що недостатньо підготовлене. Депутати-угорці демонстративно покинули залу засідань. Ради наступних скликань Берегівського району до розгляду цього питання також не поверталися.

Правління ТУКЗ схвалило дії депутатів обласної ради й накреслило нові шляхи боротьби за надання прав угорцям створити автономний округ. Цього разу керівництво ТУКЗ почало діяти через керівні кола Угорської Республіки. Саме тому на українсько-угорських переговорах незмінно ставилося питання про становище угорців Закарпаття та їхню вимогу автономного округу.

Поряд із процесом домагання самоврядності краю на Закарпатті вже в 1995 році визрівала інша етнополітична проблема – громадсько-політичні дебати угорських та українських організацій з приводу відзначення угорцями 1100-річчя здобуття батьківщини. На п'ятому засіданні українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин в м. Будапешті 28-29 березня 1995 року було вирішено провести низку заходів із нагоди 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини наступного року. Закарпатською ОДА був створений оргкомітет по проведенню ювілею, передбачено проведення міжнародної конференції та інші заходи. Серед 24 пунктів плану проведення в області заходів до святкування 1100-ї річниці здобуття угорцями батьківщини значився пункт 10 «Подати на розгляд обласної художньої ради проект пам'ятного знаку, який планується встановити на Верецькому перевалі (Управління культури, ТУКЗ до 15.04.96)», пункт 11 стосувався підготовки рішення про встановлення знаку. Відкриття пам'ятного знаку і проведення мітингу на Верецькому перевалі за окремим сценарієм передбачалось 15 серпня 1996 року.

Такий хід подій викликав обурення з боку національно-свідомої української інтелігенції краю та громадських товариств національно-демократичного спрямування. 16 червня 1996 року Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ) звернулася до Президента, Голови ВРУ та прем'єр-міністра України, де було рішуче засудила дії обласної влади. У зверненні під назвою «Протест проти угорської історичної агресії на Закарпатті» відзначалось, що «...верхом глумління над українським народом і його державою є

споруджування при мовчазній згоді київських та ужгородських безбатченків грандіозного пам'ятника на Веречанському перевалі...». Лідери громадських організацій, що входили до УНРЗ (Ю. Балєга, В. Піпаш, П. Чучка, О. Борець, І. Мешко, М. Потушняк, М. Баник, М. Сюсько, М. Вєгеш, Н. Вигодованець, С. Бобинєць та інші) закликали припинити «історичну агресію» сусідньої держави. З боку закарпатської обласної організації КУН (голова – В. Гурзан) дії голови ОДА розцінювалися як непродумані й такі, що компрометують Президента і уряд України. КУН пропонував для розв'язання угорського питання власний варіант – назвати його пам'ятником «українсько-мадярського примирення». У зверненні до Президента України, Міністра закордонних справ, Надзвичайного і Повноважного посла Угорщини в Україні обласний осередок КУН вимагав відмінити рішення Закарпатської ОДА про будівництво та звільнити С. Устича від обов'язків голови ОДА.

З іншого боку голова ТУКЗ М. Ковач наполегливо звертався до голови ОДА С. Устича про необхідність розпочати будівельні роботи по відкриттю пам'ятника, що покликано «зміцнити історичну дружбу між нашими народами». Одночасно лідер угорського товариства вказував: «Якщо до зазначеного строку, що вже відомо цілому світові, пам'ятник не буде побудований, це може викликати небажаний (політичний) резонанс, що негайно призведе до падіння престижу України на міжнародному рівні». ТУКЗ також неодноразово зверталося до Воловецької районної держадміністрації з проханням дозволити провести 17 листопада 1996 року мітинг на Верецькому перевалі та богослужіння з нагоди 1100-річчя віднайдення угорцями батьківщини. Товариство планувало здійснити ці заходи після завершення офіційного візиту в Україні Президента Угорщини А. Ѓонца та відвідання Закарпаття Президентами України та Угорщини 16 листопада. З цілком протилежними заявами до ОДА звертались обласні організації УРП, КУН і НРУ. Рішенням Воловецького суду 15 вересня акції встановлення пам'ятного знаку з боку ТУКЗ та українських організацій, що прагнули вшанувати пам'ять загиблих січовиків 1939 року на місці поблизу перевалу були заборонені. Таке рішення суду Держкомнацміграцій визнав цілком правомірним. Міністерство закордонних справ (міністр Г. Удовєнко) також відповіло відмовою.

Зауважимо, що якщо українські патріотичні організації чітко висловили свою позицію про недопущення акту «глумління над народною пам'яттю», то з боку представників політичного русинства була повна підтримка угорських етнополітичних амбіцій. На черговому Форумі громадськості Закарпаття 7 грудня 1996 році з боку русинських лідерів звучали слова підтримки спорудження доленосного пам'ятника на Верецькому перевалі.

З боку обласної влади вже в січні 1997 року ідея встановлення пам'ятного знаку знову була підтримана, хоча змінювались акценти (пам'ятний знак передбачалось встановити на автомобільному мосту через р. Тиса). Таким чином, від ідеї встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі ОДА відмовилась, не заперечивши його відвідання угорцями. Показово, що члени угорської частини Міжнародної українсько-угорської комісії з питань забез-

печення прав національних меншин 10-11 квітня 1997 року, перебуваючи на Закарпатті, на цей раз не порушували питання про спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі.

Однак угорська сторона не покидала надії на реалізацію названого проєкту. Через рік, 10 – 11 грудня 1998 року, на засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин в рамках відзначення 1000-річчя угорської державності та 2000-ої річниці християнства було рекомендовано «...повернутися до розгляду питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі». УНРЗ і на цей раз відповіла рішучим протестом. 24 січня 1999 року на адресу Закарпатської ОДА була надіслана «Заява Української народної Ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської історичної агресії на Закарпатті». Лідери громадських організацій (Ю. Балєга, В. Піпаш, П. Чучка, О. Орос, О. Ганич, Б. Галас, В. Худанич, Е. Шуфрїч та ін.) вимагали припинення диктування угорською стороною вимог, «які є безцеремонним втручанням у наші внутрішні справи». Однак ТУКЗ вимагало більшого – на адресу голови Держнацкомміграції М. Рудько від лідера ТУКЗ М. Ковача були надіслані тези-вимоги з 21 пункту. Грудневе засідання згаданої комісії 1999 року в резолюції чітко зафіксувало: «Українська сторона, розглянувши питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі на основі вивчення історичних засад цієї проблеми, зазначає: як показало опитування громадської думки, місцеве населення неоднозначно сприймає, а представники певних політичних партій на місцях виступають проти встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. З огляду на це встановлення пам'ятного знаку в попередньому вигляді є неможливим».

Аналіз архівних документів чітко засвідчує факт постійного лобіювання угорської стороною на засіданнях змішаної українсько-угорської комісії з питань прав національних меншин питання будівництва пам'ятного знаку. Крім цього, в засобах масової інформації за вказаний період розголосу набула ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі до Президента Л. Кучми від 25 січня 2000 року М. Ковачем. Притисянський район – це Берегівський, частина Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів, де угорці складають більшість населення. Проєкт Притисянського району активно підтримувався політичними силами Угорщини, зокрема головою партії «Фідес» Л. Ковером. А на X засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3 – 4 квітня 2001 року) угорська сторона запропонувала записати в протоколі засідання про те, що «Українська сторона в рамках адміністративної реформи повинна підтримати пропозицію Товариства угорської культури Закарпаття щодо створення Притисянського району».

У контексті подальшої тривалої співпраці з керівництвом Закарпатської ОДА 21 липня 2008 року на Верецькому перевалі все ж таки відбулося відкриття пам'ятного знаку, який присвячений переходу угорських племен через Карпати до 1100-ліття здобуття угорцями нової батьківщини. За задумом

художника П. Матла, монумент символізує ворота між Сходом та Заходом. Пам'ятник зображений у вигляді каплиці, яка складається із семи валунів, що символізують сім племен, котрі об'єдналися для переходу через Карпати. В середині каплиці розташований олтарний камінь, який символізує чашу братського договору. Поряд з відкриттям цього пам'ятного знаку цього ж дня відкрито монумент оборонцям Карпатської України, автором якого є заслужений художник України С. Шолтес. Він створив архітектурну композицію з трьох пілонів, які об'єднані між собою і завершуються хрестом. Пам'ятник має вигляд каплиці, в середині якої розташований куб із чорного андезиту, що символізує вітвар, а на кубі напис українською та англійськими мовами: «На вшанування пам'яті героїв, які пожертували своїм життям за незалежність, свободу та процвітання України».

Утім навіть попри назване компромісне вирішення питання, монумент з нагоди 1100-ліття завоювання угорцями нової батьківщини став об'єктом для нищівної критики та актів вандалізму, відкрито ініційованих окремими націонал-патріотичними силами, зокрема організація ВО «Свобода». Вони розцінюють встановлення пам'ятника як прояв «угорського реваншизму», який встановлено на «кістках українських героїв». Пам'ятний знак неодноразово покривали образливими для угорців надписами, намагалися пошкодити. Найбільш резонансним став акт вандалізму в лютому 2011 року, коли 3 активістів «Свободи» рідпалили пам'ятник. Це сталося під час встановлення співпраці між ВО «Свобода» та угорською праворадикальною партією «Йоббік». У червні 2013 року депутат Львівської облради від «Свободи» О. Стахів закликав своїх колег допомогти закарпатцям зруйнувати «пам'ятник угорського шовінізму». Він заявив, що в разі розділення України Угорщина захопить Закарпаття, орієнтуючись на цей «пограничний знак».

Суттєве значення для розвитку угорської національної меншини Закарпаття в контексті її автономістських прагнень має Закон Угорської Республіки № LXII «Про угорців, які проживають у сусідніх країнах». Він був прийнятий Державними Зборами Угорщини 19 червня 2001 року й набув чинності з 1 січня 2002 року. Згідно з угорським законодавством, закордонний угорець щороку на три місяці може влаштуватися на роботу незалежно від пропозицій біржі праці в Угорщині. Сплачуючи внески на соціальне страхування, він також може претендувати на медичне та пенсійне забезпечення. Закордонним угорцям надаються пільги при відвідуванні культурних закладів, надається допомога в системі освіти за кордоном, в отриманні стипендій, що навчаються в Угорщині.

Після переконливої перемоги на парламентських виборах навесні 2010 року партії «Фідес» в Угорщині спостерігаються тенденції до ще більш активної підтримки закордонних угорців. 1 січня 2011 року набув чинності закон про спрощення процедури набуття угорського громадянства для закордонних угорців. Тепер за угорським законодавством громадяни, які не проживають на території країни, отримали право голосувати за загальнонаціональними виборчими списками політичних партій. Ухвалення закону викликало

в сусідніх країнах, де угорці складають компактні зони проживання, хвилю критики й протесту (найбільше, в Словаччині). Водночас на державному рівні Україна жодним чином, ані дипломатичним ані інституційно-правовим не прореагувала на дії Угорщини. Відреагувало громадянське суспільство: на початку червня 2011 року в засобах масової інформації була розміщена заява Ради Закарпатської обласної організації політичної партії «Українська платформа» під назвою «Батьківщину не дублюють!» Представники обласної Ради «Української платформи» заявили про мовчазне потурання влади видачі угорських паспортів, жертвуючи таким чином «національними інтересами держави, допускаючи при цьому навіть загрозу для її безпеки і цілісності». Також наголошувалось на фактах неправомірного використання національної угорської символіки в місцях компактного проживання угорської громади, бо «в іжджаючи нині в прикордонні населені пункти, може здатися, що ти вже в сусідній Угорщині, а не Україні...».

Після набуття чинності закону про набуття угорського громадянства в закарпатській пресі зустрічається чимало публікацій про «маленькі кроки» до ідеї проекту «Великої Угорщини». В березні 2013 року в Інтернет-джерелах з'явилися оприлюднення кількісних даних про осіб, які набули угорське громадянство за спрощеною процедурою. Цікаво, що Україна зайняла третє місце в рейтингу за кількістю виданих Угорщиною паспортів після Румунії та Сербії. Позаяк подвійне громадянство є поширеним явищем, особливо серед представників політичного класу України, то жодних реальних і дієвих механізмів його врегулювання поки не було прийнято. У світлі останніх подій відвертої агресії Російської Федерації в Криму та на Донбасі за власним мотивуванням захисту прав своїх співвітчизників, ситуація з подвійним громадянством є додатковим, відкритим викликом національній безпеці України.

Таким чином, офіційний Будапешт досить серйозно підтримує закордонних співвітчизників. До різноманітних пільг, які вже давно мають закарпатські угорці, з кожним роком додаються все нові. Саме задля «організаційно-роз'яснювальної допомоги» етнічним угорцям у м. Берегові ще в грудні 2010 року відкрито офіс депутата Європарламенту від партії «Йоббік» Б. Ковача. На його базі до березня 2014 року діяв благодійний фонд «Приймальня незалежного депутата Європейського парламенту». В часи Євромайдану Б. Ковач піднімав питання про угорську територіальну автономію на Закарпатті. Вже після анексії Криму лідери партії «Йоббік» (Г. Вона, Б. Ковач і М. Дендеші) підтримали позицію Росії та актуалізували питання «русинсько-угорської автономії» на теренах краю. У квітні 2014 року депутат Європарламенту від «Йоббік» Т. Гауді-Надь в своїх виступах став відкрито використовувати кремлівську риторику й на засіданні сесії ПАРЕ назвав Україну «штучною державою» і невербально пред'являв претензії Угорщини щодо Закарпаття (в залі засідань він носив футболку з написом «Крим належить Росії, а Закарпаття – Угорщині»).

Етнокультурний розвиток українства

У незалежній Україні в регіоні відбуваються важливі процеси формування української національної свідомості та етнокультурного ренесансу в середовищі національних меншин Закарпаття.

Вже в кінці 1980-х – на початку 1990-х років визрівала проблема стилювання розвитку рідної мови українців. Кінець 1989 року позначений активним впровадженням в життя Закону УРСР «Про мови в Українській РСР». В області була створена комісія по розробці плану впровадження в області цього закону. Крім сприяння розвитку української мови, в кінці 1989 року було затверджено склад 14 цільових робочих груп по розробці комплексної програми розвитку української національної культури в області на період до 2005 року. Групи охоплювали весь спектр плекання національної культури – мова, освіта, музика, кіно, образотворче мистецтво, екологічне виховання. Так, професор П. Чучка очолив робочу групу по розширенню сфери застосування української мови та інших національних мов. Голова обласної організації товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами Ю. Джурджа – групу сприяння розвитку та пропаганді української національної культури за межами УРСР.

На початковому етапі незалежності України в області створювались різнопланові національно-патріотичні громадські об'єднання. Активну позицію щодо впровадження української мови на всіх рівнях займала обласна організація товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка «Просвіта» та її лідер, професор УжДУ П. Чучка. Обласне відділення республіканського товариства «Україна» було створено в лютому 1991 року. В грудні 1991 року було створено обласну організацію Союзу українок як «...добровільну, громадсько-просвітницьку, позапартійну і позаконфесійну організацію, яка є спадкоємницею традицій Союзу українок, що діяв на Україні з 1917 року, на Закарпатті – в 20-30-х рр.» минулого століття. Союз українок очолила О. Ганич, заступником стала Н. Вигодованець, головою секретаріату – Г. Божук. Було створено широку мережу Союзу українок по області (Ужгородська та Мукачівська міські, Свалявська райміська, Хустська, Тячівська міськрайонні, Перечинська, Великоберезнянська, Іршавська, Міжгірська районні, Ясінянська та Тересвянська сільські, Ужгородська університетська та об'єднання «Патент»). Поступово запровадження українського слова ставало практичною справою. Насамперед, в культурно-освітній сфері, в засобах масової інформації краю, видавничій діяльності тощо.

Однак, на початку 1990-х років не обходилося без окремих труднощів у плані впровадження українського слова. В таких умовах патріотичну позицію каталізатора державотворчих процесів в етномовній сфері зайняли українські громадські організації краю, обласні осередки політичних партій. Зокрема, лідери товариств об'єднаних в УНРЗ (Ю. Балєга, П. Чучка, В. Худанич, С. Бобинець, Н. Вигодованець, О. Борець, С. Біляк, І. Чендей, М. Вегеш та ін.) виступили з заявою «Про антиукраїнську кампанію та мовну політи-

ку на Закарпатському державному радіотелебаченні». Вони твердили, що на 78 % українського населення краю відводиться тільки 54 % ефірного часу, в той час як на 12 % угорців – 33,3 %. Крім цього, в угорських засобах масової інформації українське населення продовжує йменуватись русинами, а область – Підкарпаттям. В заяві УНРЗ вказувалось про факти непрофесійного виконання державної мови на обласному телебаченні: «Під виглядом «народної мови» ці «артисти», що удають із себе підпилих кумів щотижня по кілька разів виходять у дуже дорогий ефір із вульгарними побрехеньками і управляються в тому, хто гірше перекрутить українську мову». Представники УНРЗ вимагали припинити відкриту українофобію, розподілити ефірний час відповідно до відсотків етнопонаціональної структури краю, а Закарпатській облдержадміністрації відмовитись від підтримки політичних русинів та угорських сепаратистів.

Щорічними в краї ставали традиційні відзначення річниці дня народження Т. Шевченка. Тематами літературно-мистецьких вечорів, дитячих ранків, вечорів поезії були: «Тарасові вінок», «В сім'ї вольній, новій», «Земний уклін тобі, Кобзарю» (до 186-ї річниці). Постійними стали проведення театралізованих свят української культури «Народні джерела», пісенного фестивалю «Вечори над Латорицею», конкурсів ім. М. Машкіна, гуцульських фестивалів на Рахівщині, фестивалів народної творчості «Карпатські візерунки», «Музичне сузір'я Закарпаття» тощо.

Координуючу позицію у плані збереження та систематизації народної творчості займав обласний Будинок (згодом – Центр) народної творчості. В 1997 році була створена експериментальна наукова творча лабораторія (філія Українського центру культурних досліджень) під головуванням В. Кобалія. Співробітники лабораторії, серед яких відомий фольклорист І. Хланта, збирають, вивчають та публікують народнопоетичну творчість. Так, вийшли друком книги «Рости терен, рости...» (народні пісні з с. Арданово Іршавського району), «Через плін років...» (портрети відомих митців краю) і «Вчора була неділенька» (тексти та мелодії пісень) тощо. Надзвичайною заслугою є те, що фольклорист І. Хланта навіть в складних соціально-економічних умовах українського суспільства зумів виявити обдарованих знавців народної пісні та фольклору.

Щорічне проведення обласних фестивалів русинської культури «Червена ружа», на наш погляд, також потрібно оцінювати як етнокультурний розвиток закарпатських українців (русинів). Адже, на святах виконуються пісні живою народною мовою, утверджуючи спадковість етнічної традиції регіону. Перше свято русинської культури «Червена ружа» було проведено у 1995 році.

У музейних установах краю повсюдно були організовані експозиційні комплекси, що висвітлювали шлях до незалежності України. В обласному краєзнавчому музеї було розширено експозицію «До тебе, мати Україно». В клубно-бібліотечних установах краю проходили літературно-музичні тематичні вечори, диспути, читацькі конференції на теми: «Є така держава – Україна!», «Для всіх одна – єдина наша Україна», «Що дала нам незалежність?».

«Духовні скарби України», «Живи, Україно, для краси, для сили, для правди, для волі». До прикладу, з листопада 2000 року по травень 2001 року в області відбувались заходи за програмою другого Всеукраїнського огляду народної творчості до 10-ї річниці незалежності.

У процесі становлення українства регіону відзначимо про заслуги Закарпатського обласного державного українського музично-драматичного театру імені братів Шерегіїв в м. Ужгороді. За роки творчої діяльності колективом було поставлено більше сотні вистав світової, сучасної та класичної української драматургії. В колективі працювали народні артисти України, заслужені артисти України, заслужені працівники культури України.

Закарпатська обласна філармонія зосереджує ряд колективів: камерний, симфонічний та духовий оркестри, камерно-інструментальний ансамбль «Угорські мелодії», ансамбль виконавців «Гармонія», Заслужений академічний Закарпатський народний хор. Останній, зокрема, найбільше долучився до виконання закарпатського фольклору, творів українських і закарпатських композиторів. У філармонії також працювали народні артисти України, заслужені діячі мистецтва та заслужені артисти України.

Варто відзначити також успіхи камерного хору «Кантус» (керівник Е. Сокач). В умовах формування української державності саме він пропагував вокально-хорове мистецтво як в Україні, так і за її межами. Колектив створив десятки концертних програм. Прикметно, що в 2015 році в рамках «Бах Маратону» у Львові колектив «Кантус» увійшов до «Книги рекордів України». Своїми самобутніми концертними програмами за досліджуваний період також радували відомі народні артисти та музичні виконавці України, вихідці з Закарпаття: І. Попович, Н. Копча, С. Гіга, О. Садварій, В. Янцо (гурт «Rock-N»), І. Пилипець та ін.

Розглядаючи питання етнокультурного розвитку українців Закарпаття відзначимо й про важливий елемент відродження історичної пам'яті народу істориками, письменниками та громадськими діячами краю. Фактично протягом 1990-х років – початку XXI ст. було повернуто з забуття ім'я президента Карпатської України А. Волошина, доленосної віхи в історії Закарпаття – Карпатської України (осінь 1938 – весна 1939 років). До цього значною мірою спричинились творчі потуги істориків М. Вегеша, В. Худанича, О. Довганича та ін. Зауважимо, що крім цілого ряду окремих наукових видань, вченими на сторінках періодики області висвітлено триумф і трагедію тих подій, що має не лише наукове, а й виняткове освітньо-виховне значення. Міжвоєнний період в історії досліджений вченими І. Гранчаком, І. Ліхтеєм, В. Керецьмаком, М. Палінчаком, В. Лемаком, П. Ференцом, М. Токарем та ін. Гортиська окупація та її наслідки висвітлені в працях О. Довганича та Р. Офіцинського. Проблематика сталінського режиму, репресивні акції щодо закарпатців, їхні долі протягом тривалого часу детально вивчали в рамках підготовки книги «Реабілітовані історією» відомі історики О. Хланта та О. Довганич.

Народознавча тематика Закарпаття стала предметом наукових та науково-популярних студій М. Тиводара, П. Федаки, І. Сенька, І. Хланти, Ю. Чо-

рі та ін. Вони активно презентували результати власних студій у формі монографій, доносили багатий етнографічний скарб українства краю на сторінках обласної періодики, радіо та телебачення.

На початку ХХ століття релігієзнавчі студії Закарпаття стали окремим сегментом крайової історіографії. Зокрема праці істориків В. Фенича, В. Кічери та Д. Штерр присвячені історії становлення та розвитку греко-католицизму в краї. Скрупульозні дослідження історії православ'я на Закарпатті належать перу історика Ю. Данильця.

Попри справедливі критичні зауваження найбільш фахового історіографа Закарпаття О. Мазурка, виняткової ваги з точки зору популяризації минулого, зокрема імен видатних діячів – вихідців із Закарпаття, набули дослідження історика Д. Данилюка. Результатом його роботи є серія монографій, сотні наукових і науково-популярних статей, участь у науково-практичних конференціях і підготовка молоді когорти дослідників минулого краю. Узагальнюючі видання «Нариси історії Закарпаття» (1993, 1995, 2003), дослідження І. Хланти «Література Закарпаття ХХ століття» (1995), «Педагогіка науковці» (В. Туряниця), «Антологія педагогічної думки Закарпаття (ХІХ-ХХ ст.)» (В. Гомоная, «Діячі історії, науки і культури Закарпаття» (1998, 1999) Г. Павленка, «Енциклопедія Підкарпатської Русі» І. Попа (2001), «Енциклопедія Закарпаття: визначні особи ХХ ст.» (2007), «Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура» (2010), цікаві видання про минуле Ужгорода Й. Кобалю (2003) і С. Федаки (2010) та інші стали певним рубіжним надбанням у збереженні крайової етнокультурної спадщини, адже на цих працях зростатимуть наступні покоління закарпатців.

Громадські організації національних меншин

На сьогодні в Закарпатській області представлені 67 національно-культурних товариств обласного статусу. Серед них 18 – ромської, 13 – угорської, 11 – русинської, по 5 – російської та словацької, 4 – румунської, 3 – єврейської, 2 – німецької та по одному чеської, польської, білоруської, вірменської, азербайджанської та грецької громад краю.

Найбільша кількість громадських організацій обласного статусу представляє ромську етнічну громаду Закарпаття. Із початку 1990-х років в елітному середовищі ромів виділилися два лідери – А. Адам (товариство «Романі Яг»; 1993) та Й. Адам (товариство «Рома»; 1993). Їхнє протистояння згодом стало передумовою створення потужних мега-організацій. Так, в 1998 році виникла Закарпатська асоціація ромських громадських організацій «Єкгіпе» («Єдність»), яку очолив А. Адам, а в 2000 році – Конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» («Братерство») на чолі з Й. Адамом.

Захищати соціально-економічні інтереси та відроджувати традиційну культуру ромів покликані Закарпатське обласне товариство циган «Амаро Дром» (1995; О. Пап), культурне товариство циган «Ром сом» (1997; А. Пап), товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» (1998; В. Пап),

культурне товариство по зихисту інтересів угорських ромів Закарпаття «Унґ ромен» (1999; Т. Горват), Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство ромських жінок «Терне чая по нево дром» (1999; Ч. Бакша), Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство «Роми ловари» (1999; І. Адам), обласне молодіжне товариство ромів «Романі бахт» (2000; Н. Пап), Закарпатське обласне товариство ромів «Романі зор» (2001; В. Плісов), «Романі чгіб» (2003; Б. Бучко) та ін.

На сучасному епаті в ромському середовищі краю виділяється постать голови Закарпатського обласного молодіжного ромського клубу «Романі Черхень» (2000) М. Горвата. Він піднімає найбільш болючі проблеми житєдільності закарпатських ромів – освіта, зайнятість, соціальне забезпечення, правовий захист, паспортизація ромського населення тощо. 30 грудня 2013 року він був обраний лідером організації «Об'єднання ромів Ужгорода». В кінці лютого 2014 року він увійшов до Ужгородського міськвиконкому як представник від ромської громадськості обласного центру, а вже наступного року став депутатом Ужгородської міської ради. Впродовж 2015 – 2016 років М. Горват активно долучився до започаткування в Ужгородському національному університеті інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ».

Особливістю угорських національно-культурних товариств є з одного боку, сегментація за професійною сферою діяльності, з іншого (не беручи до уваги політичне розмежування ТУКЗ і ДСУУ), це – координація та співпраця всіх організацій задля спільної справи розвитку угорської громади краю. Одними з перших виникли товариство угорської інтелігенції (1993; Ю. Дупко) та Закарпатське угорськомовне наукове товариство (1993; П. Лизанець). Потужну організаційну роботу проводить Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (1996; І. Орос). Професійні організації презентують Спілка угорських журналістів Закарпаття (1998; Е. Кевсегі), Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття (1994; Є. Варга) Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я (1996; А.-Ф. Чік). Добре представленим є молодіжний спектр громадської самоорганізації угорців краю: Закарпатська угорська асоціація скаутів (1992; П. Попович), Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників (1998; Т. Турані), Закарпатська демократична спілка угорської молоді – «Гордіус» (1999; Й. Торпоі), Демократична Спілка молодих угорців (2006; Н. Дупко).

На початку 1990-х років значну громадську роботу проводило обласне товариство російської культури «Русский дом». Серед його організаторів були відомі представники інтелігенції Ужгорода – лікар В. Пахмурний, науковець С. Мітряєва, художник Т. Романова, педагог С. Махортова. Згодом (з 1998 року) в області було утворено відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України» (О. Шестаков) та товариство російської культури «Русь» (1999; В. Салтиков). У 2007 році виникли ще дві організації – Товариство руської культури – «Руський світ» (К. Тимофеев) та «Руський культурний центр «Київська Русь» (Ю. Гецко). Головні напрямки їх діяльнос-

ті – пропагування російської культурної спадщини через творчі фестивалі, наукові конференції тощо.

Поряд із угорцями піонерами громадської самоорганізації в умовах розпаду СРСР стали румуни Закарпаття. Вже в 1989 році відбулося організаційне оформлення соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Дж. Кошбука. Першим головою товариства був журналіст І. Мигалко, пізніше його очолювали історик-педагог із села Глибокий Потік В. Марина, лікар із Солотвина Ю. Симйонка. Зараз товариство очолює вчитель Ю. Опріш. Слід зауважити, що товариство було єдиною структурою з числа громадських організацій національних меншин, яке не підтримало ідею автономії Закарпаття. У спільній заяві 13 жовтня 1991 року до Закарпатської обласної Ради, Голови ВРУ Л. Кравчука «за незалежну Україну та автономне Закарпаття в її складі» були прізвища лідерів товариств карпатських русинів (В. Сочка), «Відродження» (Е. Кайнц), «Рома» (А. Поп), ТУКЗ–КМКС (М. Товт), словацького товариства ім. Л. Штура (Й. Горват).

У кінці 1990-х – на початку 2000-х років розгорнули діяльність Соціально-культурне товариство румун Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша (1999; В. Йовдій), обласна румунська спілка «Дачія» (2001; І. Ботош) та товариство румунської молоді «М. Емінеску» (2003; І. Бокоч). Головними напрямками діяльності організацій є інформаційна робота, проведення масових культурних заходів і налагодження співпраці з Румунією. Серед проблем, на яких наголошують представники румунських громадських організацій краю: відновлення роботи змішаної міжурядової українсько-румунської комісії, оновлення договору між міністерствами освіти України та Румунії, проблеми з опануванням державною мовою в школах з румунською мовою викладання, можливість парламентського представництва румунів Закарпаття.

Найбільш потужною організацією закарпатських словаків є обласна культурно-освітня організація «Матіца Словенска» на Закарпатті (1993), яку понад двадцять років очолює Й. Гайніш. Власне його довготримале одноосібне представництво словаків краю, підозри у зловживаннях при будівництві в Ужгороді Центру словацької культури стали причиною різкої критики Й. Гайніша з боку словацьких громадських активістів у засобах масової інформації. Насамперед, йдеться про товариство словаків Закарпаття імені Л. Штура (1992; В. Баланко) і товариство словацької інтелігенції Закарпаття (2000; Е. Горват).

Значну роботу проводить Закарпатське обласне культурно-просвітне товариство словацьких жінок «Довіра» (1999; М. Дудаш). Воно поєднує правозахисну, культурно-освітню та видавничу діяльність. Щорічно товариство «Довіра» бере участь у «Постійній конференції», яку організовує «Уряд для закордонних словаків» (м. Братислава, Словаччина). У 2003 році товариство «Довіра» стало членом «Світової асоціації словаків за кордоном», метою якої є збереження та розвиток національної, культурної та мовної ідентичності словаків світу, створення сприятливих умов для співпраці зі Словацькою

Республікою, налагодження та підтримка контактів зі словацькими міжнародними організаціями.

У кінці 2012 року виникла ще одна громадська організація словаків краю – Товариство словацьких митців образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Закарпаття ім. Енді Уорхола (М. Пейтер).

Значну культурно-просвітницьку роботу проводить Ужгородська спілка словацької культури (І. Латко).

Євреї Закарпаття представлені трьома обласними організаціями: обласне єврейське культурно-освітнє товариство (1993; Н. Репкін), товариство угорськомовних євреїв (2001; А. Губерт) і представництво філії «Сохнут – Україна» в Закарпатській області (2009; Т. Стужук). З 2000 року розгорнув свою діяльність обласний благодійний фонд «Хесед Шпіра» (директор М. Галін). Німецьку національну меншину Закарпаття репрезентують обласне товариство німців «Відродження» (1990; З. Кізман) та обласна організація «Німці Закарпаття» (2000; В. Фехтел).

Шість нечисельних етнічних громад краю представлені по одному товариству з обласним статусом: товариство польської культури імені Гневи Волосевич (1995; Г. Вакарова), товариство вірменської культури Закарпаття «Арарат» (1996; В. Товмасян), Закарпатське обласне культурне товариство білорусів «Сябри» (1999; А. Донець), Закарпатська обласна організація Конгресу Азербайджанців України (2000; З. Геюшев), обласне культурно-просвітнє товариство греків Закарпаття «Еллада» (2004; А. Хайтул), Закарпатське товариство чеської культури (2011; Т. Сергієнко).

Для задоволення потреб національних меншин, сприяння діяльності їх організацій у жовтні 1999 року в Ужгороді відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття, на базі якого всі національно-культурні товариства мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей тощо. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, на засіданнях якої обговорюються актуальні проблеми національних меншин Закарпаття.

У серпні 2005 року було створено Громадську колегію як дорадчий орган при голові Закарпатської обласної державної адміністрації, до складу якої входять також голови національно-культурних товариств регіону. Однією з форм взаємодії влади та громадськості є зустрічі керівництва облдержадміністрації з представниками національних меншин, за результатами яких готуються відповідні рішення та доручення очільника Закарпатської області.

Частина 5.

Соціальний захист

Державна система соціального захисту населення

Соціальна політика України продовжує формуватися як цілісна стратегія в умовах, коли ускладнюється демографічна ситуація, а економічні та політичні реформи привели до перерозподілу національного багатства і доходів населення, спричинили зростання бідності та безробіття. У сфері соціального захисту спостерігається паралельне співіснування пострадянського (соціальне забезпечення, пільги, соціальні та компенсаційні виплати) та новітнього європейського підходів (соціальні послуги, соціальна робота, житлові субсидії тощо).

За роки незалежності України соціальний захист населення здійснюється за допомогою соціального забезпечення та соціального обслуговування (надання соціальних послуг). Основна функція соціального забезпечення полягає в наданні підтримки тим категоріям населення, які в законодавчо встановленому порядку мають право на тривалу або постійну допомогу. Важливою складовою в системі соціального захисту є соціальне обслуговування (надання соціальних послуг). Відповідно до закону «Про соціальні послуги», місцеві органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, шляхом збору, узагальнення та аналізу інформації про стан і життєві обставини особи або соціальної групи визначають потреби в соціальних послугах, їх видах і обсягах та забезпечують надання таких послуг.

Традиційно існуюча державна система соціальних послуг орієнтована, здебільшого, на нагляд у стаціонарних установах. Однак під тиском інноваційних процесів вона поступово змінюється. Розвиваються соціальні послуги в громаді, розукрупнюються великі заклади, послуги наближаються до місця проживання клієнтів. Зокрема, дає свої результати політика деінститу-

ціалізації щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, людей похилого віку, осіб з особливими потребами. За останні роки набули розвитку нові підходи до вирішення проблем малозабезпечених верств населення, спрямовані на реалізацію соціальних гарантій залежно від майнового стану та доходів сім'ї, посилення адресності державної підтримки та контролю за використанням державних коштів.

На формуванні соціальної політики як держави загалом, так і окремого регіону позначаються демографічні, культурні, політичні, економічні та інші чинники. Вони зумовлюють контекст, у якому реалізується соціальна політика. Основними факторами, які визначають формування регіональної системи соціального захисту населення, є чисельність і соціальний склад груп населення, які потребують соціального захисту, набір пріоритетних потреб цих категорій та база відповідних ресурсів (матеріальних, фінансових, організаційних, кадрових тощо). У Закарпатті ця система за роки незалежності України постійно вдосконалювалася.

Щодо категорій населення, то в органах соціального захисту населення Закарпатської області станом на 1 січня 2016 року перебувало на обліку 113814 сімей – отримувачів різних видів державних соціальних допомог, що на 9534 сім'ї більше ніж у 2014 році (джерелом статистичної інформації тут і далі є дані Державної служби статистики України та інших державних органів, розміщені на їх офіційних web-сторінках). В області проживають 4 тисячі 126 громадян, які мають статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; на обліку перебуває 63752 інваліда різних нозологій (з них 1933 – інваліди війни, 46387 – інваліди загального захворювання), 19958 багатодітних сімей, в яких виховуються 62616 дітей. Кількість пенсіонерів становить 287,6 тисяч. У функціонально-неспроможних сім'ях на 1 січня 2016 року проживає 734 дитини.

У останні роки актуальним є забезпечення належного соціального захисту внутрішньо переміщених осіб зі східної частини України – районів проведення антитерористичної операції Донецької та Луганської областей і тимчасово окупованої території Крим.

Станом на 1 січня 2016 року в органах соціального захисту населення перебувають на обліку 3478 внутрішньо переміщених осіб, або 2039 сімей. За призначенням різних видів державних соціальних допомог до органів соціального захисту населення упродовж усього періоду із заявою звернулися 427 сімей-переселенців. Станом на 1 січня 2016 року в органах соціального захисту населення, як одержувачі різних видів соціальних допомог перебували 303 переселенці (діючі звернення).

В області діє обласна комплексна програма на 2015 – 2017 роки щодо соціальної підтримки, адаптації військовослужбовців учасників антитерористичної операції та членів їх сімей, вшанування пам'яті загиблих. На облік для призначення відповідних пільг та компенсацій згідно чинного законодавства взято 2616 учасників АТО, яким встановлено статус учасника бойових дій та видано відповідне посвідчення.

У райдержадміністраціях та міськвиконкомах створено робочі групи для вирішення проблемних питань учасників бойових дій, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, та сімей загиблих військовослужбовців учасників АТО. Їх соціальні потреби вивчають шляхом анкетування, за результатами якого органи виконавчої влади на місцях розробляють власні програми соціальної підтримки даної категорії громадян. Станом на 1 січня 2016 року проанкетовано 1881 особу з числа учасників АТО та членів сімей загиблих та визначено їх соціальні потреби. Складено соціальні паспорти сімей зазначеної категорії.

Державна політика у сфері соціального захисту населення на регіональному рівні постійно здійснювалася через розгалужену систему органів державного управління, які беруть участь в її реалізації в межах своєї компетенції. До цієї системи належать, насамперед, департамент соціального захисту населення Закарпатської ОДА, районні і міські управління праці та соціального захисту і державні заклади соціального обслуговування. Окрім цього, питаннями соціального захисту займаються інші державні органи й заклади у відповідності зі своїми повноваженнями: Закарпатський обласний центр зайнятості, Служба у справах дітей Закарпатської облдержадміністрації, обласний Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, державні цільові соціальні фонди (Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення). Основним призначенням фондів є забезпечення соціального захисту населення шляхом виплат пенсій, субсидій, витрат, зумовлених народженням та похованням, фінансування забезпечення зайнятості населення тощо.

Соціальне забезпечення та соціальне обслуговування

Одним із особливо відповідальних напрямків державної підтримки є призначення та виплата державних допомог та житлових субсидій. За даними Департаменту соціального захисту населення серед одержувачів державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям 44 % – багатодітні родини. Головним акцентом в призначенні цієї допомоги є посилення адресності соціальної допомоги, тобто допомога повинна надаватись сім'ї, яка її потребує в міру низького матеріального достатку.

Протягом 2015 року 119397 сімей звернулися за призначенням субсидії, що становить 33,4 відсотка від кількості домогосподарств області.

Станом на 1 січня 2016 року на обліку в Єдиному державному автоматизованому реєстрі осіб, які мають право на пільги, перебувало 286288 пільговиків різних категорій. Хоча у 2015 році в системі надання пільг відбулися зміни, які можна рахувати початком реформування цієї системи: окремі ка-

тегорії громадян втратили право пільгового проїзду, пільги за соціальною ознакою для деяких категорій пільговиків надаються з врахуванням доходів, окремі втратили право на ряд пільг.

Департамент соціального захисту населення Закарпатської ОДА забезпечує реалізацію державної політики у сфері соціально-трудових відносин, оплати, охорони та умов праці, безпечної життєдіяльності населення, надання державної допомоги сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам, матеріально-побутового та соціального обслуговування інвалідів, ветеранів війни та праці, одиноких непрацездатних громадян тощо.

До системи органів та установ Департаменту соціального захисту населення входять: районні-міські управління (19); територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг) (18); інтернатні установи (7 – Мукачівський дитячий будинок-інтернат, Виноградівський дитячий будинок-інтернат, Вільшанський дитячий будинок-інтернат, Виноградівський геріатричний пансіонат, Мукачівський психоневрологічний інтернат № 1, Мукачівський психоневрологічний інтернат, Туря-Реметівський психоневрологічний інтернат); обласний центр професійно-методичної та соціальної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Вагомою складовою частиною загальної системи соціального захисту населення є заклади соціального обслуговування. Зокрема, для вирішення проблем життєдіяльності слабо захищених громадян в області при районних та міських управліннях праці та соціального захисту населення діють 18 територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), якими станом на 1 січня 2016 року обслужено 20 751 особу. Ці державні установи, призначені для постійного або тимчасового проживання, денного перебування, соціального обслуговування вдома осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах у зв'язку з похилим віком, інвалідністю, хворобою, безробіттям, бездомністю, катастрофами, іншими обставинами і потребують різного виду соціальних послуг, у тому числі платних. Загальна кількість виявлених пенсіонерів, одиноких непрацездатних громадян, які потребують соціального обслуговування та надання соціальних послуг складає 28 292 особи (у містах проживає пенсіонерів, одиноких непрацездатних громадян – 5 204, у сільській місцевості – 23 088 осіб).

За доволі високого рівня старіння населення в Закарпатті, як і Україні та світі загалом, актуалізується медико-соціальна робота з людьми похилого віку. Служби системи охорони здоров'я і соціального захисту населення поставлені перед необхідністю зосередити зусилля не тільки (і не стільки) на лікуванні, як на догляді, забезпеченні по можливості здорового старіння та активного довголіття.

За даними Головного управління статистики в Закарпатській області (станом на 1 січня 2016 року) частка населення віком 60 років і старше становить 209,1 тисяч осіб. Дана соціально-демографічна група має стійку тенденцію до збільшення: у 1995 році ця цифра становила 199,6 тис. осіб.

Слід зазначити, що нині мережа спеціалізованих закладів, сформована у попередні десятиріччя, коли проблема старіння не стояла так гостро, не відповідає демографічним реаліям, потребам людей похилого віку, а також сучасним стратегіям здорового старіння та активного довголіття. Інституційні установи призначені, в основному, для самотніх літніх людей, які мають значно обмежену здатність до самообслуговування, пересування та потребують стороннього догляду і допомоги. Вони дозволяють вирішувати проблеми житла, харчування, медичного обслуговування, а також дозвілля та спілкування цієї категорії населення. Однак, побудовані за типом гуртожитків, такі заклади сприяють сегрегації клієнтів та формуванню в них синдрому госпіталізації.

Попри створення достатньо комфортних умов для проживання, вищезгадані форми соціального обслуговування нині визнаються не найкращими моделями допомоги людям похилого віку, оскільки руйнують звичні, налагоджені протягом життя зв'язки. Соціологічні дослідження підтверджують, що лише близько 6% літніх людей бажають провести старість у будинках для престарілих, обирають довготривалий медичний нагляд в умовах інтернату або лікарні для хронічних хворих. Тому створення мережі територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) стало сходинкою у вибудовуванні масштабної медико-соціальної програми активізації людей похилого віку. Окрім базових соціальних послуг: догляду вдома і в умовах тимчасового та денного перебування, соціально-побутової адаптації, соціально-медичної та натуральної допомоги, територіальними центрами соціального обслуговування запроваджуються інноваційні соціальні послуги, зокрема, соціально-педагогічна послуга «Університети третього віку», паліативна допомога за місцем проживання вдома, транспортні послуги через транспортні служби. Служби термінової соціальної допомоги забезпечують гостро потребуючих гарячим (і найчастіше безкоштовним) харчуванням, підтримують їх через видачу продуктових наборів, одягу, взуття, предметів першої необхідності.

Протягом останніх десятиліть достатньо активно формуються також послуги догляду у громаді й підтриманого проживання. Відмітимо, що в багатьох розвинених країнах рух «старіння вдома» допоміг перемістити ресурси з інтернатних установ до послуг за місцем проживання і на рівень громад. Надання таких послуг (дотримання особистої гігієни, ведення домашнього господарства, приготування їжі, медичне обслуговування вдома) та комунальних послуг (денні програми, соціальні центри, «їжа на колесах») дозволяє зростаючому відсотку літніх людей затримати або навіть уникнути інституційного догляду.

Гарний приклад догляду в громаді за людьми похилого віку демонструють хеседи – благодійні соціальні служби єврейських громад (у Закарпатті «Хесед Шпіра»).

Проте основною тенденцією розвитку системи соціального обслуговування осіб похилого віку є створення стаціонарних закладів нового типу – будинків та стаціонарних відділень з невеликою чисельністю проживаючих.

Створення таких соціальних закладів у громаді дає змогу наблизити стаціонарні соціальні послуги до звичного місця проживання, не розривати родинні та соціальні зв'язки, що склалися протягом життя. Один з них – Будинок милосердя для інвалідів та людей похилого віку у с. Велика Добронь Ужгородського району (близько 30 чоловік). У с. Павшино Мукачівського району у приміщенні колишнього дитсадку завдяки спільному українсько-німецько-французькому проекту створено Будинок Святої Єлисавети. У ньому можуть проживати двадцять літніх жінок (по двоє в кімнаті), про яких дбають сім черниць. Будинок для престарілих у с. Колочаві Міжгірського району, яким опікується Петро-Павлівська церква, прихистив здебільшого важкохворих та лежачих. З 2004 року у с. Минай Ужгородського району працює Дім милосердя імені Покрова Пресвятої Богородиці благодійного фонду «Карітас–Caritas» Мукачівської греко-католицької єпархії. Будинок для людей похилого віку є також в с. Усть-Чорна Тячівського району. Загалом у Закарпатті під опікою релігійних громад діють п'ять будинків для літніх людей. Окрім них, у с. Ракошино Мукачівського району функціонує лікарня Товариства Червоного Хреста, яка налічує 20 ліжок. Заклад існує завдяки фінансовій підтримці Мукачівської районної держадміністрації та районної ради, а також фінансовій та натуральній допомозі закордонних партнерів. Тут доглядають переважно самотніх людей та осіб без постійного місця проживання.

Ряд релігійних об'єднань в Закарпатській області, як і Україні загалом, активно долучаються до вирішення актуальних потреб людей похилого віку попри відсутність формалізації партнерства з державним сектором. Їх суспільнозначимі змістовні проекти і програми, як і нові форми соціального обслуговування державними інституціями, наближені до стратегій здорового старіння й активного довголіття. Подібна спільна робота в умовах тривалої соціально-економічної кризи допомагає подолати регіональні виклики, пов'язані зі старінням населення.

У державних установах системи соціального захисту населення проводиться також робота з питань реабілітації інвалідів, створюються умови для усунення обмежень їх життєдіяльності, відновлення і компенсації порушених або втрачених здібностей до побутової, професійної, суспільної діяльності.

Реабілітацію осіб з інвалідністю забезпечує Обласний центр комплексної реабілітації інвалідів та дітей-інвалідів. Це заклад змішаного типу, метою діяльності якого є здійснення комплексу заходів, спрямованих на розвиток та коригування порушень розвитку дитини-інваліда, навчання її основним соціальним та побутовим навичкам, розвиток здібностей, створення передумов для інтеграції у суспільство.

Основними напрямками діяльності Центру на сьогодні є соціальна реабілітація дітей з інвалідністю та соціально-медична реабілітація дорослих осіб з інвалідністю.

Станом на кінець 2015 року Центр у своїй структурі має дев'ять відділень. Послуги з соціально-медичної реабілітації надає Виноградівське відділення центру. Крім того функціонує вісім відділень комплексної реабілітації

дітей-інвалідів: Іршавське, Свалявське, Тячівське, Міжгірське, Великоберезнянське, Берегівське, Ужгородське та Виноградівське. У кожному з цих відділень працює мультидисциплінарна команда, яка складається з соціального вихователя, психолога, логопеда, фахівця з фізичної реабілітації та дитячого невролога. Реабілітаційна діяльність у відділеннях здійснюється за напрямками: соціальна, психологічна, педагогічна реабілітації, медичний супровід, соціальний патронаж дітей, що проживають у сільській місцевості. У 2015 році розпочало роботу Ужгородське відділення, яке надає послуги з інтенсивної медичної реабілітації дітям з усіх районів області.

Упродовж 2015 року відділення надали послуги з різних видів реабілітації 1021 особі з інвалідністю, з них 525 – діти з інвалідністю.

Зайнятість населення та ринок праці

Діяльність у цій сфері на регіональному рівні забезпечує Закарпатський обласний центр зайнятості. До його складу входять обласний, Ужгородський та Мукачівський міські, Берегівський та Хустський міськрайонні, Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький, Іршавський, Міжгірський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Тячівський, Ужгородський районні центри зайнятості.

Станом на 1 липня 2016 року кількість зареєстрованих безробітних становила 7,2 тис. осіб, з них отримували допомогу по безробіттю 6,1 тис. осіб, проходили професійне навчання 76 осіб, брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру – 8 осіб. Серед зареєстрованих безробітних: жінки – 4,5 тис. осіб; молодь до 35 років – 2,4 тис. осіб; особи, що проживають у сільській місцевості – 4,5 тис. осіб; особи, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню – 2,8 тис. осіб.

Чисельність безробітних осіб серед економічно активного населення віком 15 – 70 років за 1 квартал 2016 року зросла, порівняно з аналогічним періодом 2015 року, на 3,8 тис. осіб і становила 57,7 тис. осіб. Рівень безробіття (за методологією МОП) зріс з 9,5% до 10,5%. У цілому по Україні рівень безробіття (за методологією МОП), склав 9,9%.

За даними служби зайнятості Закарпатської області на ринку праці спостерігається значний дисбаланс між попитом на робочу силу та її пропозицією. Так, станом на 1 липня 2016 року у середньому по Закарпатській області на 1 вакансію претендували 12 безробітних осіб, що на 2 особи більше, ніж станом на 1 липня 2015 року.

При цьому, якщо в Ужгородському районному центрі зайнятості чисельність безробітних громадян перевищувала кількість вакансій у 3 рази, в Ужгородському міському та Перечинському районному центрах зайнятості – у 5 разів, то у Мукачівському міському, Іршавському та Рахівському районних на одну вакансію претендувала 44 – 48 осіб.

За професійними групами найбільший попит спостерігався на кваліфікованих робітників з інструментом (33,8%), робітників з обслуговування,

експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування (17,6%) та представників найпростіших професій (16,7%).

Серед шукачів роботи переважали представники найпростіших професій та особи без професії (19,7%) та працівники сфери торгівлі і послуг (16,8%), значною є частка робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування (15,3%) та державних службовців, керівників, менеджерів (12,3%).

Фінансово-економічна криза погіршила становище соціально незахищених верств населення: молоді, осіб передпенсійного віку, людей з обмеженими можливостями. Щороку послугами Закарпатської обласної служби зайнятості користуються близько 700 шукачів роботи з інвалідністю та кожний третій з них працевлаштовується.

З початку окупації АР Крим та проведення антитерористичної операції до державної служби зайнятості Закарпаття, як і в інших регіонах країни, звертаються за послугами внутрішньо переміщені особи. У 2015 році отримували послуги служби зайнятості 398 осіб, 340 мали статус безробітного, 240 отримували допомогу по безробіттю. Працевлаштовані усього 132 особи (у т.ч. за домоворами ЦПХ та самостійно), 38 проходили професійне навчання, 20 брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру.

Спектр послуг розширюється і завдяки новим формам співробітництва з соціальними партнерами, зокрема: з метою покращення якості професійної підготовки відбувається поступовий перехід до навчання на замовлення роботодавців, як за груповою так і за індивідуальною формами; поширюється підтримка середнього та малого бізнесу шляхом працевлаштування безробітних з наданням роботодавцям дотації, підтримка незайнятого населення сіл шляхом організації та проведення оплачуваних громадських робіт.

Одним із важливих видів соціальних послуг незайнятим громадянам у сучасних умовах є професійна підготовка, перепідготовка або підвищення кваліфікації. Упродовж 2015 року професійне навчання проходили 3,2 тис. безробітних. Серед групових профорієнтаційних послуг найбільш актуальними визначені семінари з техніки пошуку роботи, інформаційно-роз'яснювальні кампанії серед учнівської молоді (у тому числі у літніх оздоровчих таборах), батьків учнів, працівників освіти та створення банків даних випускників, які не працевлаштовані та не навчаються.

Завдяки введенню в дію модернізованого програмного продукту – Єдиної інформаційно-аналітичної системи (ЄІАС) соціальні послуги клієнтам служби зайнятості – роботодавцям і шукачам роботи – надаються у режимі реального часу через швидкісний Інтернет. Це нововведення якнайповніше відповідає нинішнім життєвим реаліям – мінливості ринку праці та масово-му використанню сучасних передових технологій.

Сьогодні державна служба зайнятості знаходиться на шляху реформ, які покликані сприяти чіткій, взаємовигідній співпраці з соціальними партнерами, подоланню високого рівня безробіття, становленню стабільності в суспільстві та врівноваженню дисбалансу на ринку праці.

Соціальний захист сім'ї, дітей та молоді

Соціальну роботу з різними категоріями сімей, дітей та молоді здійснює Закарпатський обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ).

До його системи входять: 13 районних, 2 міські (Ужгород, Мукачево), 2 селищні (Вишівський, Середнянський), 4 сільські (Соломонівський, Липчівський, Драгівський, Чорнотисянський) ЦСССДМ, а також заклади соціального обслуговування (Закарпатський обласний центр соціально-психологічної допомоги (Ужгород), обласний соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (смт.Перечин), обласний центр матері та дитини (смт.Перечин), обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями (м.Мукачево).

Основними причинами взяття під соціальний супровід сімей виступають проблеми складних стосунків, залежностей/співзалежностей (наркотична, алкогольна тощо), безробіття, сирітство, інвалідність, ризик передачі дитини до інтернатного закладу. Задля вирішення чи пом'якшення названих ситуацій ЦСССДМ використовують такі види соціальної роботи, як соціальне інспектування, соціальне обслуговування; соціальний супровід; соціальну профілактику; соціальну реабілітацію. Соціальне обслуговування згаданих категорій клієнтів здійснюють згадані вище установи

Новим напрямком діяльності ЦСССДМ є профілактики раннього соціального сирітства у пологових стаціонарах. Для жінок, які виявили намір або мають ризик відмови від новонародженої дитини, передбачені послуги з налагодження соціальних зв'язків, оформлення або відновлення документів, вирішення житлово-побутових проблем, надання допомоги в отриманні реєстрації, працевлаштуванні, залученні до реабілітаційних програм, допомоги у відновленні житла, влаштуванні на навчання.

Для забезпечення соціального захисту жінок, що опинилися у важких життєвих обставинах, та запобігання відмові батьків від новонародженої дитини в смт. Перечин створено перший на Закарпатті обласний соціальний центр матері та дитини. В умовах цілодобового стаціонару є можливості організувати медичне обстеження, розвивати навички самообслуговування та навички по догляду за дитиною, налагодження чи відновлення стосунків із соціальним оточенням, оформлення чи відновлення документів, оформлення державних соціальних допомог, сприяння у вирішенні питань освіти, працевлаштування, житла. У центрі можуть проживати жінки на 7 – 9 місяці вагітності та матері з новонародженими дітьми віком до 18 місяців, котрі опинились у важких життєвих обставинах, що перешкоджають їм виконувати свої материнські обов'язки.

ЦСССДМ здійснюють роботу з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, особами з їх числа, зокрема: забезпечують їх соціальну та психологічну адаптацію з метою підготовки до самостійного життя шляхом надання їм юридичної, психологічної та соціальної допомоги.

ги. Найбільше послуг даній категорії дітей спрямовуються на налагодження (відновлення) соціальних зв'язків, отримання доступу до освітніх можливостей або соціальної активності, надання допомоги одягом, взуттям, продуктивними наборами, оформлення (відновлення) документів, надання допомоги в лікуванні, догляді тощо.

Надзвичайно актуальним є влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа після завершення перебування в інтернатних закладах. З метою забезпечення їх тимчасовим (терміном до трьох років) житлом, створення умов для соціальної адаптації та підготовки до самостійного життя, починає розвиватися мережа соціальних гуртожитків. Такий заклад, створений у Перечині, проводить роботу з налагодження зв'язків з родиною, оформлення відсутніх документів, організації медичного обстеження, надання натуральної допомоги одягом, взуттям, влаштування на роботу чи навчання, отримання реєстрації, відновлення житла, постановки на квартирний облік тощо.

З метою надання невідкладних психологічних, соціально-побутових, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг, послуг з працевлаштування осіб, які перебувають в кризовому стані, для сприяння їх якнайшвидшому поверненню до нормальних умов життєдіяльності функціонує Закарпатський обласний центр соціально-психологічної допомоги (Ужгород). Відповідно до покладених на нього завдань Центр надає допомогу особам (у тому числі з дітьми), які перебувають у кризовому стані (зокрема спричиненому стихійним лихом, учиненням стосовно них злочину, насильством в сім'ї тощо).

Діяльність обласного Центру соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями (Мукачево) спрямована на сприяння пошуку роботи, оформленню державної допомоги, пенсій, пільг, влаштування дитини у навчальні заклади, організацію медичного обстеження або догляду, юридичних консультацій, психологічну підтримку та консультування з питань сімейних стосунків та потреб дитини, навчання батьків навичкам догляду за дитиною.

Фахівці Центрів здійснюють також роботу для забезпечення соціальної адаптації та попередження рецидивної злочинності осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, попередження насильства в сім'ї, жорстокого поводження або реальної загрози їх вчинення, торгівлі людьми.

Служба у справах дітей Закарпатської облдержадміністрації реалізує в області державну політику з питань соціального захисту дітей і запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, вчиненню дітьми правопорушень; забезпечення дотримання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення, влаштування у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї. Ця служба також здійснює контроль за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах со-

ціального захисту для дітей усіх форм власності; забезпечує ведення державної статистики щодо дітей та виконує цілий ряд інших завдань.

Система структурних підрозділів Служби у справах дітей Закарпатської ОДА включає: 13 служб у справах дітей райдержадміністрацій, 5 служб у справах дітей міськвиконкомів (м. Ужгород, м. Мукачєво, м. Берегово, м. Хуст, м. Чоп), притулок для дітей служби у справах дітей Закарпатської ОДА (сmt. Батьово) та Закарпатський центр соціально-психологічної реабілітації дітей (м. Свалява).

Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у Закарпатській області функціонують дві школи-інтернати (Перечинська загальноосвітня школа-інтернат I – II ступенів та Домбоківська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I – II ступенів), два дитячі будинки, які фінансуються з обласного бюджету (Бенянський, Чинадіївський) і дитячий будинок «Дивосвіт» Мукачівської міської ради.

За інформацією Служби у справах дітей впродовж 2015 року в області зменшився рівень дитячої бездоглядності та безпритульності. Станом на 1 січня 2016 року таких дітей налічується лише 17 (у 2006 році – 224).

Відповідно до Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в області функціонують 42 дитячі будинки сімейного типу та 60 прийомних сімей, проводиться робота з національного та міжнародного усиновлення. Тому поступово зменшується кількість дітей, які проживають в інтернатних закладах. Якщо на кінець 2014 року в інтернатних закладах області системи МОН перебувало 218 дітей, то на кінець 2015 року – 194. Загалом відсоток охоплення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімейними формами виховання станом 1 січня 2016 року становить 84% або 1933 дитини.

Закарпатська область є лідером в Україні щодо кількості дитячих будинків сімейного типу попри те, що в житловому фонді соціального призначення нашого краю немає майна і це є одним із найскладніших питань у розгортанні системи ДБСТ.

В умовах перехідної економіки Україна спроможна захищати своє населення лише на рівні мінімальних соціальних стандартів та нормативів, що зумовлено головним чином обмеженістю фінансових ресурсів. Тому серед стратегій її соціальної політики першочерговим стає вдосконалення механізмів соціального захисту та їх ефективне поєднання з формуванням і активізацією самозахисних спроможностей населення.

Особливість соціального розвитку області на нинішньому етапі полягає в тому, що він відбувається у період, коли значна частина населення з різних причин потребує соціальної підтримки з боку держави. Окрім цього, на формуванні системи соціального захисту позначаються новітні тенденції щодо надання соціальних послуг. Розукрупнення великих стаціонарних закладів у рамках процесу деінституціалізації, застосування інтегрованого підходу, який передбачає надання послуг за місцем проживання, а також використання за потребою госпіталізації і резидентних – невеликих стаціонарних закла-

дів – все це ґрунтується на ідеї плюралізму соціального захисту, об'єднанні державних служб із громадським піклуванням.

Останнім часом систему соціального захисту населення області очікують реформи та новації, які торкаються, передусім, встановлення нових видів соціальних виплат для найбільш соціально незахищених верств населення, переорієнтація системи з «утримання установ» на «фінансування надання послуг», максимальне наближення надавачів соціальних послуг до їх отримувачів, посилення адресності заходів соціальної підтримки, застосування стандартів надання соціальних послуг, впровадження механізму соціального замовлення.

Діяльність недержавних організацій, що займаються питаннями соціального захисту

Україна успадкувала від Радянського Союзу інституційну систему соціального захисту населення. Теоретично, така система є більш універсальною та охоплює практично всі верстви населення. Однак, поряд з позитивними рисами, вона має і цілий ряд слабких сторін. По-перше, підтримка інституційної системи вимагає від суспільства значних фінансових затрат. Стало цілком очевидним, що українське суспільство фінансово не було спроможним утримувати цю систему на належному рівні. Фінансувати подібні системи можуть лише найбагатші країни. По-друге, за своєю природою, система передбачала надання універсальних, стандартизованих, послуг населенню. Це призводило до парадоксу. Система, яка за визначенням є універсальною, виключала цілі групи населення. Наприклад, послуги для людей з розумовими вадами переважно полягали у пенсійному та медичному забезпеченні. Такі послуги надавалися здебільшого інституційними закладами, розташованими у містах. Люди з розумовими вадами в сільській місцевості не мали до них доступу. Така ж ситуація була і з багатьма іншими категоріями населення. По-третє, система базувалася на проблемному підході. Тобто, певні особи (політики, вчені, журналісти) та соціальні інститути визначали певне явище як соціальну проблему і спрямовували суспільні ресурси на її вирішення. Проблема полягала в тому, що люди, яких це безпосередньо торкається, не мали можливості висловити свої реальні інтереси, спрямувати ресурси на задоволення найбільш нагальних потреб. Фактично держава мала монопольне право на визначення та вирішення соціальних проблем.

Поряд із недоліками, пов'язаними із існуючою системою соціального захисту населення, 1990-ті роки ознаменувалися появою цілої низки нових соціальних потреб на Закарпатті. Економічні проблеми тих років спричинили зростання безробіття, збільшення кількості заробітчан, поширення алкогольного та наркотичного uzалежнення, появи таких явищ як безпритульність, занедбані діти тощо. В той же період область вперше зіткнулась з поширенням ВІЛ інфекції. Було очевидним, що існуюча державна система не була спроможною задовольнити зростаючу кількість нових соціальних потреб населення.

Реформування державної системи надання соціальних послуг на Закарпатті супроводжувалося кількісним та якісним зростанням недержавних сервісних організацій краю. Наразі їх кількість перевищила вже пів тисячі. Незважаючи на той факт, що частка сервісних організацій, які надають прями соціальні послуги, є доволі скромною в їх загальній масі, та й розміщені вони переважно в м. Ужгороді, їм вдалося досягти значних успіхів в налагодженні та наданні найрізноманітніших послуг населенню області. Важливу роль в наданні соціальних послуг в краї відіграють релігійні організації та організації, створені вірними різних конфесій краю.

Активна участь недержавних організацій в наданні соціальних послуг населенню не лише робить їх більш доступними для населення, але й сприяє загальному реформуванню всієї системи. Можна виділити ряд особливостей роботи сервісних неурядових організацій.

Недержавні організації схильні надавати послуги клієнтам виходячи з їх потреб та саме в тих громадах, де вони найбільш потрібні. Особливо помітним такий підхід є в сфері поширення сімейних форм виховання та наданні послуг дітям і молоді з вадами психічного та фізичного здоров'я. Наприклад, переважна більшість дитячих будинків сімейного типу в області створена за безпосередньої участі недержавних організацій. Саме така плідна співпраця неурядових організацій та органів влади дозволили області тривалий час утримувати першість в Україні за кількістю дитячих будинків сімейного типу. В даному контексті необхідно згадати Закарпатський обласний благодійний фонд «Карітас Святого Мартіна», за участі якого відкрито вже декілька ДБСТ в с. Ратівці Ужгородського району. Організація продовжує подальшу роботу в цьому напрямі.

Комітет медичної допомоги в Закарпатті проводить системну роботу з учнями та випускниками Вільшанського дитячого будинку-інтернату, який призначений для прийому дітей та молоді з важкими формами психомоторних вад. Організація не лише надає цілий спектр послуг в самому будинку (трудова реабілітація, медико-соціальні послуги, розвиток соціальних навичок), але й стала ініціатором та виконавцем створення Молодіжного відділення «Парасолька». Відділення стало новою домівкою для випускників Вільшанського будинку-інтернату та альтернативою їх переміщенню до психоневрологічних диспансерів.

Підхід, що базується на потребах. Недержавні організації краю пропонують доволі широкий спектр послуг, щоб задовольнити потреби своїх клієнтів. Саме потреби останніх лежать в основі діяльності сервісних організацій. Показовою, в цьому плані є діяльність благодійної організації «Райдуга», що працює в с. Павлово Ужгородського району. Фонд створив соціальний гуртожиток для дівчат випускниць інтернатних закладів. Протягом свого перебування в соціальному гуртожитку дівчата мають можливість отримати життєві навички, пов'язані з веденням домашнього та присадибного господарства, отримати професійну освіту, працевлаштуватися та, зрештою, почати самостійне життя за межами гуртожитку. На особливу увагу в цьому

сенсі заслуговує Медико-соціальний реабілітаційний центр «Дорога життя». Центр спромігся налагодити цілий комплекс соціальних послуг для дітей з обмеженими можливостями, а саме: створено центри раннього втручання, денного перебування та фізичної реабілітації. Організація активно поширює свій досвід в регіоні, відкриваючи центри в районах області.

Якщо в минулому значна частина неурядових організацій області займалася переважно діяльністю, спрямованою на захист інтересів та відстоювання прав певних категорій клієнтів, то останнім часом все помітніше стає тенденція щодо надання прямих послуг. Це, безумовно, пов'язано із професійним зростанням самих організацій. Наприклад, Закарпатське обласне товариство ромів «Романі Чгіб» надає комплексні послуги з професійної підготовки ромської молоді за кількома спеціальностями. Така діяльність є важливим елементом інтеграції молодих людей на сучасному ринку праці Закарпаття. Наразі «Романі Чгіб» проводить роботу, яка б дозволила охопити послугами ромську молодь з по за меж Ужгорода.

Іншим яскравим прикладом багаторічної роботи є діяльність Благодійного фонду «Нова сім'я». Починаючи з 1991 року організація надає послуги для дітей-сиріт та дітей, що знаходяться під опікою. У фонді дітей навчають співам та хореографії, комп'ютерній грамотності та англійській мові, шиттю та вишиванню. При організації діє театральна студія. Діти мають можливість виступати з концертами та подорожувати.

Інновації в соціальних послугах та волонтерство

На відміну від державних установ, що надають соціальні послуги населенню, недержавні організації мають більше можливостей для експерименту та апробації інноваційних підходів до соціальних послуг. Вдалі приклади згодом запроваджуються державними установами. Так, Ужгородська міська громадська організація інвалідів зору «Дивосвіт» займається впровадженням концепції патронажної служби для осіб з вадами зору. Ця діяльність вже викликала жвавий інтерес з боку ряду районних управлінь праці та соціального захисту населення області. Варто також згадати важливу роль «Дивосвіту» в озвученні світлофорів обласного центру. Ужгородське товариство інвалідів праці та дитинства «Оптиміст» не тільки активно працює в сферах практичної реалізації безбар'єрного доступу, освіти та працевлаштування людей з обмеженими можливостями, але й активно лобіює запровадження інноваційної концепції проміжного працевлаштування в нашій області.

Розвиток соціального підприємництва. З метою забезпечення сталості соціальних послуг, які надаються, недержавні організації області все активніше впроваджують елементи соціального підприємництва в своїй діяльності. Наприклад, дитячий будинок милосердя «Добрий самаритянин» (с. Велика Добронь Ужгородського району), що став домівкою для близько 70 дітей-сиріт, практично повністю забезпечує себе продуктами харчування за рахунок ведення власного господарства. Більше того, організація допомагає

продуктами харчування державним дитячим закладам на безоплатній основі. Це стало можливим за рахунок активної господарської роботи. Організація має власні сільськогосподарські угіддя, теплиці, рибник, пекарню, пасіку тощо. З метою економії коштів, «Добрий самаритянин» першим серед дитячих закладів області встановив сонячні батареї.

Благодійний фонд Закарпатський сільськогосподарський дорадчий центр «Терра Деї» активно сприяє підвищенню рівня зайнятості серед сільського населення та заохочує розвиток взаємодопомоги в суспільстві. Організація проводить навчання та допомагає незаможним сім'ям в сільській місцевості розпочати власну діяльність в сфері ведення тепличного господарства. Сприяння є безкоштовним, але сім'ї, які вже налагодили успішну діяльність надають допомогу іншим у започаткуванні власної справи.

Недержавні організації сприяють популяризації та впровадженню волонтерства в сфері надання соціальних послуг. Це дозволяє не тільки здешевити послуги, а значить і зробити їх більш доступними для клієнтів, але й сприяє розвитку взаємної поваги та соціальної відповідальності населення регіону. В даному контексті необхідно згадати багаторічну діяльність Об'єднаної асоціації студентів-юристів Закарпаття. Кращі студенти-юристи на волонтерських засадах і під керівництвом досвідчених викладачів надають безкоштовні юридичні консультації для малозабезпечених верств населення. Організація практикує також проведення виїзних консультацій у сільських населених пунктах області. Благодійний фонд «Проекта Тач» протягом багатьох років проводить літні табори для вихованців дитячих будинків та учнів ромської національності із широким залученням волонтерів.

Мобілізація соціального потенціалу громад та розвиток соціальних мереж. Недержавні організації області відіграють важливу роль у налагодженні ефективної співпраці між органами місцевого самоврядування, громадськістю та місцевим бізнесом. Поєднання зусиль всіх зацікавлених сторін дозволяє спільно задовольняти важливі соціальні потреби краян. Закарпатський благодійний фонд «Закарпаття проти СНІДу» в тісній співпраці з обласним Центром з боротьби та профілактики зі СНІДом проводять успішну роботу з попередження поширення ВІЛ/СНІД в нашій області. Іншим успішним прикладом співпраці органів влади і недержавних організацій став досвід спільної роботи Медико-соціального реабілітаційного центру «Дорога життя» та Головного управління праці та соціального захисту населення Закарпатської облдержадміністрації. Результатом їх тісної співпраці стало відкриття центрів реабілітації інвалідів та дітей-інвалідів в деяких районних центрах Закарпаття.

Таким чином, за роки незалежності недержавні організації регіону, що надають соціальні послуги населенню, пройшли складний шлях від свого становлення до справжнього партнерства з органами влади у наданні якісних послуг тим, хто їх потребує найбільше.

Спільна діяльність державних і недержавних організацій щодо соціального захисту населення сприятиме попередженню негативних тенденцій, що ведуть до формування і розвитку осередків соціальної напруги.

Один із дитячих будинків сімейного типу у с. Ратівці.

Волонтери Асоціації соціальних працівників Закарпаття з дітьми з обмеженими можливостями (волонтерський проект «Допоможи іншому – стань другом» – створення дружніх пар між волонтерами та дітьми з обмеженими можливостями).

Частина 6.

РОЗВИТОК ОСВІТИ

Система дошкільного навчання і виховання

У Закарпатській області в 1990 році діяло майже 700 ДНЗ, у яких 7 тисяч педагогів виховували 52 тисячі дітей дошкільного віку. Методична служба акцентувала особливу увагу на стані навчально-виховного процесу, на якості виконання навчальних програм, впровадженні передового педагогічного досвіду, створенні опорних ДНЗ, підготовці дітей до школи.

Перші роки незалежності, зокрема, неефективні економічні реформи, різка зміна форм власності та неврегульовані законом приватизаційні процеси, негативні демографічні процеси, розгубленість саме в цих питаннях серед освітянського загалу, наклали свій відбиток на розвиток дошкільної освіти в Закарпатті. Структури середнього і великого бізнесу, які в цей час інтенсивно створювалися в області, потребували приміщень та вільних площ саме в центральних частинах обласного і районних центрів. Це все призвело до значного скорочення мережі дошкільних установ. Насамперед, почали закриватися відомчі ДНЗ, які перестали фінансуватися збанкрутілими заводами. Їм на зміну прийшли приватні, сімейного типу ДНЗ, почали створюватися навчально-виховні дошкільні комплекси та заклади, які працюють за авторськими програмами. Значно зросли вимоги до професійної майстерності вихователя-педагога, його загальної культури. До процесу виховання в ДНЗ почали залучатися практичні психологи.

Сьогодні у 467 дошкільних закладах (із них 350 діють у сільській місцевості) виховується 23,6 тисяч дітей, тут працюють 3,5 тисячі педагогів, з яких

779 мають вищу, а 2669 – середню спеціальну педагогічну освіту. В області функціонують 19 дошкільних закладів з групами цілодобового перебування дітей, в яких виховується 537 осіб. За результатами атестації сто дванадцять педагогів-дошкільників отримали педагогічне звання «Вихователь-методист», 235 – «Вихователь вищої категорії». В області створено і діють дошкільні заклади, які окрім своєї основної виховної функції, мають ще й певну спеціалізацію, відрізняються від інших нетрадиційними формами навчально-виховної роботи. Це дитячі садки музично-естетичного, фізкультурно-оздоровчого, еколого-економічного спрямування. В ДНЗ Ужгорода, Мукачева, Хустському і Тячівському районах запроваджуються в практику прийняті у розвинених країнах світу ідеї Русової, Монтесорі, Нікітіних, Зайцева та інших видатних педагогів, котрі працювали на розвиток дошкільля. В багатьох ДНЗ працюють гуртки з вивчення іноземних мов, художньої гімнастики, образотворчого мистецтва тощо.

Для забезпечення принципу безперервності і наступності освіти в області створено 31 освітньо-виховних комплексів «Дитячий садок-школа», діють три дитячих будинки: Чинадіївський на 98 дітей, Виноградівський – на 50 дітей та Добросільський – на 35 дітей. Усього в дитячих будинках виховується біля 200 дітей. Функціонують також 14 дошкільних закладів компенсуючого типу (для дітей з вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату, затримкою психічного розвитку). В цих закладах виховується понад 400 дітей. У трьох санаторних дошкільних закладах проходять реабілітацію 372 дитини щороку. В багатонаціональному Закарпатті сьогодні діють ДНЗ з п'ятьма мовами навчання і виховання. Серед них: 66 з угорською, 20 – з українською та угорською, 6 – з російською, 4 – з румунською, 3 – з українською, російською і угорською, 1 – з українською і німецькою, 1 – з українською, російською, угорською і румунською мовами навчання.

Відзначимо, що управлінські структури, навчально-виховні заклади області всіх рівнів акредитації, вчителі, професорсько-викладацькі колективи вишів прикладають максимум зусиль для розбудови національної системи освіти, сприяли і продовжують сприяти творчому розвитку учнівської та студентської молоді, вихованню свідомого громадянина-патріота, професіонала, формуванню основ культури та норм ведення здорового способу життя.

Відновлення та розвиток шкільної освітньої галузі

Аналіз діяльності навчальних закладів регіону за роки незалежності України дає підстави стверджувати, що занепад освітньої галузі припиняється і починає інтенсивно розвиватися з 2000 року. Помітно збільшуються бюджетні асигнування на освіту, вводяться в дію новозбудовані навчальні заклади, добудовуються класні приміщення, відновлюють роботу групи продовженого дня, налагоджується гаряче харчування учнів початкових класів, збільшуються кошти на ремонт шкіл і дошкільних закладів. Уже у 2003 році

у навчальних закладах функціонували 792 групи продовженого дня, у яких налічувалося 22777 учнів, а в 2005 – 866 груп, у них 25625 учнів, що складає 14,5% від загальної кількості. Незважаючи на економічні труднощі, в регіоні послідовно здійснюється будівництво і щороку вводяться в експлуатацію по декілька шкільних новобудов. Згідно з наявними статистичними даними за період 1999 – 2006 років в області споруджено 46 шкіл на понад 11 тис. учнівських місць. Серед них: Шишловецька, Середнянська, Геївська, Оноківська Ужгородського, Міжгірська, Голятинська, Репинська, Вучківська, Тюшківська, Верхньобистрянська, Лісковецька Міжгірського, Чомонинська, Серненська Мукачівського, Виноградівська, Великокопанська, Новосільська, Форголанська, Шаланківська, Широцька, Теківська, Тросницька, Вілоцька, Вербовецька Виноградівського, Косівськополянська, Лужанська Рахівського, Черногোলівська, Забрідська Великоберезнянського, Поляно-Гутянська Перечинського, Берегська, Яношівська, Шомська, Берегуйфалузька, Бадалівська Берегівського, Хустська, Кошелівська Хустського районів.

А до першого вересня 2007 року було введено в експлуатацію (разом з добудовами) ще 9 шкіл, зокрема, Зарічанську Іршавського, Кривську Тячівського, Розтіцьку Рахівського, Великоком'ятську, Вилоцьку №2, Н.Клиновецьку Виноградівського, Синевирську, Новоселицьку Міжгірського, Раківську Перечинського районів. Дедалі ширшого розмаху набуває питання оновлення навчально-матеріальної бази шкіл, в т.ч. кабінетів природничо-математичних дисциплін. Тільки у січні 2006 року Міністерством освіти і науки України поставлено обладнання для кабінету фізики Міжгірської ЗОШ I – III ст. №2 вартістю 186,8 тис., а для кабінетів фізики та математики гімназії м. Ужгород – на загальну суму 367,3 тис. грн. За кошти обласного бюджету сучасним обладнанням забезпечено кабінети фізики, хімії, біології трьох шкільних новобудов: Вербовецьку ЗОШ I – II ст. Виноградівського, Лужанську ЗОШ I – III ст. Рахівського, Серненську ЗОШ I – III ст. Мукачівського районів. Ці та інші заходи дозволили поліпшити умови навчання учнів. Про це, зокрема, стверджує щорічне зменшення кількості учнів, які навчаються у другу зміну. Так, якщо у 2005 році 6% учнів від їх загальної кількості навчалися у другу зміну, то у 2006 – таких 5,1%, а кількість учнів у групах продовженого дня за цей період зросла з 13,5% до 14,5%. У 2005 – 2006 н. р. у загальноосвітніх навчальних закладах здобувають освіту 181,7 тис. учнів. Їх навчанням і вихованням займається 15851 педпрацівник.

Щороку поліпшувалося фінансування позашкільної освіти. Відповідно до «Програми розвитку позашкільних навчальних закладів області на 2002 – 2008 роки» за кошти обласного бюджету у 2005 році придбано чотири, а в 2006 року – шість сучасних навчальних комп'ютерних комплексів для цих закладів. У 2005 році в області завершено комп'ютеризацію всіх шкіл I – III ступенів. Продовжується послідовна і планомірна робота щодо оснащення комп'ютерними комплексами шкіл I – II ступенів.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 р. № 1717 «Про державний стандарт базової та повної середньої осві-

ти» вводиться дванадцятибальна система оцінювання навчальних досягнень учнів. Міністерством освіти і науки розроблені типові варіативні (41 варіант) навчальні плани для учнів 5 – 12 класів для профільного навчання. Ними передбачене у старшій школі запровадження 6 профільних напрямів: природничо-математичний, філологічний, суспільно-гуманітарний, художньо-естетичний, технологічний, спортивний. Розроблено варіанти 30 профілів у межах цих напрямів та навчальні плани для них. Одночасно запроваджується вивчення нових навчальних предметів, зокрема «Етика» 5 – 6 кл., інтегрований курс «Природознавство 5 – 9 кл., «Основи здоров'я» 5 – 12 кл., галузь «Естетична культура» та цілий ряд нововведень.

У 2002 році в області були розроблені «Програма розвитку освіти Закарпаття на 2003 – 2012 роки», «Програма розвитку позашкільних закладів на 2002 – 2008 роки», «Вчитель», «Шкільний автобус» та ін. На виконання цих програм відділи освіти та навчальні заклади розробили власні програми, направлені на реалізацію завдань розвитку освіти області. У відповідності до вимог програми «Шкільний автобус» та з метою поліпшення організації підвозу учнів сільської місцевості до навчальних закладів тільки у 2005 році за кошти обласного бюджету було придбано 8 шкільних автобусів, а за рахунок державного бюджету – 9 транспортних засобів. З часу введення в дію програми «Шкільний автобус» з різних джерел фінансування придбано 66 автобусів для підвезення учнів до місць навчання.

Зросли видатки на утримання учнів у навчальних закладах. Так, на забезпечення функціонування інтернатних закладів видатки з обласного бюджету збільшено з 16,4 мільйонів гривень у 2004 році до 28,5 млн. грн. у 2005 році. У 2005 – 2006 н. р. завершено перехід п'ятих класів на новий зміст і структуру навчання. Однак на діяльності загальноосвітніх навчальних закладів позначилося погіршення демографічної ситуації. Якщо у 2004 – 2005 н. р. до першого класу було прийнято 15373 учнів, то першого вересня 2005 року першокласниками стали на одну тисячу дітей менше. У 2005 – 2006 н. р. вперше здійснено вибіркове незалежне зовнішнє оцінювання, тестування одинадцятикласників. У ньому взяли участь 894 випускників шкіл Ужгорода та 379 зі шкіл Мукачівського району.

У відповідності до вимог реформи загальноосвітньої школи здійснюється впровадження у старших класах профільного навчання, яке за планами Міністерства освіти і науки України з 2009 року стало масовим. Згідно зі статистичними даними, у 2005 – 2006 н. р. профільним навчанням охоплено 65% учнів старшої школи.

Традиційним стало проведення предметних учнівських олімпіад. Щороку цей захід здійснюється у чотири етапи (шкільні, районні (міські), обласні та Всеукраїнські). Високі результати III етапу Всеукраїнських учнівських предметних олімпіад показують учні шкіл міст Ужгорода, Мукачева, Хуста та Берегівського, Виноградівського, Іршавського районів. Згідно з рейтингом, 60 – 70 учнів беруть участь у четвертому (заключному) етапі змагань. З них майже половина повертається з нагородами (дипломами I, II, III ступенів).

Відповідно до розвитку економіки та потреб соціальної сфери регіону, постійно підвищуються вимоги до системи професійно-технічної освіти, до якості підготовки кваліфікованих випускників. У 2005 році в області діяли 20 ПТНЗ, які готували спеціалістів із двох і більше професій. В одинадцяти з них обладнані комп'ютерні навчальні комплекси, які відповідають вимогам Державної програми інформатизації та комп'ютеризації ПТНЗ на 2004 – 2007 роки, а всього передбачалося обладнати 31 комп'ютерний комплекс. У липні 1999 року згідно з наказом Міністерства освіти і науки України створено Закарпатський обласний навчально-методичний центр профтехосвіти, на який було покладено відповідальність за здійснення державної та регіональної політики в галузі професійно-технічної освіти.

Основною метою розвитку освітньої галузі на початку XXI століття стала реалізація принципу «освіта упродовж життя» та створення умов для рівного доступу до якісної вищої освіти. У 2006 році в області функціонували 14 державних вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації та 6 вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації державної власності (м. Ужгород – 3, м. Мукачево – 2, м. Берегово – 1).

Упродовж 2001 – 2004 років продовжувався процес розвитку й удосконалення мережі вищих навчальних закладів. На базі Мукачівського гуманітарно-педагогічного коледжу та філії Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка створено Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут, а на базі Ужгородського коледжу мистецтв – Закарпатський художній інститут. З 2005 року в області функціонували такі державні навчальні заклади III – IV рівнів акредитації: Ужгородський національний університет, Закарпатський державний університет, Мукачівський технологічний інститут, Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут, Закарпатський художній інститут (у 2016 році реорганізований в Закарпатську художню Академію) і Угорський педагогічний інститут ім. Ф. Ракоці II. Крім цього, у понад 40 філіалах ВНЗ Києва, Донецька, Львова, Івано-Франківська, Рівного, Тернополя, які діють в області, у 2005 році навчалось 11,6 тис. студентів. Внаслідок цього, уся молодь, яка бажає навчатися, має змогу одержати вищу освіту. Тільки у 2005 році вищими навчальними закладами I – IV рівнів акредитації підготовлено з кваліфікацією «спеціаліст» – 2,1 тис. чоловік, «молодший спеціаліст» – 2,4 тис. чоловік, «бакалавр» – 277 осіб, 267 випускників отримали вищий освітньо-кваліфікаційний рівень «магістр».

З метою створення дедалі кращих умов для підвищення фахової і методичної майстерності вчителів, зокрема шкіл національних меншин, у 1992 році в м. Берегово відкрито філію обласного інституту підвищення кваліфікації педагогічних працівників, як організуючий науково та навчально-методичний центр удосконалення педагогічних кадрів шкіл з угорською мовою навчання та оперативної й ефективної діяльності цих закладів освіти.

Поліпшенню педагогічної майстерності працівників освіти, фаховому їх зростанню сприяє також Всеукраїнський конкурс «Учитель року», який проводиться в Україні та області з 1995 – 1996 навчального року. Завдяки

плідній і творчій праці методистів навчально-методичних кабінетів та науковців кафедр інституту зростає популярність та авторитет цього конкурсу. З кожним роком збільшується кількість педагогів, які виявляють бажання брати участь у цьому престижному змаганні на виявлення рівня педагогічної майстерності. За період проведення конкурсу його переможцями стали: В.М.Орос – учитель інформатики ЗОШ I – III ст. № 1 м. Ужгород (1999 р.); П.Я.Кіндох – директор школи, вчитель математики ЗОШ I – III ст. № 5 м. Ужгород (2000 р.); В.Т.Машіка – вчитель історії та права ЗОШ I – III ст. № 6 м. Мукачево (2002 р.); О.І. Гравс – учитель географії ЗОШ I – III ст. № 11 м. Мукачево (2010 р.), В.О.Македон – учитель англійської мови ЗОШ I – III ст. № 5 м. Берегово (2016 р.), а лауреатами стали: понад 30 вчителів області.

Під контролем управління освіти і науки Закарпатської ОДА завжди було і залишається питання якості освітнього та професійного рівня керівних кадрів у навчальних закладах. Вжиті заходи дали помітні позитивні результати. Показовим з цього є те, що у 2005 році у всіх 238 школах I – II ступенів та 286 – I – III ступенів керівники мали вищу педагогічну освіту і значний досвід роботи. Зріс якісний склад педагогічних кадрів навчальних закладів області. Так, у 2005 році з 8548 вчителів, які викладали основи наук у 5 – 11 класах 7002 з вищою педагогічною освітою (93,4%), а з 3827 вчителів початкових класів 51,3% мали закінчену вищу, 48,1% – незакінчену вищу та середню спеціальну освіту.

Щороку педагогам краю за особливі успіхи в розвитку освіти присвоюється почесне звання «Заслужений учитель України» та «Заслужений працівник освіти України». Тільки у період із 2003 – 2006 років ці почесні звання присвоєно Б.М.Качуру, Ю.В.Герцогу – м. Ужгород, В.І.Борі, М.А.Гоблик – м. Мукачево, М.В.Рогач – Великий Березний, І.С.Поповичу – м. Іршава, М.А.Касинцю – смт. Міжгір'я, М.І.Довжанину – м. Тячів, К.М.Маргітич – м. Берегово.

У кожному періоді розвитку освіти з'являлися нові ефективні форми та методи роботи. Зокрема, дев'яності роки характерні великими змінами у суспільному житті України. Цей час ознаменувався прийняттям нової Конституції (1996 р.) та значною перебудовою системи освіти. Основними напрямками оновлення освіти стали демократизація та гуманізація навчально-виховного процесу, відродження національно-культурних цінностей, подолання негативних явищ, що нагромадилися у сфері освіти з утвердженням командно-адміністративної системи управління. Ці принципи були покладені в основу розвитку філософії освіти і нової концепції національної школи.

Школи національних меншин

З 1991 року розпочався процес удосконалення структури й розвитку навчальних закладів області. Зазнала певних змін їхня мережа. Здійснені заходи з реформування закладів освіти сприяли поверненню колишнього статусу школам з угорською та румунською мовами навчання, а також скороченню шкіл з російською мовою. Швидкими темпами відбувався процес удоскона-

лення й розвитку навчальних закладів у цілому та угорських шкіл зокрема. У зв'язку з реорганізацією окремих початкових шкіл у семирічні, а семирічних – у середні та приєднання малокомплектних початкових шкіл до семирічних і середніх у 1969 році в області працювали 70 шкіл з угорською (одномовні), 6 – з українською та угорською, 1 – з російською, українською та угорською, 6 – з угорською і російською мовами.

У 1970 – 1990 роках та 2000 – 2006 роках мережа цих шкіл змінювалася і вдосконалювалася. Так, наприклад, одномовних угорських шкіл в області налічувалось: у 1975 році – 85, у 1981 році – 61 (неоправдане переведення угорськомовних шкіл в основному на російськомовні), у 1999 році – 68, у 2005 році – 70, у 2006 році – 71 школи.

Аналіз цих даних показує, що мережа шкіл за мовами навчання в останні десятиріччя змінюється з урахуванням побажань батьків та учнів навчатись рідною мовою. У 1990-х роках відкрито школи з угорською мовою навчання в смт. Солотвино Тячівського району, в Дякові Виноградівського району, в м. Берегово – три угорськомовні початкові школи. Додатково відкрито початкові класи з угорською мовою навчання в окремих україномовних школах Ужгородського, Мукачівського, Хустського, Рахівського районів, де близько однієї тисячі учнів вивчають угорську мову як предмет або факультативно. У 2006 – 2007 навчальному році у 71 школах області навчання ведеться угорською мовою (11% від загальної кількості шкіл). В т.ч. шкіл: I ступеня – 7, I – II ступенів – 43, I – III ступенів – 21. Окрім цього, відкрито і функціонують 2 ліцеї (Яношівський сільськогосподарського профілю Берегівський район, Тячівський ліцей), 2 гімназії (Ужгород, Берегово), 5 приватних ліцеїв Мукачівський ім. Св. Іштвана, Великі Береги (Берегівський район), Пийтерфальвівський, Карачинський (Виноградівський район), с. Велика Добронь (Ужгородський район).

Понад 140 студентів Мукачівського гуманітарно-педагогічного інституту вивчали угорську мову, 80 учнів Берегівського медичного коледжу навчаються угорською мовою, 45 – в Ужгородському училищі культури, 25 – в Мукачівському аграрному технікумі, 170 учнів Берегівського професійного ліцею сфери послуг здобувають робітничі професії угорською мовою. У Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II (недержавної форми власності) навчається 1021 студент.

З метою забезпечення учнів угорськомовних шкіл необхідними підручниками та програмовою літературою уже в 1945 році в Ужгороді було створено філіал видавництва «Радянська школа», яке в 1991 році перейменоване на державне видавництво «Освіта», а з 1994 року підручники, навчальні посібники для угорськомовних шкіл видає Ужгородська філія Львівського видавництва «Світ». Тільки за останні роки редакцією видано підручники «Угорська мова» для 2, 4 класів, «Читанка» – 2,4 класи, література (інтегрований курс – угорська та зарубіжна література) – 10 клас. У відповідності до вимог нових програм уже перевидано всі підручники для першокласників.

Разом з удосконаленням мережі цих навчальних закладів зміцнювалася їх навчально-матеріальна база. Місцеві органи влади вживали дійових заходів до її поліпшення, будівництва нових типових об'єктів і добудови та реконструкції існуючих приміщень. Сьогодні здебільшого у новозбудованих навчальних закладах навчаються майже всі учні угорськомовних шкіл. За період радянської влади та в роки незалежності України стали до ладу такі новозбудовані типові школи: Яношівська, Мужіївська, Великоберезька, Чомська, Гатянська, Варіївська, Батівська, Берегівська №8 середні, Великобіганська, Батрадівська, Дідівська, Боржавська, Попівська, Гутівська, Малобіганська, Рафайлівська, Шомська, Берегівська №6, №7, №9 неповносередні Берегівського району, Виноградівська №3, Чорнотисівська, Шаланківська, Чепська, Дяківська, Петрівська, Вілоцька №2, Вербовецька, Великопаладська середні, Перехрестянська, Клинівська, Бобівська, Заболотянська, Дівичанська, Дюлівська неповносередні Виноградівського району, Вишківська середня Хустського району, Дерценська, Чомонинська, Форноська, Серненська, Жнятинська школи Мукачівського району, Чопська №2, Великодобронська, Малодобронська, Концівська, Паладькомарівська, Сюртівська, Есенська, Холмківська школи Ужгородського району та багато інших. Доречно згадати, що за 16 років незалежності України побудовано і введено в дію сучасного типу угорськомовні навчальні заклади: Шишловецьку, Гейську в Ужгородському, Чомонинську, Серненську – в Мукачівському, Форголанську, Шаланківську, Вілоцьку №2, Вербовецьку у Виноградівському, Берегську, Яношівську, Шомську, Берегуйфалузьку, Бодалівську школи в Берегівському районах. У стадії завершення будівництво нового корпусу загальноосвітньої школи №10 м. Ужгорода.

Поряд зі зміцненням навчально-матеріальної бази шкіл, створенням необхідних умов для здобуття середньої освіти, якісно зростав кадровий педагогічний потенціал. З кожним роком угорськомовні школи поповнювалися кваліфікованими спеціалістами, які готувалися в Мукачівському педучилищі та Ужгородському державному (з 2000 року – національному) університеті.

Сьогодні у всіх закладах освіти навчально-виховний процес здійснюють високого рівня спеціалісти-професіонали – майже всі вчителі угорськомовних шкіл області мають вищу освіту. Їхньому постійному творчому зростанню сприяли: удосконалення системи організації курсової підготовки та навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, ефективна організація методичної роботи, шкіл передового педагогічного досвіду та опорних шкіл з певних навчально-виховних проблем, вивчення, узагальнення і впровадження в практичну роботу передового педагогічного досвіду, проведення науково-методичних конференцій, педагогічних читань, зустрічей з провідними вченими України та Угорщини, майстрами педагогічної справи тощо. З 2004 року Закарпатський угорський інститут щороку готує близько 50 вчителів для угорськомовних шкіл області. Усі угорськомовні навчальні заклади I – III ст. забезпечені необхідною комп'ютерною технікою. Уже у 2007 році сучасними найновішими комп'ютерними класами забезпечені Велико-

добронська, Малогейвська, Концівська, Шишловецька ЗОШ I – III ст. Ужгородського району.

Якщо в 1982 році в області налічувалося 14 російськомовних шкіл, а в них 12600 учнів (в 591 школі з українською мовою було 157050 учнів), то в 1999 році залишилося 3 російськомовні школи (0,4% від загальної кількості учнів), з них м. Ужгород – 2, м. Мукачево – 1. Станом на 1 вересня 2007 року тільки в м. Ужгород у ЗОШ I-III ст. №3 і №4 навчальний процес здійснюється російською мовою (689 учнів). А в загальноосвітніх школах №1 м. Мукачево, №2 м. Хуст, №2 м. Берегово, №4 м. Виноградів, №2 м. Тячів, №1 смт. Солотвино функціонують паралельні класи з російською та українською мовами навчання. У Білоцерківській (Рахівський район), Дібрівській середній школах (Тячівський район) працюють тримовні класи (румунські, українські, російські).

Статистичні матеріали засвідчують що румунськомовне населення Закарпаття впродовж тривалого часу, й аж до 1945 року, не мало змогу здобувати освіту рідною мовою, оскільки в краї функціонували всього 4 початкові народні школи. Вони були започатковані в населених пунктах Солотвино, Біла Церква, Середня Апша (згодом Середнє Водяне, Нижня Апша (згодом Діброва) Рахівського і Тячівського районів. У 1966 – 1967 навчальному році у Тячівському районі відкриваються неповносередні школи у Великому і Малому Боуцах. Щороку зростала кількість випускників середніх шкіл, більшість з яких продовжують навчання у вищих навчальних закладах Молдавії та в Ужгородському державному університеті. У той період уже 25 випускників Дібрівської школи здобули вищу педагогічну освіту і працювали в навчальних закладах району. У селах, де проживало румунськомовне населення, в 1967 році уже працювали 3 середні (Солотвино, Діброва, Середнє Водяне) та 8 неповносередніх шкіл. При всіх румунськомовних масових денних школах створювалися класи для навчання дорослих.

З часу введення в дію «Закону про мови» (1990 р.) підвищився інтерес громадськості та учнів до вивчення державної мови. Виправлені недоліки щодо штучного переведення румунськомовних шкіл на російськомовні. (На жаль, такі випадки були як у Тячівському, так і в Рахівському районах). У 2006 – 2007 навчальному році в трьох школах (з чотирьох) Рахівського, 9 (з 10) Тячівського районів вивчення загальноосвітніх предметів здійснюється рідною (румунською) мовою, а в Білоцерківській та Дібрівській школах навчальний процес (за згодою батьків) проводиться українською, російською та румунською мовами. У загальноосвітніх навчальних закладах з румунською мовою навчання здобувають освіту 3948 учнів, що складає 2,3% від усієї кількості школярів Закарпаття. У 2007 – 2008 навчальному році в Тячівському районі функціонують три середні (Солотвино, Діброва, Глибокий потік), один ліцей (Солотвино) та 6 неповносередніх, в Рахівському районі – три середні (Біла Церква, Середнє Водяне, Плауц), 1 – неповносередня (Добрик). Випускники середніх шкіл мають змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах краю і за кордоном. Управлінням освіти і науки облдержадміністра-

ції видаються випускникам шкіл цільові направлення для позаконкурсного вступу на різні факультети УжНУ.

У 1990-х роках були створені перші словацькі класи у ЗОШ I – III ст. с. Сторожниця, що поблизу Ужгорода. Словацьку мову (факультативно) вивчають також учні 5 – 9 класів Середнянської ЗОШ I – III ст., 7 – 8 класів Анталівської ЗОШ I – II ст., 9 класу Лінцівської ЗОШ I – III ст. Ужгородського району, учні 6 – 11 класів (66) Перечинської гімназії, учні початкових та 5 – 11 класів (98) Тур'я-Реметівської ЗОШ I – III ст. Перечинського району.

Для задоволення освітніх потреб представників словацької національної меншини у 2004 році в Ужгороді створена спеціалізована загальноосвітня школа I – III ст. № 21 зі словацькою й українською мовами навчання та поглибленим вивченням іноземних мов. У школі функціонували 11 класів, у яких навчаються 176 учнів, з них 70 учнів 1 – 4 класів (зі словацькою мовою навчання), інші школярі вивчають словацьку мову як предмет. Наявна навчально-матеріальна база ЗОШ I – III ст. №21 дозволяє забезпечувати належний навчально-виховний процес. Для послуг учнів 11 класних приміщень, бібліотека, два комп'ютерні класи, кімната психологічного розвантаження учнів та навчально-методичний кабінет.

У 1994 році в УжНУ відкрито кафедру словацької філології. Перший випуск спеціалістів словацької мови і літератури відбувся у 1999 році. У 2007 – 2008 навчальному році на цій кафедрі навчалися 39 студентів. Студенти кафедри щорічно проходять мовну практику у Словаччині, а викладачі факультету – стажування в Братиславському університеті ім. Яна Амоса Коменського та Пряшівському університеті.

У січні 2008 року на зустрічі Президентів України Віктора Ющенка та Словаччини Івана Гашпаровича і керівників споріднених регіонів було прийняте рішення про створення школи зі словацькою й українською мовами навчання на базі ЗОШ I – III ст. № 4 м.Ужгорода.

В 2005/2006 навчальному роках у Закарпатській області 5383 дітей ромської народності школоповинного віку навчалися у 115 школах. Зокрема, школи, де навчаються роми, діють в м. Ужгород ЗОШ I – II ст. №13 (262 учні) та ЗОШ I – II ст. №14 (104 учні), в м. Мукачево – ЗОШ I – II ст. №14 (488 учнів, в м. Берегово – ЗОШ I – II ст. №7 (321 учень), в м. Свалява – ЗОШ I – II ст. №5 (68 учнів) та ЗОШ I – III ст. №3 (135 учнів), с. Вишково (Хустський р-н) – ЗОШ I ст. (56 учнів). Від 500 до 800 ромських дітей навчається у школах Берегівського (17 ЗОШ, 650 учнів), Виноградівського (24 школи, 522 учні), Мукачівського (12 шкіл, 578 учнів), Ужгородського (17 шкіл, 854 учнів) та в інших районах, в області розроблено цільову програму «Ромське населення». В рамках цієї програми реалізується план заходів, щодо розширенні мережі загальноосвітніх закладів, в яких навчаються діти ромів. У 2003 – 2006 роках для дітей ромської народності відкрито ЗОШ I ст. у смт. Вишково (Хустський район), філію Червенівської ЗОШ I – II ст. у с. Домбоки (Мукачівський р-н), корекційні класи ЗОШ I – III ст. с. Сюрте (Ужгородський р-н), клас-комплект у Міжгірській ЗОШ I – III ст., першого класу у Великоберезнянській ЗОШ I

– III ст. Для представників ромської народності, які проживають дисперсно, в області діють чотири недільні школи, засновниками яких є відділи освіти та ромські товариства Ужгородського, Великоберезнянського та Виноградівського районів.

Варто вказати й на те, що значну допомогу розвитку освіти й культури ромського населення в області надають громадські та релігійні обласні і міжнародні організації. На початок 2007 року в регіоні діяло 18 культурно-просвітницьких ромських організацій, більша частина з яких зареєстрована в Ужгороді. Діти ромської народності активно залучаються до художньої творчості, занять фізкультурою і спортом. При Великобичківській ЗОШ I – III ст. (Рахівський р-н) багато років активно діють спортивні секції, танцювальний ромський ансамбль створено у Туряреметівській ЗОШ I – III ст. (Перечинський р-н). Діти ромів майже всіх районів беруть участь у районних та обласних змаганнях в рамках Спортивних ігор школярів. У 2004 році на базі Палацу для дітей та юнацтва в Ужгороді було проведено обласний фестиваль ромського народного мистецтва, на заключному етапі якого взяли участь понад дві сотні ромів.

Однією з основних проблем розвитку освіти ромської народності є той факт, що всі школи області, де навчаються роми, навчально-виховний процес здійснюють українською, угорською, російською або румунською мовами. Навчальні програми, підручники і посібники спеціально для ромського населення в Україні нещодавно почали створювати. Тільки в 1998 році було видано абетку для дітей-ромів «О Чхндар» ромською мовою (автор І.Мазоре, М.Козимиренко, м. Чернівці). В Ужгороді для учнів першого класу підготовлено і видано ромсько-український буквар, а для учнів 5 – 9 класів фахівцями розроблена програма інтегрованого курсу «Моя рома та ромська література». Іншою важливою проблемою є відсутність учителів, які б досконало володіли ромською мовою, а серед самих ромів Закарпаття вищу освіту мають тільки півтора десятка чоловік.

Нові типи шкіл та їх розвиток

В останні роки реформи в освіті стали спрямовуватися на досягнення якісно нового стану, який повинен відповідати сучасним світовим стандартам, інтегруванню у світовий науково-освітній простір та забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей. Посилюється увага до розвитку здібностей та обдарувань дітей.

З цією метою почали активно відновлюватися та створюватися гімназії, ліцеї, коледжі, профільні класи (з поглибленим вивченням окремих предметів), спеціалізовані школи тощо. Про це засвідчує той факт, що уже в перші роки державотворення відкрито Хустську та Берегівську гімназії (1991 р.) та Ужгородський ліцей з поглибленим вивченням природничо-математичних дисциплін, у яких навчалось 770 учнів. Упродовж наступних років мережа цих навчальних закладів послідовно розвивалася й удосконалювалася.

Діяльність педагогічних колективів спрямовується на забезпечення науково-теоретичної, класичної гуманітарної, загальнокультурної підготовки учнів. Вона у певній мірі відрізняється від діяльності загальноосвітніх шкіл кадровим потенціалом. У кожен з цих навчальних закладів на конкурсній основі призначаються високого рівня фахівці, майстри педагогічної справи. На конкурсній основі також зараховуються на навчання учні. Для їх успішного навчання та організації позакласних форм роботи повсюдно створюється необхідна навчально-матеріальна база (навчальні кабінети, комп'ютерна мережа, майстерні, спортивні зали та майданчики тощо).

Науково-методична робота з педагогічними кадрами здійснюється за кафедральною системою, яка сприяє постійному удосконаленню фахової майстерності педагогів, впровадженню ними інноваційних форм навчання та високому рівню організації профільного навчання учнів і поглибленого вивчення гімназистами окремих предметів. Крім цього, у гімназіях значно ширше, ніж у загальноосвітніх масових школах, поглиблене вивчення деяких предметів та факультативних занять проводиться за авторськими програмами.

Педагогічні колективи гімназій ведуть творчий пошук оригінальних, нестандартних вирішень науково-педагогічних та методичних проблем, активно впроваджують нові навчальні технології, ефективні форми й методи навчання, які забезпечують глибокі знання учнів, сприяють їх високому духовному розвитку.

Позашкільна освіта

У Закарпатті існуюча мережа позашкільних закладів одержала комплексні (багатофункціональні та спеціалізовані) однофункціональні заклади, які за своїм статусом поділялися на обласні, районні та міські, і нараховували 29 таких установ, в т.ч. 14 комплексних будинків (центрів) школяра, творчості дітей та юнацтва (в м. Ужгород та Мукачево і в усіх районах, крім Мукачівського), шість еколого-натуралістичних центрів та станцій юних натуралістів (обласний, у м. Мукачево, Міжгірському, Виноградівському, Тячівському і Хустському районах), шість центрів науково-технічної творчості учнівської молоді (обласний, у м. Мукачево, Іршавському, Рахівському та Хустському районах), три центри туристко-краєзнавчої роботи (обласний, у м. Мукачево та Іршавському районі).

Сьогодні у позашкільних закладах працює понад 250 технічних гуртків, у яких навчається понад 5 тис. учнів. А в обласному Центрі НТТУМ діють 40 гуртків, якими охоплено біля 1,5 тис. учнів шкіл м. Ужгород. Обласний Центр НТТУМ тісно співпрацює з Українськими державними Центрами та аналогічними позашкільними закладами Угорщини і Чехії. Центр і надалі спрямовує роботу позашкільних закладів з технічної творчості молоді на вивчення запитів дітей щодо їх потреб в особистому розвитку. У розрізі програми «Робота з обдарованими учнями» продовжується діяльність з пошуку та підтримки творчо обдарованої молоді.

Значним авторитетом і попитом дітей та батьків користується туристсько-краєзнавча робота, яку координує обласний Центр туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді. Крім обласного Центру, працює Центр туризму в Мукачеві, Іршавська районна станція юних туристів та туристсько-краєзнавчі гуртки в Будинках і Палацах піонерів. В області працюють 350 гуртків, якими охоплено понад 5 тис. школярів. Водночас понад 1600 експедиційних пошукових загонів працюють за напрямками Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції «Краса і біль України» та біля 850 груп краєзнавців відкривають нові сторінки на маршрутах Всеукраїнської історико-краєзнавчої експедиції «Сто чудес України».

Згідно з проведеною паспортизацією в області нараховується 90 музеїв різних напрямків, в т.ч. наказом МОН України чотирьом присвоєне звання «Зразковий музей», трьом «Народний музей». Серед них звання зразковий присвоєне «Історико-краєзнавчим музеям» Чорнопотіцької ЗОШ I – III ст. Іршавського, Колочавської ЗОШ I – III ст. Міжгірського, Голубинської ЗОШ I – III ст. Свалявського районів та музею «Народної пам'яті» Берегівської школи-інтернату, Тячівської ЗОШ I – III ст. №1 ім. Гренажі-Донського, а звання «Народний музей» – Квасівській ЗОШ I – III ст. Берегівського району, Горнічівській ЗОШ I – III ст. Хустського району та Чорнопотіцькій ЗОШ I – III ст. Іршавського району.

У вересні 1992 року облСЮН реорганізовано в Закарпатський обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді (ЗОЕНЦ). Створено 4 відділи: екології та природоохоронної роботи, інформаційно-методичний та прогнозування позашкільної натуралістичної роботи, організаційно-масовий і сільськогосподарський, який у 2000 році реорганізовано у відділ біології та дослідницько-експериментальної роботи. Організовано роботу 54 гуртків чотирнадцяти натуралістичних профілів. Обладнано кабінети: біологічний, зоологічний, ботаніко-рослинницький, методичний, виставковий. У ЗОЕНЦ є також навчально-дослідна ділянка площею 0,75 га, юннатівський дендропарк – 1 га, куток живої природи, крільчатник, пасіка.

ЗОЕНЦ налагодив дієві зв'язки із вищими навчальними закладами, дослідними інститутами та станціями, державними і громадськими природоохоронними структурами як українськими, так і зарубіжними. Зокрема: біологічним факультетом та зоомузеєм УжНУ, відділом природи краєзнавчого музею, Карпатським біосферним заповідником, обласними управлінням охорони природи й екологічної безпеки та Товариством охорони природи, Ужгородським клубом орнітологів, Уйпештським екоклубом, словацькою природоохоронною організацією «Strom života». Починаючи з 1992 року, ЗОЕНЦ спільно з Ужгородським клубом орнітологів, Західним відділенням Українського Товариства охорони птахів проводить літню польову практику з юннатами та студентами в наметовому орнітологічному таборі. Під час роботи табору юннати вивчають біологічні особливості орнітофауни, проводять обліки, контрольні вилови та кільцювання птахів, замальовують, фотографують їх, вживають заходів до охорони гніздових ділянок. Робота в

таборі – це продовження навчальної програми, яку проходять юннати протягом року.

У жовтні 2006 року виповнилось 60 років Закарпатській обласній станції юних натуралістів, нині обласному еколого-натуралістичному центру учнівської молоді, який є координаційним центром інструктивно-методичної, природоохоронної, дослідницької роботи педагогів, учнів і юннатів шкіл та позашкільних навчальних закладів. У центрі створено 2 фахові та 2 загальні відділи: інструктивно-методичний та прогнозування позашкільної еколого-натуралістичної роботи, організаційно-масової роботи, екології та природоохоронної роботи та відділ біології і дослідницько-експериментальної роботи. Діють 54 гуртки 17 натуралістичних профілів, в яких навчаються 874 юннати. Колектив ЗОЕНЦ-48 осіб, з яких 28 педагогів.

Сьогоднішній арсенал юннатії – це понад 40 напрямів багатогранної натуралістичної палітри: профільні учнівські об'єднання – гуртки, клуби, секції, шкільні лісництва, екологічні агітбригади, різноманітні тематичні виставки, конкурси, практична робота на навчально-дослідних земельних ділянках, в дендропарках, кутках живої природи, ягідниках, виноградниках, плодкових садах, квітниках, юннатівських пасіках, кролефермах; практична природоохоронна діяльність – розчистка берегів водойм, посадка й догляд за зеленими насадженнями, виготовлення штучних гніздівель і приваблювання в них пернатих, заготовка кормів і підгодівля лісових мешканців, охорона разом із дорослими первоцвітів і ялинок, водойм під час нересту риби тощо.

Вагомий вклад у розвиток творчості школярів обласного центру вносить ПАДІЮН, де ефективно й творчо працюють 70 гуртків за 7 напрямками. Його працівники завжди у пошуках нових цікавих для учнів форм роботи. Тут нещодавно засноване художнє дитячо-юнацьке творче об'єднання «Малій Лувер» (керівник Е.Р.Левадська), студію образотворчого мистецтва «Золота палітра» на базі ЗОШ I – III ст. № 2 (керівник Н.Ю.Хухра). Вихованці ПАДІЮНу є незмінними учасниками і переможцями обласних, Всеукраїнських та міжнародних дитячих фестивалів, конкурсів, виставок.

Гімназійна освіта

Гімназія м. Ужгород (з українською мовою навчання). Заклад відкрито у 1994 році. До послуг гімназистів сучасні класні приміщення, кабінети фізики, хімії, біології, комп'ютерні лабораторії, бібліотека з читальним залом, їдальня на 250 місць. Тут чудова спортивна база: зал для ігрових видів спорту, гімнастичний зал, 2 зали, обладнані для силових єдиноборств, закритий плавальний басейн. Навчальний процес проводиться у різних формах: лекційні, практичні, лабораторні, семінарські заняття та заняття в гуртках і секціях, філіалі Малої академії наук, шкільній філармонії.

Високий професіоналізм педагогічного колективу, творче використання сучасних інноваційних технологій навчання забезпечує міцні й усвідомлені знання гімназистів, розвиває їхню творчу ініціативу, самостійність. Тому не

випадково пальму першості на різноманітних учнівських змаганнях різних рівнів тримають вихованці гімназії м. Ужгород з українською мовою навчання, виборюючи найбільшу кількість призових місць. Майже всі випускники гімназії щороку поступають на навчання до вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

У 2006 році гімназія стала переможцем Всеукраїнського конкурсу «100 кращих шкіл України» в номінації «Школа успіху». Гімназією укладено угоди про співробітництво з УжДІЕП та УжНУ, про співпрацю зі школою ім. Е.Кестнера м. Дармштадт (Німеччина) та школою Духовності ім. В.Чорновола м. Южного Одеської області.

Лінгвістична гімназія ім. Т.Г.Шевченка створена на базі ЗОШ I-III ступенів №1 ім. Т.Г.Шевченка з поглибленим вивченням англійської мови рішенням виконкому Ужгородської міської ради №114 від 13 квітня 2007 року.

Статут лінгвістичної гімназії та Концепція її розвитку є своєрідним навчально-виховним регулятором стосунків у колективі, який складається з 69 досвідчених педагогічних працівників, серед яких 1 має педагогічне звання заслужений учитель України, 1 – заслужений працівник освіти України, 49 – спеціалісти вищої категорії, 14 мають звання учитель-методист, 21 – старший учитель. Третина педагогів гімназії – колишні випускники ЗОШ I – III ст. №1.

У лінгвістичній гімназії ефективно і творчо налагоджено роботу кафедр словесності, фізико-математичної, іноземних мов, природничих, суспільно-гуманітарних дисциплін, основ здоров'я та фізичної культури і виховної роботи, яких об'єднує спільно проблема: «Модернізація моделі особистісно орієнтованого навчання з метою створення умов рівного доступу до здобуття якісної загальної середньої освіти, виховання компетентного учня, здатного застосовувати набуті знання та вміння у навчанні і трудовій діяльності».

Про високий рівень навчальних досягнень гімназистів свідчить те, що кожного року на всеукраїнських учнівських олімпіадах значна кількість вихованців займає призові місця. Зокрема, переможцями другого і третього етапів стали: у 2010 – 2011 навчальному році 62, а в 2011 – 2012 – 86 учнів. За роки функціонування гімназії переможцями IV етапу цих змагань стали 18 учнів, окремі з них були призерами двічі. Щороку зростає кількість переможців конкурсів знавців української мови ім. П.Яцика, мовно-літературного ім. Т.Шевченка та Малої академії наук не лише з гуманітарних предметів, але й з астрономії, хімії, математики та фізики.

За результатами зовнішнього незалежного оцінювання випускників 2008 – 2009 навчального року лінгвістична гімназія ім. Т.Г.Шевченка увійшла до числа 100 найкращих шкіл України. Заклад було відібрано на конкурсній основі для участі в програмі уряду Німеччини та Гете-Інституту «Школи: партнери майбутнього». За цією програмою кращі учні та вчителі німецької мови щорічно проходять стажування у Німеччині.

Ужгородська угорська гімназія. У 1994 році відновила свою діяльність гімназія з українською мовою навчання, а в 2004 – угорська гімназія (на базі колишнього приміщення вечірньої школи). Зусилля педагогічного колек-

тиву направлені на виховання освіченої, гармонійно розвиненої, високоінтелектуальної особистості, здатної знайти своє місце в суспільному житті. Навчально-виховний процес здійснюють 18 досвідчених висококваліфікованих педагогів, які навчають 156 гімназистів (2006 – 2007 н.р.). Вихованцям навчального закладу створені необхідні умови для поглибленого вивчення предметів гуманітарного профілю. Окрім цього, гімназисти мають змогу факультативно вивчати риторику та російську мову. Інформатика поглиблено вивчається з першого класу (5 клас масової школи).

Мукачівська гімназія почала свою діяльність у 1994 році на базі колишньої школи-інтернату, а з 2000 року одержала статус гімназії в м. Мукачево. У навчальному закладі функціонують кафедри гуманітарних, художньо-естетичних, природничо-математичних дисциплін, іноземних мов, початкових класів. Їхня діяльність направлена на удосконалення науково-педагогічної та науково-дослідної майстерності кожного вчителя, вироблення навичок до постійної професійної самоосвіти і самовдосконалення, вивчення і впровадження сучасних передових інноваційних технологій у навчальний процес, а також залучення учнів до науково-пошукової роботи розвитку їх індивідуальних здібностей і нахилів.

Хустська гімназія-інтернат створена на базі школи-інтернату у 1991 році. За період існування цього навчального закладу вироблено чітку систему навчально-виховного процесу, оновлено згідно сучасних вимог навчально-матеріальну базу, обладнано навчальні кабінети, 2 комп'ютерні кабінети, створено належну спортивну та лікувальну бази, телерадіостудію, гуртожиток на 240 місць. Змістовно продумана тут організація другої половини дня. Творчо й ефективно працюють предметні гуртки, художньої самодіяльності, технічної творчості, факультативи, студії, спортивні секції. До послуг гімназистів актовий та конференцзали, їдальня на 250 місць, бібліотека, книжковий фонд якої становить 45616 примірників літератури та підручників. Сучасним вимогам відповідають майстерні з трудового навчання, кабінет обслуговуючої праці, клас з хореографії та ін.

У гімназії-інтернаті склалася чітка система управління, яка забезпечує належний контроль за навчально-виховним процесом і дає можливість своєчасно приймати правильні управлінські рішення.

Берегівська угорська гімназія. Її відродження почалося у вересні 1991 року, коли на базі середньої школи № 4 ім. Лайоша Кошута було відкрито два перші гімназійні класи, в яких нараховувалося 51 учнів. У листопаді 1993 року для гімназії виділено приміщення колишнього інтернату Берегівської королівської державної гімназії, а в червні 1995 року навчальний заклад одержав статус гімназії. Статутом визначені головні завдання навчального закладу, найвагоміші з них: створення умов для навчання талановитої молоді, залучення її до науково-дослідницької, пошукової, експериментальної роботи, забезпечення реалізації прав громадян на здобуття підвищеного рівня базової загальної середньої освіти та повної загальної середньої освіти відповідно до навчальних програм закладів гімназійного типу.

Берегівська українська гімназія. Підготовча робота щодо відродження класичної гімназії на базі середньої школи №1 м. Берегово почала проводитися педагогічною громадськістю міста з 1990 року. Однак тільки у травні 1992 року сесія Берегівської районної ради прийняла рішення про відкриття класичної гімназії з вересня 1992 року. Навчальний план гімназії складався з урахуванням особливостей угорського регіону, старої класичної гімназії та потреб часу. Гімназисти одержують науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку, поглиблено вивчають іноземні мови (угорську, англійську, німецьку, латинську, російську) та інформатику. Для учнів запроваджено гімназійну форму, значки й академічні книжки. Гімназія має свій гімн, прапор, герб.

Великобerezнянська гімназія відкрита у вересні 1992 року для здібних і обдарованих дітей. Творча праця педагогічного колективу забезпечує високий стабільний рівень навчальних досягнень гімназистів, які вони підтверджують на учнівських олімпіадах, різноманітних конкурсах, змаганнях та захистах науково-дослідних робіт.

Виноградівська гімназія відкрита у відповідності до рішення сесії Виноградівської районної ради у 2003 році. Високий професіоналізм педагогічних працівників, правильне вирішення питання запровадження профілів навчання, створення умов для поглибленого вивчення окремих навчальних предметів, організації позакласних форм роботи, вивчення іноземних мов сприяють послідовному всезростаючому підвищенню авторитету навчального закладу. У 2006 – 2007 н.р. функціонували два десяті класи фізико-математичного та правового профілів. Учні мають змогу поглиблено вивчати іноземні мови, інформатику та хореографію. Ефективно й творчо працює гімназійна республіка ТЕМП (талановите, ерудоване молоде покоління), якою керує учнівська рада на чолі з президентом.

Іршавська гімназія створена у вересні 2004 року. У 15 класах навчаються учні за гуманітарним та природничим профілями. Гімназія стала єдиним навчальним закладом району, в якому учні поглиблено вивчають англійську і німецьку, додатково – французьку та російську мови.

Перечинська гімназія суспільно-гуманітарного напрямку розпочала своє функціонування у вересні 2003 року в частині будівлі районного центру культури і дозвілля, що передана у тимчасове користування відділу освіти Перечинської райдержадміністрації. Поглиблено вивчаються англійська та німецька мови, факультативно-латинська і словацька. Крім цього, у навчальному закладі створені умови для поглибленого вивчення предметів природничого та фізико-математичного профілів.

Свалявська гімназія. У 1992 році на базі школи-інтернату створено Свалявську гімназію-інтернат, яку в 1998 році реорганізовано в Свалявську гімназію з поглибленим вивченням іноземних мов та окремих предметів відповідно до профілів, які б забезпечували науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку талановитих дітей. До структури гімназії входить школа першого ступеня (перші-четверті передгімназійні класи).

Згідно з укладеною угодою, з 1998 року гімназія входить до складу навчального комплексу «Свалявська гімназія – Свалявський технічний коледж – Національний університет харчових технологій».

Буштинська гімназія-інтернат Тячівського району створена на базі колишньої школи-інтернату, яка була відкрита у 1959 році у пристосованих приміщеннях лісової дирекції. Створення необхідної навчально-матеріальної бази та умов для навчання і виховання учнів дозволило в 1989 році реорганізувати Буштинську школу-інтернат у загальноосвітню середню школу-інтернат.

Відновлення діяльності ліцеїв

Першим на території краю у 1991 році був створений ліцей в Ужгороді на базі колишньої школи-інтернату, в 1998 році уже функціонували три такі навчальні заклади (Ужгород, Мукачево, Берегівський р-н), в яких навчалися 782 учні. Станом на початок 2005 – 2006 н. р. в області функціонують 13 ліцеїв, з них – 8 державної, 5 – недержавної форми власності. У ліцеях державної форми власності навчається понад 2 тис. учнів. За кількісним складом навчальні заклади цієї форми власності так розподілені: м. Ужгород – 2, м. Мукачево – 2, Берегівський район – 1, Іршавський – 1, Тячівський – 2. Нижче подається стисла інформація про кожен навчальний заклад цього типу.

Багатопрофільний ліцей «Інтелект» ЗОШ І – III ст. № 11 м. Ужгород створений у відповідності до рішення Ужгородської міської ради від 14.07.2004 року за № 189, згідно з яким загальноосвітню школу №11 реорганізовано в багатопрофільний ліцей «Інтелект» із допрофесійною підготовкою автосправи. Педагогічний колектив ліцею творчо працює над оновленням та зміцненням навчально-матеріальної бази. Тут добре обладнані кабінети ДПЮ та ЦО, а також кімната бойової слави. Педагогічний колектив ліцею творчо співпрацює з багатьма іншими вищими навчальними закладами країни, з благодійними організаціями викладачів різних навчальних дисциплін. Уся діяльність направлена на підвищення авторитету навчального закладу зокрема та освіти в цілому.

Багатопрофільний ліцей «Лідер» – загальноосвітня I – III ступенів школа № 20 м. Ужгород створений у вересні 2005 року відповідно до рішення виконкому Ужгородської міської ради. Статутом ліцею визначена профільна підготовка з фізичної культури (футболу, плавання, гандболу). Для задоволення освітніх запитів учнів та їх батьків запроваджено профілі з легкої атлетики. Приведено до належного стану навчально-спортивну базу, зокрема плавальний басейн з підігрівом води, тренажерний зал та майданчик на повітрі, великий і малий спортзали, де вихованці можуть займатися різними видами спорту. Тому серед них є чимала кількість тих, що залюбки займаються такими видами спорту як кіокушин-карате, спортивні танці, художня гімнастика, баскетбол, волейбол, футбол. Вихованці «Лідера» є

активними учасниками і переможцями різноманітних спортивних змагань Всеукраїнського рівня.

Мукачівський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою створений у відповідності до розпорядження голови Закарпатської обласної державної адміністрації від 19 липня 1999 року за № 353.

Ліцей став середнім загальноосвітнім навчальним закладом з військово-професійною спрямованістю навчання та виховання зі статусом середньої загальноосвітньої школи третього ступеня з поглибленим вивченням програми допризовної підготовки юнаків і є первинною ланкою підготовки кадрів для Збройних Сил та інших військових формувань України. Педагогічний колектив має чітко вироблену струнку систему здійснення навчально-виховного процесу, яка забезпечує вихованцям глибокі знання з основ наук та добрий фізичний розвиток, що дозволяє випускникам успішно складати вступні іспити у вищі військові навчальні заклади України й ставати кваліфікованими спеціалістами.

Яношівський ліцей сільськогосподарського профілю з угорською мовою навчання Берегівського району відкритий у 1996 році на базі існуючого міжшкільного навчально-виробничого комбінату. У відповідності до існуючих вимог розроблено нові навчальні плани і програми з сільськогосподарських профілів, статут ліцею та умови вступу учнів на конкурсній основі. Набір на навчання здійснюється на основі результатів вступних іспитів з угорської мови та математики. Впродовж трьох років ліцеїсти поглиблено опановують загальноосвітні предмети за курс середньої школи та такі спеціальні дисципліни: бухгалтерський облік, швейну справу, діловодство, основи аграрних знань, автосправу, тракторну та зварювальну справу. Загальноосвітні предмети викладаються угорською мовою.

Ільницький спортивно-гуманітарний ліцей Іршавського району створений на базі частини Ільницької школи-інтернату I – III ст. у липні 2004 року. Усі види фінансування здійснюються Іршавською районною радою. У 2006 – 2007 навчальному році в ліцеї функціонували 11 класів (185 учнів). У тому числі в чотирьох спортивних класах навчаються 60 учнів зі шкіл Іршавського району.

Тячівський ліцей інтернатного типу з угорською мовою навчання гуманітарного та природничого профілів створений у 1998 році, коли на базі Тячівської ЗОШ I – III ст. №3 ім. Шімона Голлоші було відкрито спочатку перший клас ліцею з поглибленим вивченням хімії, а з вересня 2000 року ліцей функціонує як самостійний навчальний заклад з гуртожитком для учнів на 90 місць. Окрім школярів з Тячівського району, тут продовжують здобувати середню освіту учні з Рахівського, Хустського, Ужгородського, Берегівського, Мукачівського, Виноградівського районів та м. Ужгород.

Солотвинський ліцей інтернатного типу гуманітарного та природничого профілю з румунською мовою навчання Тячівського району створений у вересні 2000 року при Солотвинській ЗОШ I – III ст. №2. З 2003 року працює як ліцей інтернатного типу гуманітарного та природничого профілю з ру-

мунською мовою навчання. Вихованці навчального закладу мають можливість поглиблено вивчати курс «Історія румунського народу», природничо-математичні, філологічні дисципліни та інформатику. Навчальний заклад підтримує тісні зв'язки зі школами Румунії, Молдови, Чернівецької та Одеської областей.

Окрім ліцеїв державної форми власності, в області функціонують 5 навчальних закладів цього типу недержавної власності. Серед них:

Мукачівський ліцей імені Святого Іштвана з профільним навчанням інформатики та іноземних мов (з угорською мовою навчання) створений завдяки сприянню Мукачівської Римсько-Католицької Дієцезії у серпні 2001 року, а в 2003 році атестований як навчальний заклад III ступеня.

Ліцей з біолого-хімічним та фізико-математичним профілями навчання села Велика Добронь Ужгородського району (з угорською мовою навчання) заснований Благодійним Фондом Управління Закарпатської Реформатської Церкви та з ініціативи місцевого реформатського священика Василя Степановича Горкая в 1995 році на базі 5 орендованих приміщень. Навчальний процес здійснюється угорською мовою.

Ліцей з гуманітарним та природничим профілем с. Великі Береги Берегівського району. Його історія починається з 25 серпня 1993 року, коли за клопотанням Управління Закарпатської Реформатської Церкви при загальноосвітній школі I – III ст. с.Береги був відкритий гімназійний клас, у якому почали навчатися 19 юнаків і дівчат з 13 сіл області. Навчальні програми були розроблені Берегівським районним відділом освіти спільно з Угорським Педагогічним Товариством.

Пийтерфолвівський ліцей благодійного фонду управління Закарпатської Реформатської Церкви Виноградівського району створений у 1995 році. Ліцей має власний статут, пройшов атестацію, ліцензування. У ньому навчаються 85 – 90 учнів. Зарахування на навчання здійснюється на конкурсній основі незалежно від віросповідання і національності. Ліцей працює за уніфікованим навчальним планом. Поглиблено вивчається інформатика та іноземні мови.

Карачинський греко-католицький ліцей імені єпископа Олександра Стойки Виноградівського району створений і заснований Виноградівським районним благодійним фондом «Галасок» у 2002 році на базі новозбудованого приміщення з гуртожитком на 90 учнів. У 2006 – 2007 навчальному році в ліцеї навчалось 53 учні.

Середня спеціальна та професійно-технічна освіта

У радянські часи училища області готували кваліфікованих робітників з 27 професій (спеціальностей). Зокрема в шести училищах велася підготовка кваліфікованих робітників будівельних професій, у трьох – для деревообробної та меблевої промисловості; у двох – кваліфікованих робітників машинобудівних професій; у трьох – механізаторів сільськогосподарського

виробництва; удвох – фахівців для побутового обслуговування населення; в одному – фахівців для радіо та електронної промисловості, а в двох інших – для трикотажного і взуттєвого виробництва. Наприкінці 1988 року в училища області працювали 1734 інженерно-педагогічні працівники.

На початку 1990-х років професійно-технічна освіта регіону опинилася в скрутному становищі. До загальних труднощів перехідного періоду, пов'язаних із розпадом єдиного народногосподарського комплексу колишнього Союзу та реформуванням форм власності на засоби виробництва, додалися ще й труднощі організаційного характеру, пов'язані з реформуванням системи професійно-технічної освіти, розпочатим 1988 року. Кризові явища, які охопили великі і середні промислові підприємства та будівельні організації області, почали стрімко негативно відбиватися на діяльності пов'язаних з ними базовими відносинами училищ. Тому головне завдання цього періоду (збереження навчально-матеріальної бази, створеної до початку 1990-х років, та збереження інженерно-педагогічних кадрів професійно-технічної освіти) лягло на плечі керівників і педагогічних колективів ПТУ.

Рішенням Закарпатського облвиконкому від 25 липня 1991 року №37 затверджено заходи щодо створення системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації безробітних і незайнятих громадян. До складу цієї системи увійшли професійно-технічні навчальні заклади, а також технікуми і вищі навчальні заклади, розташовані на території області. У перший рік функціонування системи професійної підготовки безробітних і незайнятого населення центри зайнятості уклали з навчальними закладами ПТО понад 25 договорів на проходження безробітними професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Щорічно, за направленнями служби зайнятості, 2,0 – 2,5 тисячі безробітних проходили в профтехучилищах області професійну підготовку з 30 – 35 професій (спеціальностей). Така співпраця профтехосвіти зі службою зайнятості приносить профтехучилищам щорічно до 500 тисяч грн. додаткових коштів, а громадянам допомагає вирішити питання свого працевлаштування.

У серпні 1997 року на підставі Указу Президента України від 08 травня 1996 року «Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні» розроблено та частково реалізовано заходи щодо оптимізації мережі та обсягів підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних закладах освіти в Закарпатській області та їх перепрофілювання. У результаті проведених заходів зміни тією чи іншою мірою торкнулися всіх профтехучилищ області. Найрадикальніші зміни торкнулися шести професійно-технічних навчальних закладів:

- професійно-технічне училище №1 Ужгорода, яке готувало швачок, закрійників і перукарів, але не мало власних приміщень, об'єднано з ПТУ №6, яке спеціалізувалося на підготовці столярів з виробництва художніх меблів, спочатку на правах філії, а згодом перейшло в приміщення ПТУ №6 і повністю злилося з ним, але зберегло свою спеціалізацію;

- професійно-технічне училище №2 Ужгорода, яке готувало кваліфікованих робітників будівельних професій на орендованій навчально-матеріальній базі, ліквідовано, оскільки будівельні організації Ужгорода майже повністю припинили свою виробничу діяльність і перестали замовляти підготовку кваліфікованих робітників будівельних спеціальностей;

- професійно-технічне училище №16 Ужгорода, яке готувало кваліфікованих робітників для Ужгородських взуттєвої та швейної фабрик, ліквідовано 1997 року через обмежений попит на випускників цього училища. Навчально-матеріальну базу ліквідованого ПТУ №16 передано на баланс Ужгородського ПТУ №6;

- професійно-технічне училище №17 смт. Воловця, яке готувало кваліфікованих робітників для радіотехнічної промисловості, у зв'язку із втратою замовника (розташовані на території області телевізійні заводи Львівського концерну «Електрон» припинили свою виробничу діяльність і перестали приймати на роботу випускників) 1997 року реорганізовано у філію Міжгірського ПТУ №12, яка готує столярів, швачок та електромонтерів з ремонту та обслуговування електроустаткування;

- професійно-технічне училище №18 Берегова, яке готувало кравців і закрійників чоловічого та жіночого верхнього одягу, ліквідовано з переведенням контингенту учнів та інженерно-педагогічного персоналу на навчально-матеріальну базу ПТУ №11;

- професійно-технічне училище №32 селища Білок Іршавського району 1998 року реорганізовано у філію Виноградівського вищого професійного училища №34 із збереженням попереднього сільськогосподарського профілю. Однак ця реорганізація виявилася недостатньо обґрунтованою, а тому на пропозицію обласного управління освіти наказом Міністерства освіти України від 13 липня 1999 року №252 філії у с. Білки Іршавського району повернуто статус професійно-технічного училища №32. З 1 вересня 1999 року Білківське ПТУ №32 відновило свою роботу як самостійний навчальний заклад. 1996 року Мукачівське професійно-технічне училище №3 та Виноградівське ПТУ №34 за ініціативою їхніх керівників і педагогічних колективів реорганізовано у вищі професійні училища – відповідно Мукачівське ВПУ №3 та Виноградівське ВПУ №34.

На початку 2004 року в Закарпатській області функціонувало 3 ПТУ і 3 ВПУ та 14 професійних ліцеїв. Загальний контингент усіх профтехучилищ області у 2003 – 2004 навчальному році налічував близько 10 600 учнів проти 15 970 1988 року. Середня наповнюваність одного профтехучилища – 563 учні. Навчання ведеться з 61 робітничої професії (спеціальності), які відповідають попиту на регіональному ринку праці. З 1 січня 2000 року за наказом Міністерства освіти і науки України для поліпшення керівництва професійно-технічною освітою області створено Закарпатський обласний навчально-методичний центр професійно-технічної освіти, на який покладено організацію в області роботи із забезпечення реалізації державної та регіональної політики в галузі професійно-технічної освіти, у тому числі:

- здійснення контролю за дотриманням на території області вимог Державних стандартів професійно-технічної освіти;
- забезпечення професійно-технічних навчальних закладів області програмно методичною документацією, навчальною та методичною літературою, навчально-наочними посібниками;
- забезпечення збереження і подальший розвиток мережі та навчально-матеріальної бази професійно-технічних навчальних закладів в області.

На межі століть (2000 – 2001 навчальний рік) участь у підготовці робітничих кадрів у регіоні брали: 19 державних професійно-технічних навчальних закладів (17 ПТУ та 2 ВПУ); 17 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів; 3 навчально-курсівні комбінати виробничих об'єднань і підприємств (ВАТ «Закарпатбудматеріали», Облкомунуправління, Закарпатський автоучкомбінат); 3 відомчі навчальні центри (Закарпатської дирекції Укртелеком, Закарпатобленерго та відділу пожежної охорони при УМВС України у Закарпатській області); автошколи Товариства сприяння обороні (ТСО) України, районні спортивно-технічні товариства ТСО України; приватні навчальні центри: ТОВ «Аттік» (Тячів) і ТОВ «Штюрмер» (Хуст). За обсягом підготовки і якісними показниками перше місце посідають професійно-технічні навчальні заклади, на їхню частку припадає щорічний випуск близько п'яти тисяч кваліфікованих робітників.

Вищі навчальні заклади I – II рівнів акредитації

Значна роль у забезпеченні всіх галузей народного господарства спеціалістами з вищою освітою, відповідно до «Доктрини розвитку освіти України в XXI столітті», відводиться вищим навчальним закладам I – II рівнів акредитації. Відзначимо, що в системі вишів I – II рівнів акредитації сьогодні відбуваються складні реформаційні процеси. З одного боку, ці заклади інтегруються по горизонталі – йде перепрофілізація, ліквідація малочисельних, об'єднання споріднених та відкриття нових із сучасними спеціальностями, на які є підвищений попит в регіонах. З іншого боку, відбувається інтеграція по вертикалі, яка спрямована на включення цих навчально-виховних закладів до складу інститутів, університетів, академій та навчально-виховних комплексів.

В області було створено досить розгалужену мережу вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації, яка готує молодших спеціалістів і бакалаврів з вищою освітою і охоплює всі регіони краю. Навчально-виховний процес у 15 вищих навчально-виховних закладах I – II рівнів акредитації (технікумах, коледжах і училищах) забезпечують близько 1,2 тисяч кваліфікованих викладачів, які навчають понад 11 тисяч студентів, з них майже 8 тисяч за денною, біля 2,7 тисяч за заочною, решта – за вечірньою формами навчання. Майже 60% студентів навчаються за рахунок державного фінансування, а інші – за власні кошти, або кошти бізнесових структур. У цих закладах проводиться підготовка фахівців з 42 спеціальностей. На 10 тисяч населення За-

карпатська область має 106 студентів вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації. Основу для формування сучасних вишів I – II рівнів акредитації в області було закладено в 50 – 70-ті роки XX століття.

Серед вищих навчальних закладів I – II рівня акредитації насамперед слід виділити *Мукачівський гуманітарно-педагогічний коледж*, який було створено в 2002 році на базі Мукачівського педагогічного училища. У коледжі на трьох відділеннях (педагогічному, дошкільному, музичному) навчалось майже 900 студентів. Крім основного фаху, студенти мають можливість здобувати і додатковий: організатор дитячої технічної творчості, керівник дитячих художніх колективів, організатор фізичного виховання, керівник художньої праці, педагог-організатор, учитель початкових класів з правом викладання іноземної мови в початкових класах. Крім того, тут готують спеціалістів для шкіл з угорською мовою навчання.

Коледж забезпечений висококваліфікованими спеціалістами. На 17 кафедрах працює сто сімдесят викладачів, серед них 5 кандидатів наук, 12 відмінників освіти, 1 заслужений діяч мистецтв і 1 заслужений працівник освіти України, 14 викладачів-методистів. За роки існування коледж підготував понад 12 тисяч спеціалістів, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти та культури краю.

Помітний внесок у розвиток культури на Закарпатті зробили навчальні заклади культурологічного спрямування. Серед них насамперед слід відмітити *Ужгородський коледж мистецтв ім. А.Ерделі* II рівня акредитації, який готував молодших спеціалістів та бакалаврів декоративно-прикладного і образотворчого мистецтв таких напрямків, як художня кераміка, художня обробка дерева, художня обробка металу, художнє оформлення та живопис. Коледж створено на базі Ужгородського училища прикладного мистецтва.

У червні 2003 року на базі Ужгородського коледжу мистецтв ім. А.Ерделі створено Закарпатський художній інститут. Коледж входить до навчального комплексу – Закарпатський художній інститут ім. А.Ерделі, що дає можливість студентам продовжувати навчання в інституті без вступних іспитів за сімома спеціальностями художньо-естетичного напрямку. Коледж готує молодших спеціалістів з таких спеціальностей, як декоративно-ужиткове мистецтво, художнє оформлення та живопис.

До першого рівня акредитації віднесені: *Ужгородське училище культури*, яке було засноване ще в 1947 році в м. Хуст. У 1975 році училище переведено в м. Ужгород, де для нього збудували новий навчальний корпус та студентський гуртожиток. У 1995 році на базі Київського державного інституту культури та Ужгородського училища культури відкрито навчальний комплекс «Училище-вуз», який дає можливість кращим випускникам училища за рекомендацією педагогічної ради вступати на II курс інституту без вступних іспитів.

Заслужене визнання в Закарпатті має *Ужгородське державне музичне училище ім. Д.Задора*, засноване ще в 1946 році. За час свого існування тут підготовлено понад 5 тисяч викладачів музики, композиторів, музичних критиків, гідних свого звання. Сьогодні училище готує молодших спеці-

лістів з таких спеціальностей, як фортепіано, струнні інструменти, духові та ударні інструменти, народні інструменти, хорове диригування, співи, теорія музики.

Підготовка торговельних кадрів в Закарпатті має давню історію. Ще в 1915 році було засновано Угорську торговельну школу, а в 1921 році її реорганізовано в Руську торговельну школу, яку очолював видатний педагог та культурно-освітній діяч краю, соратник Августина Волошина – Августин Штефан. Під його керівництвом школа переросла у ранг Державної руської академії. З 1945 року на базі академії було створено *Ужгородський технікум радянської торгівлі*, який у 1991 році реорганізовано в комерційний технікум. За всі періоди закладом підготовлено понад 100 тисяч спеціалістів для торгівлі та громадського харчування. Учні технікуму отримують такі додаткові спеціальності, як бухгалтерський облік і аудит, комерційна діяльність, технологія громадського харчування, а з 1992 року йому надано статус вищого навчального закладу.

Серед вишів I – II рівнів акредитації заслуженим авторитетом користується в Карпатському регіоні *Закарпатський лісотехнічний технікум*, заснований ще у 1947 році Міністерством лісової промисловості України. Для організації навчально-виховного процесу в технікумі створено 37 навчальних кабінетів і лабораторій, навчально-виробничі майстерні, Базою для навчання стало спеціально створене дослідне лісництво площею 3,5 гектара. За цей період на стаціонарному і заочному відділеннях технікуму підготовлено понад 14 тисяч спеціалістів – кваліфікованих майстрів, інженерів, організаторів виробництва, керівників владних структур, науковців.

До першого рівня акредитації віднесено і *Мукачівський радгосп-технікум*, який створено на базі Домбоківської господарської школи, що розпочала діяти на Мукачівщині, ще у 1921 році. У 1929 році цей навчальний заклад переведено у м.Мукачево. В 1946 році на його основі було створено Мукачівський сільськогосподарський технікум, в якому з роками створено відповідну матеріально-технічну базу і сформувався досвідчений інженерно-педагогічний колектив. У 1968 році технікум реорганізовано в Мукачівський радгосп-технікум, який підготував за весь період свого існування понад 12 тисяч спеціалістів агропромислового комплексу.

Заслуженим визнанням користується вищий навчальний заклад першого рівня акредитації – *Мукачівський кооперативний технікум*, який був створений на базі Мукачівської торговельної академії. За шістьдесят років існування технікуму в його стінах підготовлено майже 17 тисяч спеціалістів. Кадри для торгівлі готує і Ужгородський технікум державної торгівлі, який був першим середнім спеціальним закладом, відкритим в Закарпатті в 1945 році. На сучасному етапі зростає інтерес молоді до таких спеціальностей, як бухгалтерський облік і аудит, товарознавство і комерційна діяльність та організація заготівель і товарознавство сільськогосподарської продукції. Сьогодні ці освітні торговельні заклади області готують спеціалістів саме цих спеціальностей.

Значне місце у підготовці кваліфікованих спеціалістів для народного господарства краю займає вищий навчальний заклад другого рівня акредитації – *Свалявський технічний коледж*, створений на базі Свалявського політехнікуму, заснованого ще у 1964 році. Коледж, як самостійний навчальний заклад, здійснює ступеневу підготовку спеціалістів. По закінченні I ступеня коледжу студентам видається диплом про присвоєння кваліфікації молодшого спеціаліста з відповідної спеціальності, а випускникам, які закінчили II ступінь коледжу, видається диплом молодшого спеціаліста з початковою вищою освітою і правом вступу зі спорідненої спеціальності до технологічних інститутів харчової промисловості.

Свалявський технічний коледж готує спеціалістів з таких спеціальностей, як економіка підприємств, монтаж та експлуатація електроустаткування підприємств і цивільних споруд, переробної, харчової галузей і виноградарства.

Закарпатський машинобудівний технікум першого рівня акредитації, розташований у гірському селищі Дубове, що на Тячівщині, є єдиним навчальним закладом України з базовою спеціальністю – виробництво повітряних суден. З 1978 року технікум підготував понад 5 тисяч молодших спеціалістів. Технікум готує молодших спеціалістів з таких спеціальностей: виробництво авіаційних суден та обробка матеріалів на верстатах та автоматичних лініях.

Виноградівський політехнічний технікум, створений на базі школи по обробці металів, яка випускала спеціалістів виробничих професій – ковалів, слюсарів і токарів. Незважаючи на те, що технікум увесь час знаходився в підпорядкуванні різних міністерств, тут підготовлено майже 7 тисяч спеціалістів середньої ланки. Технікум готує молодших спеціалістів з таких спеціальностей: експлуатація електроустаткування і засобів автоматики електричних систем, будівництво, монтаж та експлуатація ліній електропередачі і електропостачання.

Ужгородський технікум електронних приладів, відкритий у 1969 році і готує спеціалістів за такими спеціальностями, як: технічне обслуговування і ремонт побутової, радіоелектронної техніки, радіо апаратобудування та обробка металів на верстатах і автоматичних лініях. У 1980 – 1990-ті роки цей навчальний заклад був базовим у своїй галузі підготовки спеціалістів для областей Карпатського регіону в Україні. Ужгородський технікум електронних приладів за роки свого існування підготував близько 3 тисяч спеціалістів для підприємств Міністерства електронної промисловості.

До вищих першого рівня акредитації в області також відносяться *Хустське базове училище*, *Міжгірське* та *Берегівське медичні училища*, які готують молодших спеціалістів з лікувальної та сестринської справи. Хустське і Берегівське були відкриті в 1946 році, як курси медичних сестер і згодом реорганізовані в училища. Міжгірське медучилище було засновано в 1963 році. У 1980 – 1990-х роках ці медичні заклади щороку готували по 300 – 400 спеціалістів середньої ланки для охорони здоров'я населення Закарпаття.

Загалом вищі навчальні заклади I – II рівнів акредитації за роки свого існування підготували для народного господарства області понад 100 тисяч

спеціалістів, які сьогодні працюють в різних галузях освіти, культури, медицини та виробництва.

Вища освіта та її розвиток

Ужгородський національний університет. Створений у 1945 році. За вагомий внесок у розвиток освіти й науки Указом Президента України від 19 жовтня 2000 року №1148/2000 університетові присвоєно статус національного і перейменовано на Ужгородський університет. За всі роки існування Ужгородський національний університет підготував понад 60 тисяч спеціалістів для різних галузей народного господарства. Серед його випускників відомі вчені, письменники, політики, діячі культури, освіти, керівники і працівники різних галузей народного господарства, які працюють сьогодні в багатьох країнах світу.

Сьогодні Ужгородський національний університет – це 21 факультет і 110 кафедр, а також десятки науково-дослідних інститутів, центрів, лабораторій. В університеті навчається близько дванадцяти тисяч студентів, на постійній основі працює понад 1300 штатних викладачів і наукових співробітників, серед яких понад 130 докторів наук та професорів, більш ніж 450 кандидатів наук та доцентів. Понад 30 викладачів мають почесні звання України. Аспірантура і докторантура університету веде підготовку спеціалістів вищої кваліфікації з понад 50 спеціальностей, при університеті діють чотири спеціалізовані ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій. В УжНУ сформувалися наукові школи в галузі фізики, математики, хімії, археології, історичних, філологічних, економічних, медичних та біологічних наук, які сьогодні визнані далеко за межами України. Щорічно підрозділи Ужгородського національного університету організовують і проводять десятки наукових всеукраїнських та міжнародних конференцій.

За роки існування науковцями університету видано понад 600 монографій, більше ніж 300 підручників і навчальних посібників та декілька тисяч наукових публікацій. На пріоритетні розробки науковці УжНУ отримали понад 400 патентів на винаходи та здобули чисельні Державні премії України в галузі науки і техніки. Ужгородський національний університет сьогодні є визнаним центром освіти, науки і культури в Україні, з його діяльності беруть приклад інші виші, що готують спеціалістів із вищою освітою в області.

Розпад Радянського Союзу, суспільно-економічні зміни, які відбулися в 1991 році, привели і до корінних змін в організаційній структурі та навчально-виховній діяльності всієї системи освіти в Україні. Насамперед ці нововведення стали проявлятися в системі вищої освіти, яка завжди швидко реагує на суспільні зміни. З одного боку, дуже інтенсивно почали відкриватися нові спеціальності, створюватися нові кафедри, факультети в діючих та відкриватися нові виші, особливо недержавної форми власності. З іншого боку, значна увага у навчально-виховному процесі стала приділятися питанням запровадження національної системи освіти, в якій чільне місце стали

приділяти питанням гуманізації, моральності, загальної культури та духовності. В Закарпатській області, яка завжди характеризувалася найменшою питомою вагою студентів на загальну кількість населення, почали інтенсивно відкриватися нові вищі навчальні заклади.

До вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, які створені в останні два десятиліття і діють сьогодні на території Закарпатської області, готують спеціалістів з вищою освітою та ведуть науково-дослідні роботи, відносяться п'ять державних та п'ять недержавних вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації. Основу професорсько-викладацького складу всіх новостворених у регіоні вищів складають випускники Ужгородського національного університету.

Закарпатський державний університет був відкритий у 1996 році як Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права, який перші роки діяв як муніципальний інститут. З 1 січня 2001 року отримав статус державного вищого навчального закладу й підпорядковувався Міністерству освіти і науки України. З 2004 року інститут отримав статус Закарпатського державного університету і в 2012 році його було влито до складу УжНУ. За всі роки існування він підготував близько 2 тисяч спеціалістів.

Мукачівський технологічний інститут був відкритий у вересні 1995 року, як філіал Технологічного університету «Поділля». В 1997 році інститут набув самостійності. На факультетах, виноградівському факультеті підготовки молодших спеціалістів і кафедрах Мукачівського технологічного інституту працювало 140 викладачів, в тому числі 12 докторів наук і професорів, 56 кандидатів наук і доцентів. Інститут готував спеціалістів за чотирма напрямками базової вищої освіти із десяти спеціальностей.

Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут був відкритий як філіал Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка в 1999 році на базі Мукачівського педагогічного училища (Мукачівський педагогічний коледж). З 2003 року діяв як самостійний державний вищий навчальний заклад, ведучи підготовку спеціалістів із вищою освітою за чотирма спеціальностями для початкових класів загальноосвітніх шкіл, вихователів дитсадків та вчителів музики. На перший курс цього вишу зараховувалися, як правило, випускники Мукачівського педагогічного коледжу, які прагнуть здобути вищу освіту.

У серпні 2008 року розпорядженням Кабінету Міністрів України за № 1152-р на базі Мукачівських гуманітарно-педагогічного та технологічного інститутів шляхом злиття утворено Мукачівський державний університет.

Зусиллями угорських культурно-національних товариств, які діють в області, за сприяння Урядів України й Угорщини, в м. Берегово в 1996 році відкрито *Закарпатський угорський педагогічний інститут ім. Ф.Ракоці II*, єдиний в Україні з угорською мовою навчання. В 2002 році інститут пройшов державну акредитацію і сьогодні готує спеціалістів з вищою освітою за декількома спеціальностями для шкіл та дошкільних установ області з угорською мовою навчання.

У червні 2003 року на базі Ужгородського коледжу мистецтв ім. А.Ерделі створено *Закарпатський художній інститут*, який активно створював матеріально-технічну і наукову базу, формував професорсько-викладацький склад та студентський контингент. Заклад веде підготовку студентів за сімома спеціальностями художньо-естетичного напрямку. У 2016 році ЗХІ реорганізовано в Закарпатську художню академію.

Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти. Окремо серед державних вишів III – IV рівнів акредитації слід виділити Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти, що був створений на базі Центрального методичного кабінету в м. Ужгород, який почав функціонувати з початку 1945 року.

Уже на початковому етапі свого існування інститут приділяв значну увагу рівню підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів освіти області. Початок 1990-х років ознаменувався прийняттям Декларації про суверенність України та перебудовою системи освіти, спрямуванням її на подолання негативних явищ, що нагромадилися в сфері освіти з утвердженням командно-адміністративної системи управління. Основними напрямками оновлення освіти та діяльності інституту стали демократизація і гуманізація навчально-виховного процесу, відродження національно-культурних цінностей.

Колектив інституту виконує значну науково-методичну роботу. На його базі виходить педагогічна газета «Слово вчителя» та науково-методичний журнал «Освіта Закарпаття», в яких публікуються науково-методичні та науково-публіцистичні доробки вчених, методистів і вчителів області, висвітлюється передовий педагогічний досвід, історія розвитку освіти в краї. Науковцями, викладачами та методистами інституту готуються підручники, навчальні програми, навчально-методичні посібники, монографії та результати науково-методичних досліджень з різноманітних питань навчально-виховного процесу.

На території Закарпатської області, як державний навчальний заклад III – IV рівнів акредитації, діяла і Хустська філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Цей виш здійснював підготовку спеціалістів з вищою освітою за очно-дистанційною формою навчання.

До недержавних вищих навчальних закладів, які здійснюють освітню діяльність і готують спеціалістів з вищою освітою на території області, відносяться: дві богословські академії – *православна ім. Кирила і Мефодія* (навчаються 50 студентів), *греко-католицька ім. Ромжі* (навчаються 40 студентів), *Довжанський вищий економічний коледж II рівня акредитації* (тут навчалось близько 350 студентів), *Хустське відділення медичного коледжу «Монада» II рівня акредитації* (50 студентів), *Ужгородський учбово-консультаційний центр* Міжрегіональної академії управління персоналом IV рівня акредитації (130 студентів).

Окрім перерахованих вишів, підготовку спеціалістів із вищою освітою в області здійснювали понад 20 філій різних закладів України. Практика створення філіалів вишів набула розповсюдження в Закарпатті, до речі,

як і по всій Україні, в останні роки минулого століття, коли ринкова економіка почала активно проникати і в освітні структури. Для прикладу, в 2000 році в області освітню діяльність здійснювали 22 структурні підрозділи позаобласних вишів. Зокрема, діяли 5 філій ВНЗ Києва, філії львівських, івано-франківських, тернопільських, дніпропетровських, харківських, черкаських та інших вищих навчальних закладів обласних центрів України, 10 навчально-консультативних центрів та консультативних пунктів, 5 відділів і відділень, 8 очних та очно-заочних підготовчих курсів. Ці структури охопили весь регіон, і разом тут навчалось майже 5 тисяч студентів, більшість із них здобували освіту заочно, або за дистанційною формою навчання, котра в ці роки інтенсивно запроваджувалася в Україні. Навчання в цих вишах та філіалах здійснювалося тільки на платній основі.

З 2004 року Міністерство освіти і науки України розпочало процес упорядкування серед вишів і особливо їх філій в регіонах. Цей процес проходить і сьогодні. Не в останню чергу, така необхідність викликана прагненням України взяти участь в євроінтеграційних освітніх процесах, обумовлених та чітко виписаних Болонською декларацією.

Ще однією серйозною проблемою розвитку вищої освіти в Закарпатті в останні десятиліття стало «перевиробництво спеціалістів» з одних спеціальностей і катастрофічний дефіцит інших. Зокрема, сьогодні в області відносно складно знайти за фахом роботу дипломованим юристам, економістам і спеціалістам-міжнародникам різних спеціальностей, підготовку яких упродовж останніх десятиліть здійснювали практично всі новостворені виші та філіали. Наслідком цих не прогнозованих і не контрольованих процесів, стали вимушені адміністративні впливи на діяльність вишів із боку Міністерства освіти і науки України. Зокрема, за наслідками фронтальної перевірки їх функціонування, повторної атестації і акредитації освітньої діяльності, в Закарпатті впродовж 2004 – 2006 років було припинено освітню діяльність 12 філій і центрів, створених у попередні роки.

У вишах III – IV рівнів акредитації та філіалах закладів, які сьогодні діють в області, одночасно навчається близько 30 тисяч студентів та понад дві сотні аспірантів і майже три десятка докторантів. Показник кількості студентів на 10 тисяч населення області складає близько 225 осіб. Навчально-виховний процес у вишах Закарпаття забезпечують півтори тисячі викладачів, із яких майже 150 – це доктори наук і професори, понад 500 кандидати наук і доценти.

Близько двох тисяч закарпатців щорічно здобувають вищу освіту в інших вишах країни, а значна частина із них навчається за межами України в кращих університетах Європи, Росії і навіть США. Сьогодні в різних галузях народного господарства області працює понад 200 тисяч спеціалістів з вищою освітою, основна частина з яких отримала освіту у вишах, що діють на території Закарпаття.

Частина 7.

Туристична галузь

Розвиток туристичної галузі

Туризм – багатостороннє явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні, екологічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного прогресу, що поєднується з багатьма галузями економіки, зумовлює його провідне місце в соціально-економічному житті суспільства. Туризм є одним із пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури, зокрема в Закарпатті, й створює умови для туристичної діяльності, а основними цілями державного регулювання у центральноевропейських державах у галузі туризму є:

- забезпечення закріплених конституцією прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;
- безпека туризму, захист прав і законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань, прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок, будівель та споруд;
- збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх раціональне використання, охорона культурної спадщини й довкілля, врахування державних і громадських інтересів при плануванні та забудові територій;
- створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності.

Закарпаття – регіон, який має унікальне геополітичне та географічне розташування. Він знаходиться на межі України, Угорщини, Польщі, Румунії та

Словаччини, володіє високим природно-рекреаційним і курортним потенціалом, має оригінальне національне розмаїття населення, самобутню історію та культуру, розгалужену мережу туристично-рекреаційних, санаторно-курортних та готельних закладів, супутню до туризму інфраструктуру, що звичайно приваблює в регіон дедалі більше туристів. Хоча Закарпаття надзвичайно перспективний регіон України з точки зору туризму, рекреації та відпочинку, але туристична галузь тут лише набирає обертів з усіма своїми мінусами і плюсами.

На початку ХХІ століття туризм став головною стратегічною галуззю народного господарства Закарпаття. Важливо наголосити, що майже всі види туризму, які нині культивуються в області, почали розвивати ще за часів перебування краю у складі Австро-Угорської дуалістичної монархії та Чехословацької республіки. Вже на початку розбудови української державності в 1990-х роках туристична галузь функціонувала, базуючись на колишніх радянських санаторно-курортних об'єктах та на виїзному туризмі.

Туристична статистика Закарпаття свідчить про те, що саме ця галузь є найперспективнішою у регіоні з його природними та історико-культурними ресурсами: сьогодні функціонує понад 2 тисячі об'єктів ресторанної справи, понад 600 об'єктів готельного бізнесу (з них 96% до 100 номерів, 4% до 500 номерів), понад 3 тисячі садиб, які надають послуги туристам, близько сотні гірськолижних витягів, понад п'ять десятків SPA та велнес-об'єктів, понад сотні туроператорських та турагентських підприємств.

Реалізація державної політики в галузі туризму, незважаючи на різниці у законодавчих базах країн Центральної Європи, здійснюється шляхом визначення і реалізації основних напрямів державної політики в галузі туризму, пріоритетних напрямів розвитку туризму, визначення порядку класифікації та оцінки туристичних ресурсів, їх використання та охорони, спрямування бюджетних коштів на розробку і реалізацію програм розвитку туризму, визначення основ безпеки туризму, нормативного регулювання відносин у галузі туризму (туристичного, готельного, екскурсійного та інших видів обслуговування громадян), ліцензування в галузі туризму, стандартизації і сертифікації туристичних послуг, визначення кваліфікаційних вимог до посад фахівців туристичного супроводу, видачі дозволів на право здійснення туристичного супроводу, встановлення системи статистичного обліку і звітності в галузі туризму та курортно-рекреаційного комплексу, організації і здійснення державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму, визначення пріоритетних напрямів і координації наукових досліджень і підготовки кадрів у галузі туризму, участі в розробці та реалізації міжнародних програм з розвитку туризму.

У галузі туризму розроблено наступні державні та місцеві програми: Державна програма розвитку туризму, затверджена постановою Кабінету Міністрів України; розпорядження голови облдержадміністрації №339 від 24 червня 2004 року «Про поліпшення функціонування туристично-рекреаційного та санаторно-курортного комплексів області», розпоряджен-

ня голови державної адміністрації від 4 травня 2005 року № 230 «Про Програму розвитку в області перспективних туристично-оздоровчих комплексів та інфраструктури до них на 2005 – 2010 роки», план заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006 – 2010 роки, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 року № 373-р, розпорядження голови облдержадміністрації № 83 від 28 лютого 2007 року «Про Стратегію розвитку екологічного туризму та еколого-освітньої діяльності на території Закарпатської області», у області розроблені районні програми розвитку туризму та рекреації. Пріоритетними територіями розвитку туризму у Закарпатській області визначено: Боржавські полонини (Воловецький та Міжгірський райони), полонина Драгобрат (Рахівський р-н), полонина Руна (Перечинський р-н) та територія села Синяк (Мукачівський р-н).

Новий етап у історії закарпатського туризму розпочався з відкриття напрямку «туризм» на базі Ужгородського національного університету. Стратегічною метою навчальної та наукової діяльності туризму в Закарпатті стало формування нової висококультурної та освіченої генерації кваліфікованих фахівців туристичної галузі та розробка нових туристично-рекреаційних продуктів Карпатського регіону, і зокрема бренду «Карпати». Спільними зусиллями науковців, освітян, держслужбовців та підприємців готельно-ресторанного і туроператорського бізнесу краю стало створення туристичних маршрутів, нових об'єктів: велнес-отель, мілітарі-отель, екстремальні види туризму, туристські анімації, десятки фестивалів, винні та медові дегустаційні зали, спрямовані на реалізацію комплексної програми розвитку закарпатського туризму.

Для практичної діяльності в туризмі важливе значення має його сегментація, власне чітку класифікацію за формами, типами, видами туризму провести дуже важко. Це пояснюється, насамперед, тим, що важко виділити чисті види сучасного туризму. Туризм можна класифікувати за різними ознаками: за метою, засобами пересування, засобами розміщення тощо. Види туризму різноманітні. Вони залежать від різних факторів: наявності та тривалості вільного часу, віку, статі, стану здоров'я, рівня розвитку, особистих смаків людей та їх матеріального становища; різноманітності природи та сезонності; наявності інфраструктурних та транспортних можливостей, але спробуємо здійснити огляд тих різновидів які сьогодні пропонує туристична галузь Закарпаття.

Основа *регіонального туризму* це звичайно *внутрішній туризм*, на який припадає 80 – 90% поїздок. Найбільші поціновувачі закарпатської частини Карпат це жителі центральних та східних регіонів України. Користувачі *місцевого туризму* мають змогу ознайомитись з місцевою народною культурою – піснями, танцями, кухнею, звичаями та обрядами. На *в'їзний туризм (іноземний)* в Закарпаття припадає від 10 до 20% відсотків, найбільше регіон відвідують жителі Угорщини, Білорусії, Росії, Словаччини, Чехії, Швейцарії та Німеччини.

Одним із найперспективніших видів туризму в Закарпатті є *транзитний туризм*, для якого створено придорожній сервіс автомобільних трас, розвинена мережа мотелів, бістро, умови для пізнавального автотуризму вздовж основних транспортних магістралей, а також туристична інфраструктура за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей. Не менш важливим є і специфічний *прикордонний туризм (сусідський туризм)*. Особливостями прикордонного туризму є проведення на прикордонних нейтральних територіях Днів добросусідства, Днів регіону, Днів національного примирення, які сприяють зміцненню напрацьованих зв'язків.

Новим напрямом став у краї *регіональний туризм (туризм усім регіоном)*, тобто подорожі всіма вісьмома країнами Карпат, по транскордонних маршрутах, до прикладу міжнародний маршрут «Карпатське вино».

Більшість туристів до Закарпаття обирають *короткостроковий туризм*, це можуть бути виїзди зі всією сім'єю, з компанією друзів або колег по роботі, чи до прикладу, романтична втеча з коханою людиною, стати свідком яскравої події, фестивалю або просто побродити по місту, насолоджуючись новими видами і повною бездіяльністю. Багато хто обирає і закарпатський *вікенд-туризм (туризм вихідного дня)*, коли тривалість подорожі не перевищує 3-х діб і припадає на офіційні державні свята чи календарні вихідні дні, а особливо перебірливі подорожуючі купують послугу – *нічний туризм*, що дозволяє оцінити іншу унікальну, непередавану атмосферу, (на території Ужанського національного парку створено «Парк темного неба»), адже закарпатські міста скидають з себе денну метушню і перетворюються, на освітлені мірадами вогнів будинки, вулиці, храми, а ще – нічні відвідування замків та палаців Ужгородщини та Мукачівщини.

В туризмі прийнято розрізняти чотири сезони туристичної активності:

1. Сезон пік – період, найбільш сприятливий для організації рекреаційної діяльності людей, що характеризується максимальною щільністю туристів і найбільш комфортними умовами для рекреації. В Закарпатті це період різдвяно-новорічних свят взимку та цвітіння сакур навесні.

2. Сезон високий – період найбільшої ділової активності на туристичному ринку, час дії найбільш високих тарифів на туристський продукт і послуги. В Закарпатті це грудень-лютий для гірськолижних зон та червень-серпень для бальнеологічних закладів.

3. Сезон міжсезоння – сезон зниження ділової активності на туристичному ринку, для якого характерні найнижчі ціни на туристський продукт і послуги. В Закарпатті це квітень-травень та вересень-жовтень.

4. Сезон низький – період, максимально несприятливий для організації рекреаційної діяльності (наприклад, дискомфортні погодні умови). В Закарпатті це частково березень та листопад.

Щодо *літнього туризму (зелений туризм)*, то найпопулярнішими місцевостями для літнього відпочинку в краї визнано прирічкові та приозерні зони: Дідово, Теремля, урочище Воеводино, Андріївка, пляжні зони на Тисі,

Ужі, Латориці та Боржаві, Колочава. За показниками кількості сонячних днів (близько 2000 год. у рік на рівнині і низькогірській частині та 1600 год. – в середньогірській) Закарпатська область поступається тільки південним областям України.

Зимовий туризм (білий туризм) найпопулярніший під час різдвяних і новорічних канікул. Зокрема, найвідвідуваніші зони – це Драгобрат, Красія, Пилипець, Подобовець, Синяк, Воеводино. Найбільш сприятливими територіями для зимових видів відпочинку є гірські райони області, де тривалість залягання снігу складає 5 – 6 місяців, а його товщина 10 – 35 см. Це дає змогу сформуванню низку центрів зимових видів відпочинку і спорту. Зимовий туризм у Карпатах дає можливість скористатися значною кількістю підвидів спортивного туризму – гірські лижі та слалом, сноубординг та сноутюбінг, ковзанярство та кьорлінг, а також насолодитися в зимових туристичних зонах купанням у термальних купелях Берегова, Велятина, Н.Солотвина, Мукачєва, Ужгорода і Косина під відкритим небом. Результати аналізу геоecологічних характеристик території досліджень дозволили визначити можливі місця розміщення гірськолижних полів та пролягання осей гірськолижного канатного транспорту, загалом було виділено 7 основних гірськолижних зон, їх загальна пропускна здатність яких становить понад 29 тис. осіб/год.

Крім загальноприйнятого *комерційного туризму*, в Закарпатті розвивається і соціальний туризм, що субсидується з державного бюджету на соціальні потреби; для підтримки людей з низьким рівнем доходу для реалізації їхнього права на відпочинок та забезпечення відпочинку всіх і кожного члена суспільства шляхом широкого залучення до сфери туризму людей з низьким рівнем доходів.

Останнім часом у Перечинському, Воловецькому, Ужгородському та Мукачєвському районах розвивається *інсентив-туризм (заохочувальний туризм)* та *корпоративний туризм*, що організуються фірмами й іншими суб'єктами господарювання для своїх співробітників чи партнерів як винагорода за високі показники в роботі. Це в першу чергу пов'язано з багатьма етносами, їх полікультурністю та різними конфесіями, що толерантно співіснують в Закарпатті. Під час рекламних турів краєм працівники туристичних організацій відзначають, що найбільше їх приваблює різноманіття етносів в регіоні, гастрономія, геотуристичні маршрути та фестивальний рух.

За ступенем організованості в області найбільше розвивається *організований туризм*, в першу чергу це пов'язано з тим, що експертами туристичної галузі краю вже розроблені й діють туристичні продукти. Так, за роки незалежності в області розроблено та створено тематичні туристичні маршрути, а саме: «Закарпатський туристичний шлях» (концепція пішохідних еко-туристичних шляхів загальною протяжністю понад 400 км), «Закарпатський туристичний гастрономічний шлях» (представляє кулінарну майстерність та смакову гаму національних кухонь народів, що проживають в Закарпатті), «Закарпатський туристичний винний шлях» (представляє традиції закарпатського домашнього виноградарства та виноробства), військовий шлях

«Карпатська Україна» (приурочений до ювілею з дня проголошення Карпатської України), військовий туристичний маршрут «Лінія Арпада», туристичний маршрут «Гуцульськими стежками», турмаршрут «Мінеральний Шлях», «Закарпатський соляний шлях», тематичні маршрути – «Солодкий шлях», «Медовий шлях», «Шляхами карпатських опришків», «Замки Закарпаття», «Палаці Закарпаття», «Дерев'яні храми Закарпаття», «Древні кам'яні храми Закарпаття», «Монастирі Закарпаття». На теперішній час в області розроблено понад сотні туристичних маршрутів.

На початку ХХІ століття став активізуватися *незалежний туризм* (*аматорський туризм, дикий туризм*), як форма *неорганізованого туризму*, при якому туристи самі обирають район подорожі в Карпатах, і переважно не мають чітко розробленого плану та програми походу, покладаються на свої власні сили й сприятливі умови. Особливо він популярний в Закарпатті під час літніх відпусток або канікул. Для *дитячого туризму* область пропонує дитячі літні табори, бази відпочинку та унікальний дитячий санаторій в Ужгородському районі, так само споживачі *шкільного туризму* (*педагогічний туризм, класний туризм, гуртковий туризм*) можуть задовольнити свої потреби в краєзнавчих екскурсіях та різноманітних анімаціях, а ось *молодіжний туризм* в Закарпатті – це, насамперед, тематичні поїздки, пов'язані з маршрутами вихідного дня, оглядовими і тематичними екскурсіями на фестивалі, різноманітні акції та атракції. Треба відзначити, що у соціально-демографічному розрізі найбільш динамічно розвивається в Закарпатті сімейний відпочинок. На це спрямовані подальший розвиток служби побуту, системи громадського харчування, створення широкої мережі дитячих та оздоровчих закладів, у тому числі і туристських. Цікавим ноу-хау за часи незалежності є гендерні особливості туристичної діяльності. Так, у деяких рекреаційних закладах Закарпатської області з'явилися номери лише для жінок, до того ж одне з турагентств Ужгорода пропонує ексклюзивні *тури для самотніх* та розлучених людей з метою придбання нових друзів, розширення кола спілкування.

Закарпаття – перший регіон в Україні, де активно пропагується *туризм для осіб з фізичними і розумовими вадами* (*туризм для сліпих, туризм для глухонімих, звукові тури, туризм для людей з обмеженими властивостями*). Зокрема в Ужгороді було зроблено перший міський путівник в Україні для слабозрячих мовою Брайля, створено умови для безбарерного проживання в двох десятках закладах області, а також проводиться традиційний щорічний соціальний фестиваль для людей з обмеженими властивостями.

Ще один із різновидів, який отримав чимало прихильників у Закарпатті, став *клубний* (*хобі-туризм, party-туризм*) туризм, який поєднує людей зі спільними заняттям, інтересами й захопленнями, найпопулярнішими місцями цього виду стали Ужгород, Н.Селище, Колочава, Берегово, Рахів.

Динаміка появи нових різновидів туризму

За роки незалежності України динаміка появи нових різновидів в Закарпатті невинно зростала, тому можна виділити наступні приклади:

- *пішохідний туризм* (трекінг-туризм, легка хода, бекпекер) – найпоширеніший вид спортивного туризму в краї, основною метою якого є подолання групою туристів маршруту по місцевості з місця відправлення до місця місця прибуття за вказаний проміжок часу. Наприклад, загальна довжина Закарпатського туристичного шляху досягає 400 км, а загальна кількість маршрутів перевищує 100. Найбільш відвідувані зони це Боржавські полонини, полонина Руна та Черногірський хребет;

- *повітряний туризм* (*авіатуризм, парашутний туризм*) – один із різновидів туризму, в основі якого подолання маршруту в повітрі. Закарпаття щороку відвідують тисячі любителів парапланінгу, дельтапланів та мотодельтапланів, які на Боржавських полонинах та Рахівських Альпах отримують рекреаційне задоволення;

- *водний туризм* (*річковий туризм, озерний туризм*) – один із різновидів туризму, в основі якого подолання маршруту водною поверхнею. Закарпатська область володіє найщільнішою мережею річок (1,7 км/км²) із найбільшим середньорічним стоком (понад 15 млрд. м³), до того ж на території області знаходяться 32 озера. В Закарпатській області поширені декілька підвидів водного туризму: сплав по річках (Тиса, Уж, Латориця, Боржава), рафтинг (Тиса, Ріка, Шопурка), каньйонінг (Шопурка);

- *підводний туризм* (*дайвінг-туризм, підводний туризм, снорклінг*) – це різновид туризму, в основі якого підводне плавання зі спеціальним спорядженням. У Закарпатському краї функціонує асоціація дайвінгу та фрідайвінгу, яка пропонує туристам захоплюючі атракції (нічний дайвінг, рекреаційний дайвінг, дайвінг-полювання) на гірських озерах та на річці Тисі у Виноградівському районі;

- *в'ючний туризм* (*кінний туризм, екіпажний туризм*) – це різновид туризму на в'ючних засобах пересування. Значна кількість людей, чії фізичні можливості обмежені і не дозволяють їм здійснювати подорожі поза проїжджими дорогами, знаходить у кінному туризмі вирішення багатьох своїх побажань, наприклад іпотерапія, яка розвивається в Свалявському районі, де базою служить гуцульська порода коней. Кінні туристичні маршрути в Закарпатті здебільшого одноденні з поверненням на основну базу і протяжністю 30 – 40 км. В даний час починає розвиватися популярний і такий, що не вимагає спеціальної фізичної підготовки, *екіпажний туризм*, зокрема в Ужгороді, Берегові, Виноградіві та урочищі Воеводино Перечинського району. Він, як і кінний туризм, дозволяє долати значні відстані, а правильно складений маршрут зможе познайомити мандрівних із прекрасними і неповторними куточками природи, побутом і архітектурою старовинних міст і сіл;

- *лижний туризм* (*гірськолижний туризм*) – різновид туризму на лижних засобах пересування. Лижний туризм на Закарпатті має древню історію,

і це не тільки зони Драгобрат, Синяк, Красія, Подобовець та Пилипець, а й нові місцевості Новоселиця, Велятино, Воєводино, Жденієво, Поляна, Усть-Чорна, Осій, Міжгір'я, Кобилецькі Поляна. Це і скі-тури (позатрасове катання) на гірських схилах без підйомників і гірськолижних курортів, і сноубординг, і сноутюбінг;

- *велосипедний туризм (велотуризм)* – один із різновидів туризму, в якому велосипед (моноцикл, біцикл, трицикл, квадроцикл, веломобілі) служить головним або єдиним засобом пересування. Велотуризм як активний відпочинок полягає в проходженні на велосипеді численних закарпатських маршрутів (загальне число яких близько трьох десятків, найбільш відомий з яких «Зелений ровер» у Великоберезнянському районі), які містять загально-туристичні та специфічні для велотуризму об'єкти екскурсійного характеру;

- *автомототуризм (автомобільний туризм, мототуризм, туризм на власному автомобілі, караванінг-туризм, автобусний туризм, автосафарі-туризм)* – подорожі туристів до країн або місцевостей, що відмінні від їхнього постійного місця проживання, в яких основним засобом пересування виступає приватний, транспорт від фірми або орендований автотранспорт. У Закарпатті внаслідок транзитної специфіки регіону активно розвивається караванінг-туризм. Це різновид автомобільного туризму з проживанням в автофургоні або автопричепі. Не менш популярний на прикордонних територіях і автостоп-туризм, яким здебільшого користуються туристи з країн Західної Європи;

- *залізничний туризм* – різновид туризму, в якому головним засобом пересування є залізничний транспорт (паровоз, електропотяг, дрезина, фунікулер, трамвай, вагонетка, канатна дорога). Під час подорожі залізницею можна отримати задоволення від природних або культурних особливостей: ліси, озера, гори, пам'ятки архітектури, замки, храми. Великою популярністю користується вузькоколіїний маршрут «Боржавська вузькоколіїнка», що пролягає Берегівським, Виноградівським та Іршавським районами;

- *агротуризм (аграрний туризм)* – це різновид туризму, метою якого є відпочинок у сільській місцевості, де туристи деякий час ведуть сільський спосіб життя, знайомляться з місцевою культурою і місцевими звичаями, а також беруть участь у традиційних сільських роботах. Агротуризм добре розвинений у Рахівському, Хустському, Берегівському та Виноградівському районах. Агротурист стає частиною сім'ї і господарства, випробовує себе на фермі, а діти-агротуристи зможуть познайомитися ближче з господарськими тваринами. На фермах також є можливість ознайомитися з екологічним вихованням, тобто з екологічним господарством і вирощуванням біопродуктів;

- *алкотуризм (алкогольний туризм, п'яний туризм)* – подорож в яку-небудь географічну місцевість з основною метою розпивання традиційних спиртних напоїв. Пізнаючи нові регіони, турист приділяє масу уваги історії, архітектурі, обов'язково знайомиться з релігійними обрядами і присвячує чимало часу дегустації національної кухні та смакуючи місцеві алкогольні

традиції. Національний напій зазвичай пов'язаний з історією регіону і цілком гідний того, щоб туристи витратили кілька днів на вивчення його унікальної історії та процесу його виробництва, зокрема іршавська слив'янка, берегівська «барацківка», тячівська цуйка, гуцульське пиво, мукачівський кальвадос, ужгородський сидр;

- *апитуризм (медовий туризм, бджолиний туризм)* – різновид туризму, що має на меті дегустацію, споживання, купівлю продуктів бджільництва (мед, віск, прополіс, маточне молочко, бджолина отрута, бджолиний підмор, перга, забрус, гомогенат з трутневих личинок) безпосередньо на місці у виробника. Туристи є дуже зручними покупцями продуктів бджільництва, адже вони приїжджають самі і купують продукцію прямо на пасіці, що суттєво знижує собівартість. Це зручно і для споживачів, адже відвідуючи пасіку і знайомлячись з технологією виробництва, покупець може бути впевнений у якості продукту. Недаремно саме в Закарпатті виник перший в Україні дегустаційний зал меду у місті Мукачево та функціонує Медовий туристичний маршрут Ужгород-Мукачево-Хуст-Вучкове;

- *археологічний туризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей пов'язаних з археологією та археологічними розкопками. Під час таких поїздок туристи не лише можуть прослухати лекцію професійного археолога, але і доторкнутися до предметів сивої давнини. В Закарпатті такими місцевостями є Мала Копаня, Королево, Чапа, Ужгород;

- *астрономічний туризм (зоряний туризм, місячний туризм)* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей пов'язаних з астрономічними явищами. Спостереження за кометами, зоряним небом, місячними та сонячними затемненнями, відвідання місць падіння метеоритів завжди викликало цікавість у людей. Так зокрема, у місті Ужгород знаходиться унікальна обсерваторія УжНУ, звідси можна вивчати небосхил. Найбільш допитливі можуть відвідати місце падіння найбільшого в Європі метеорита в селах Княгиня та Сіль, або ж метеоритну зону поблизу села Кваси;

- *болотний туризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідання заболоченої місцевості. Унікальна рослинність, специфічна фауна, неповторні рельєфи та особлива атмосфера. Все це можна відчути на території найбільшого закарпатського болота Чорний Мочар у Берегівському районі;

- *військовий туризм (воєнний, мілітарі, зброярський туризм)* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей пов'язаних з військовими та воєнними діями. Військовий туризм – це туризм на місцях боїв (Красне Поле, Рокосово) та історичних битв (Мукачево-Підгоряни) для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідування існуючих та історичних військових об'єктів (Лінія Арпада, лінія Масарика) і полігонів (чеських стрільців в Ужгороді), катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах в якості глядачів – *military tour*. До таких також можна віднести і тури на відвідування воєнних концтаборів та тюрем. Для найактивніших створено мілітарі-отель «ГрінГоф» в селі Гукливе та пра-

цює Військовий туристичний маршрут Закарпаття з центром у селі Верхня Грабівниця Воловецького району;

- *винний туризм* – різновид туризму, що має на меті дегустацію, споживання, купівлю вина безпосередньо на місці у виробника. Принципи винного туризму дуже прості: дегустувати вина тільки в місцях їх виробництва, щоб міцно зв'язати в своїй пам'яті та своїй уяві букет і смак напою з таємницею його походження через природу, історію та дух місцевості, технологічну культуру виробництва, особисто познайомитися з виноробами, дізнатися про вікові традиції господарства. Саме під час відвідування понад сотні дегустаційних залів по Винному туристичному маршруті в Закарпатті можна побачити плантації виноградників, здійснити візит до дегустаційних залів та підвалів, що пропонують послуги дегустації вина, відвідати винні фестивалі (Мукачево, Берегово, Виноградово, Ужгород);

- *весільний туризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей для проведення весільних церемоній. Атракція користується вже понад 10 років неймовірним успіхом. Причиною цього є і дешевий бюджет для іноземців, і національні традиції для вихідців з інших регіонів України, і звичайно Карпатська екосистема регіону. Сьогодні свої весілля в Закарпатті споживачі весільного туризму відзначають і на гірських вершинах (Говерла, Боржавські полонини), і в пралісі (Карпатський заповідник), і в повітрі (дельтаплани Полонина Руна), в парковій зоні парку Шенборна (Воеводино). Є весільні тури, які включають організацію символічної шлюбної церемонії за місцевими звичаями і традиціями (Ужгородський, Перечинський, Міжгірський райони);

- *грибний туризм* – різновид туризму, що має на меті відвідування місць виростання їстівних грибів, пошук, споживання та купівлю грибів безпосередньо в грибному регіоні. Грибний туризм, яким славиться Закарпаття, це чудова можливість побродити лісом, знайти їстівний гриб, презентувати товаришам по відпочинку свої здобутки. В грибному туризмі існує і свій квест, наприклад пошук найякісніших категорій грибів, наприклад разом з досвідченим гідом знайти гриб Цезаря в Хустському районі поблизу Рокосова, або ж у Перечинському районі знайти знаменитий трюфель;

- *гастрономічний туризм* – це різновид туризму, пов'язаний з ознайомленням та дегустацією національних кулінарних традицій країн світу. Організація гастрономічних турів сприяє відродженню національних кулінарних традицій Закарпаття, зокрема це угорська, словацька, румунська, ромська, німецька, чеська, австрійська, українська, єврейська національні кухні. Під час гастрономічних турів турист у Закарпатті може відвідати ресторани національної кухні (ромський ресторан в Ужгороді, словацький у Сторожниці, угорський у Мукачеві, австрійський у Чинадієві, румунський у Солотвині, закарпатська дегустація в Перечині), взяти участь у гастрономічних фестивалях (голубців, бограча, юшки, бринзи, тушкованого півня), взяти участь у приготуваннях національних страв (мастер-класи, гастрономічна анімація);

- *геотуризм* – це різновид туризму, який характеризує повернення до унікальної культури та самобутньої історії місць відпочинку масового туриста. У 2008 році на Першій Всесвітній конференції з геотуризму в місті Перт Австралія, де серед інших країн була представлена закарпатськими вченими з УжНУ і Україна (з Європи було всього 4 країни), було зазначено – геотуризм прагне не завдавати шкоди навколишньому середовищу та закликає насолоджуватися справжністю місць. Також треба зазначити, що в багатьох регіонах Закарпаття створені геопарки та ландшафтні парки, які задовольняють культурні та рекреаційні потреби туристів. У Закарпатській області наявні чотири великі природозаповідні території придатні для геотуризму. Найбільшим за площею є Карпатський біосферний заповідник. Він займає майже 2,5% території Карпатського регіону. Його екосистеми віднесені до найцінніших на нашій планеті і з 1993 року входять до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Загальна площа заповідника – 53, 63 тис. га. У складі Карпатського біосферного заповідника налічується шість відокремлених масивів та ботанічні заказники державного значення «Чорна Гора» і «Юліївська Гора» (Виноградівський р-н). Вони розміщені на території Рахівського, Тячівського, Хустського і Виноградівського районів;

- *діловий туризм (бізнес, MICE-туризм)* – це подорожі, що здійснюються з метою участі в конгресах, зборах, семінарах та інших важливих ділових заходах. Зважаючи на наявність пунктів перетину кордонів до чотирьох країн Шенгенської зони та близькість двох міжнародних аеропортів (Будапешт та Кошіце) в Закарпатті активно розвивається бізнес-туризм, головними чинниками для якого є зустрічі, інсентив, конференції, виставки;

- *демонологічний туризм (туризм за привидами)* – це різновид туризму, в якому туристи бажають оригінально насолодитися історико-культурною і релігійною специфікою незвичайних куточків планети, які пов'язані з демонологією. Власне, демонологія це сукупність міфічних народних уявлень і переконань, яка спирається на віру в існування злих духів (демонів). Демонологічний туризм викликає інтерес у багатьох екстремалів та непосидючих людей, наприклад, ночівля в Чинадіївському замку чи фотополювання на чудовисько Чорного Мочара, або ж екскурсія володіннями графа Дракули в селі Драгово Хустського району, або ж подорож місцями, де за легендами живуть злі духи словянської міфології в Чорному лісі село Грабово Мукачівського району. Крім того, для особливо зацікавлених турфірми організують демонологічні квести з пошуками захованих скарбів опришків Довбуша, Пинті, Шугая;

- *екологічний туризм (туризм орієнтований на природні туристські ресурси, природний туризм, м'який туризм)* – це різновид туризму спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність, протягом якої мандрівник вивчає навколишнє середовище, де природа є головною цінністю. Основна причина виникнення екологічного туризму знаходиться у невідрегульованості відносин у системі «суспільство-природа», або в туристичній

інтерпретації – «туризм-екологія». Саме з цією метою і було створено Закарпатський туристичний шлях довжиною понад 400 км;

- *екстремальний туризм* – різновид туризму, який пов'язаний із певним ступенем ризику. Різноманіття видів екстремального туризму в наш час просто захоплює. Кожен вигадує щось особливо новеньке, аби лиш привабити туристів та просто любителів гострого відчуття. Закарпаття для екстремалів приготувало оригінальні турпродукти, серед яких мотузкові парки, ZIP-лайн в урочищі Воеводино, каньйонінг на річці Шопурка, рафтинг у верхов'ях Тиси, парашутизм на Боржавських полонинах, вільне скелелазіння вна Смерековий камінь в Зачарованому краї;

- *етнічний туризм (ностальгічний, етнографічний туризм)* – різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. Етнічний туризм – це хороший спосіб дізнатися більше про своє коріння або вивчити історію необхідного народу вченим, любителям. Найбільше відвідують Закарпаття туристи, що постраждали від Другої світової війни, з метою пошуку могил свої родичів – євреї, угорці, німці, чехи, словаки, росіяни;

- *історичний туризм (історико-культурний туризм)* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей, пов'язаних з історією та історичною спадщиною. Закарпатська область володіє також значною кількістю пам'ятників дерев'яної народної архітектури XVII – XIX ст., є багато адміністративних, культових і житлових кам'яних споруд VII – VIII ст. На території Закарпаття збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти сторіч. В області на облік взято понад 700 пам'яток історії та культури, в тому числі понад 100 пам'яток архітектури. Пам'ятки архітектури в Закарпатті охоплюють період у понад 1000 років і репрезентують всі основні стилі європейської архітектури;

- *кінотуризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей пов'язаних з теле- та кіноіндустрією. На території Закарпаття зняли понад 300 художніх кінострічок за участі відомих акторів. Шанувальники кіно і телебачення готові платити чималі гроші й терпіти будь-які негаразди, щоб побувати на місцях зйомок своїх улюблених фільмів або серіалів. Чимало туристів відвідують місця зйомок голлівудського фільму «Ватерлоо» на території села Нижнє Солотвино, чи місця де знімали «17 миттєвостей війни» – санаторій «Карпати», чи місця зйомок кінофільму «Карпатське золото» Невицький замок;

- *кавовий туризм* – тури, що проходять по місцевостях – центрах кавового виробництва. Споживання кави відіграє дуже важливу роль у спілкуванні між людьми. При цьому чашка кави міцно асоціюється з моментом спокою між напруженими частинами дня або з пробудженням вранці, коли людина або залишається наодинці зі своїми думками, або неспішно розмовляє з друзями чи рідними. Саме ці соціальні моменти дали поштовх великій популярності кавового туризму. Зокрема в Ужгороді створено найбільший в

Україні кавовий туристичний маршрут із відвідування кавової дегустації та скульптур кавоману, кавовому ведмедю та кавовій чашці-фінджі;

- *конференц-туризм* – різновид туризму, що здійснюються з метою участі в конференціях. Великі компанії та організації проводять конференції регулярно на території Закарпатської області через близькість кордону з країнами Шенгенської зони та через значний вибір конферец-послуг і відповідно туристичних анімацій для відвідувачів конференцій. Сьогодні в Закарпатті є всі ресурси для проведення наукових, ехо, веб, відео, бізнес та прес-конференцій;

- *літературний туризм (книжний туризм)* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей, пов'язаних зі всесвітньою літературною творчістю. Літературний туризм на батьківщину улюбленого автора чи вигаданого персонажа, захоплює багатьох людей зі всього світу. Одна думка про те, що турист може пройти дорогою, по якій ходив улюблений герой, і побачити те, що бачив він, викликає почуття невимовного захвату. Деякі книголюби подолають будь-які відстані, щоб пройти слідами улюбленого персонажа або наживо побачити прекрасні види, що так хвилюють душу через телевізійні екрани. В Закарпатті для таких туристів створено всі умови з відвідання місць що описані в романі «Микола Шугай, розбійник» Івана Ольбрахта у селі Колочава, детектива «Гордубал» Карела Чапека в Мукачівському районі, поезії Шандора Петефі в Мукачівському та Берегівському районах;

- *лісовий туризм* – багатоденна з нічлігом подорож групи людей по визначеному маршруту з метою відпочинку, фізичного розвитку, пізнання. За площею лісового фонду Закарпаття входить до першої п'ятірки серед областей України, а за запасами деревини і за лісистістю область посідає перше місце. Площа лісів складає біля 50 % всієї території області. На душу населення в нас припадає 0,55 га лісів, тоді як для України в цілому цей показник складає 0,17 га. Найбільш лісистими є гірські райони, що дає можливість для широкого розвитку туризму і рекреації. Оздоровлення та відпочинок туристів та населення області в основному здійснюється на території зелених лісових зон і курортних лісів;

- *мисливський туризм (аутфітер-тур)* – різновид туризму, метою якого є пошук, вистежування, переслідування та здобич деяких видів диких тварин. Широкого розвитку в Закарпатті набув і мисливський туризм, оскільки туристи-мисливці вважають за необхідне здійснити випробування своїх емоцій у різних регіонах Карпат, що вважаються найбільш багатими на фауну в Європі;

- *музейний туризм* – різновид туризму, специфіка якого полягає у використанні туристського потенціалу музеїв і територій, які до них прилягають. Найбільш відвідуваними музеями в Закарпатті є Ужгород: музей краєзнавчий та народної архітектури і побуту, Мукачево: музей краєзнавчий в замку Паланок, Грушево: музей Срібна земля, Берегово: музей вина та краєзнавчий;

- *орхідейний туризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідання місць поширення орхідей. Орхідеї відрізняються різноманіттям кольірних забарвлень, ароматів і розмірів. Ці квіти можна зустріти практично у всіх земних екосистемах, а в Карпатах ростуть їх різновиди. У 2008 році одна з закарпатських турагенцій розробила туристичний маршрут «Орхідеї Карпати». Родину орхідей представляють у Карпатах переважно зозулинці, на Говверлі, на Пожижевській полонині, на Брескулі та Свидовці – на висоті близько тисячі метрів над рівнем моря, – туристи знайомляться з найгарнішими північними орхідеями – «зозуліні» або «Венерині черевички», інші орхідейні дрімлик, рожевий зозулинець та любка дволиста туристи можуть побачити в масивах Чорногори та в передгір'ях Закарпаття;

- *пригодницький туризм* – різновид туризму, пов'язаний із фізичними навантаженнями та організацією нестандартних турів у екзотичні й екологічно чисті природні резервації та включає незвичайні подорожі, нетрадиційні транспортні засоби. До пригодницького туризму в Закарпатті відносяться похідні експедиції на полонини Руна, Боржава, Красна, сафарі-тури (мисливство, риболовля, фотополювання) в національний парк «Синевир» чи в Ужанський національний парк;

- *романтичний туризм* – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей пов'язаних з ідеалами та мріями туриста. Найбільш романтичними місцями в Закарпатті експерти-туризмознавці визначили: парк Шенборна у Воєводині, скелі «кохання» в Рахівському районі, парад наречених в Ужгороді;

- *релігійний туризм (сакральний туризм, паломницький туризм, езотеричний туризм)* – різновид туризму, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного для них середовища. Понад 60 діючих монастирів, традиційні релігійні свята що проводяться з великим розмахом, понад 30 діючих релігійних напрямів – все це приваблює туристів паломників, езотериків, прихильників сакрального;

- *рекреаційний туризм* – різновид масового туризму з метою оздоровлення, лікування і відпочинку, відновлення і розвитку фізичних, психологічних і емоціональних сил. Рекреаційні тури характеризуються тривалістю подорожі, невеликою кількістю міст, що входять у маршрут, широким використанням авіаційного транспорту і насамперед чартерних рейсів. За кількістю та якістю лікувальних мінеральних вод Закарпаття займає перше місце на Україні. Тут зосереджено 620 джерел мінеральних вод, з яких більше 300 є вивченими. Крім відомих санаторіїв, бальнеологічних комплексів, в Закарпатті є понад два десятки SPA та велнес-об'єктів, що надають послуги кліматолікування, бальнеолікування, спелеотерапії. Найвідвідуванішими зонами рекреаційного туризму в нашій області є Синяк, Поляна, Голубине, Неліпино, Шаян, Сіль, Нижнє Солотвино, Ужгород, Карпати, Виноградово, Кваси, Сойми;

- *рибальський туризм* – різновид туризму, метою якого є лов риби та інших водних живих ресурсів. Рибальський туризм – це водночас проми-

сел і розвага. Статистика підтверджує, що багато людей, які досягли у житті певного визнання (це переважно політики, вчені, бізнесмени) були завзятими рибалками. Закарпатські туроператори пропонують рибалкам-туристам відвідати для ловлі елітних різновидів риби форелі, харіуса – урочище Воєводино, урочище Вовчий, село Черногорова або ж ловля сомів місто Чоп, село Великі Ком'яти. Не менш захоплюючою є рибалка на Тисі, де вершиною рибальського щастя є дунайський лосось або вугор;

- *садово-парковий туризм (садовий туризм, парковий туризм, квітковий туризм)* – різновид туризму пов'язаний з відвідуванням місцевостей садово-паркового мистецтва. Спеціальні пропозиції, пов'язані з відвідуванням мальовничих садів та парків Ужгорода (парк Лаудона, ботанічний сад), Мукачева (період цвітіння сакур та магнолій), Хуста (період цвітіння нарцисів), парк Шенборна у Воєводині (період цвітіння озерних лілій-лотосів) як ще одна туристична новинка, яка повинна залучити гостей і посприяти розвитку внутрішнього туризму Закарпаття;

- *спелеологічний туризм (спелеотуризм, спелестеологічний туризм)* – різновид туризму, зміст якого полягає в подорожах у природних підземних порожнинах (печерах) та подоланням в них різних перешкод (сифони, колодязі) з використанням різного спеціального спорядження (акваланги, карабіни, мотузки, гаки, індивідуальні страхувальні системи). Підвид спелеотуризму – спелестологічний тур, це дослідження історичних підземних об'єктів спелеологічними методами. На території Закарпаття відомо близько 50-ти печер. Більшість печер Закарпаття знаходиться на території Тячівського району. Найбільша печера – це печерна система Черлений Камінь, Тячівський р-н, що має довжину 1.200 метрів, знаходиться в долині річки Терешул. В печерну систему входять ярусні печери Сифон, Каньйон, Нова. На території Угольського масиву відомо близько 30 карстових порожнин, входи до яких знаходяться досить високо (100 – 300 м) над рівнем долини. У Рахівському районі є багато старих закинутих шахт. Найцікавішими є Довгоруня та Черемшина, які знаходяться неподалік від села Ділового. Ці шахти є антропогенними утвореннями, але їх вертикальні ділянки мають природне походження. У Перечинському районі відомо кілька маленьких тектонічних печерок, розташованих на хребті Санаторія на висоті приблизно 500 м, а також печера на горі Полонина Руна. У Великоберезнянському районі природні порожнини розташовані недалеко від села Лубня, найбільша з них, завдовжки 138 м, – печера Ролінг Стоунз. В Ужгородському районі, на північ від с. Глибокого, є кілька шахт, утворених внаслідок добування залізної руди для анталовецького ливарного цеху в 1930-х роках. Печери різні за довжиною – від кількох метрів до 240 м;

- *сирний туризм* – тури, що проходять по місцевостях – центрам виробництва сиру. Хоча більшість наявних у продажу сирів у краї виробляється з коров'ячого молока, в багатьох регіонах також виробляють сир з молока кіз та овець, і також буйволів, у Закарпатті відомо центри сирного туризму це брендова сироварня в селі Нижнє Селище Хустського району, Ракошино,

Іза, Луг, Розтока, Колочава, Мукачево та інші, а також сирний фестиваль «Гуцульська бринза» місто Рахів;

- *стоматологічний туризм* – різновид туризму, головною метою якого є стоматологічне лікування чи перебування у стоматозакладах за межами своєї країни. Захворювання зубів є найбільш поширеними хворобами людини. За статистичними даними, більше 90% населення земної кулі страждає хворобами зубів. Настільки значне поширення цього страждання ставить перед органами охорони здоров'я завдання, спрямовані на розробку заходів профілактики виникнення хвороб зубів, вдосконалення методів лікування, вивчення причин, що породжують ці захворювання. Одним із таких методів боротьби став і стоматологічний туризм. Враховуючи дешевизну стоматослуг та наявність двох десятків пунктів прикордонного пропуску до Закарпаття їдуть споживачі цього екзотичного різновиду туризму, а відповідно під час проходження процедур знайомляться з пам'ятними місцями краю;

- *спортивний туризм* – різновид туризму з подолання певного відрізку земної поверхні, який називають маршрутом. При цьому під «земною поверхнею» мається на увазі не лише ґрунтова поверхня Землі, але також і кам'яна, і водна. Під час проходження маршруту долаються різні специфічні природні перешкоди. Наприклад, гірські вершини і перевали (у гірському туризмі) або річкові пороги (у сплавах річками). В Закарпатті щороку проходять міжнародні змагання зі спортивного туризму, а на горі Пікуй відбуваються щорічні спортивно-туристичні акції серед професіоналів;

- *туризм солодоців (солодкий туризм)* – різновид туризму пов'язаний з відвідуванням місць споживання та виробництва солодоців. Кондитерські традиції різних національностей: німців, угорців, словаків, австрійців Закарпаття вже кілька років приваблюють закордонного та внутрішнього туриста, саме для нього і було створено туристичний маршрут «Солодке Закарпаття» та солодку родзинку краю торт «Ужгород»;

- *тематичний туризм (подієвий туризм)* – різновид туризму, основна мета якого присвячена якій-небудь події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок та участь у найбільш видовищних заходах планети, поступово завойовують все більшу популярність. Подієвий туризм – це чудова атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. В подієвому туризмі Закарпаття можна виділити кілька тематичних видів:

- 1) національні фестивалі і свята, загальне число яких сягає понад 300 протягом року;
- 2) театралізовані шоу – Парад Миколаїв, Ужгородська регата, Парад наречених;
- 3) фестивалі музики, кіно і театру – фестиваль Св.Мартина, Сакура фест;
- 4) гастрономічні фестивалі – Червене вино, Фест гентешів, Закарпатське божоле, Гуцульська бринза, Ужгородська палачінта;

- *термальний туризм (геотермальний туризм)* – різновид туризму пов'язаний з відвідування геотермальних вод. Термальні води – підземні води, що мають підвищену температуру (вище 20 °С). У теплопостачанні існує розподіл джерел слаботермальніе (20-50° С), термальні (50 – 75° С) і високотермальні (75 – 100° С), а в бальнеології – на теплі або субтермальні (20 – 37° С), термальні (37 – 42° С) і гіпертермальні (більше 42° С). Гарячі джерела Закарпаття здавна застосовувалися для лікування хворих, а відповідний розділ медицини називається бальнеологія. Найпопулярніші місця геотермального туризму – це Берегово, Косонь, Велятино, Мукачево. Ужгород, Виноградово, Нижнє Солотвино, Верхній Бистрий, де знаходяться відомі геотермальні басейни;

- *фото-туризм* – різновид туризму пов'язаний із захоплення туристів фотографією, що у супроводі фотогіда знімають найживописніші та недоторкані масовими туристами місця. Фототуризм поєднує теорію і практику фотографії з подорожами в заповідні місця та відпочинком, зокрема до Смерекового каменю, Соколиних скель, Обавського каменю, озер Синевир та Липовецьке;

- *чайний туризм* – тури, що проходять по місцевостях – центрам вирощування чайного куща. 1949 року бригада співробітників науково-дослідного інституту чаю й субтропічних культур як експеримент висадила в декількох районах Закарпаття саджанці різних сортів чаю. В основному, це були грузинський, кубанський, індійський, явайський і цейлонський. Краще за інших акліматизувались до закарпатської землі, оточеної з усіх боків горами, грузинський і кубанський сорти. Учені мотивували це тим, що умови на Закарпатті максимально наближені до чайного району Грузії – Анансулі. У 1953 році академік І.Чхеїдзе заявив, що згодом Закарпаття зможе забезпечувати чаєм всю Україну. У своїй монографії «Культура чаю у Закарпатті» вчений відзначав удале географічне розташування області і м'який клімат, що дозволяє поставити виробництво чаю на промислову основу. Тоді фахівці-чайники вже на третій рік після закладки плантації зуміли зібрати з гектару 1300 кілограмів чайного листа. На більш зрозумілій для споживача мові фінансів, виходить, що з кілограма сирого листа відповідно до існуючих норм, можна одержати 80 – 100 грамів готової продукції, а сьогодні туристи мають змогу відвідати унікальну чайну плантацію поблизу міста Мукачево, яка вважається найпівнічнішою плантацією чаю в Європі;

- *ягідний туризм* – різновид туризму, що має на меті відвідування місць поширення диких ягід, пошук, споживання та купівлю ягід безпосередньо в ягідному регіоні. Лісові ягоди, яких чимало в Карпатах – це безцінні джерела поживних речовин, вітамінів, мікро та макроелементів, що надають організму енергії, зміцнюють здоров'я та підсилюють імунітет. До дикорослих плодів і ягід відносять плоди зерняткових, що ростуть в лісах – яблуні, груші, горобини; кісточкових – абрикоса, дерена, аличі, терена, вишні, кизила (дерену); горіхоплідних – волоського горіха, ліщини, а також ягідних рослин – малини, ожини, чорниці, суниць, брусниці, журавлини, буяхів, обліпихи.

Найпопулярнішими маршрутами ягідного туризму є: Міжгірський, Воловецький та Перечинський райони.

У найближчій перспективі туристична галузь в Карпатах може очікувати на значний ажіотаж, оскільки у людей знизилася доходи, і є потреба переходити з туризму для багатого й вище середнього класу – до середнього й нижче середнього. А цей клас – економічна основа нового європейського туристичного бренду «Карпати» – життя у сільських садибах, гостели, економотелі, які зможуть надати відпочинок за принципом «достойна якість – низькі ціни». Нові туристичні шляхи активно створюються і в ближніх з Україною карпатських країнах. Нині Австрія, Словаччина, Чехія, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина на своїх невдалих прикладах в туристичній переконалися, що треба дбати не лише про власні туристичні зони (а власникам об'єктів у цих зонах, не лише про свої об'єкти), а разом співпрацювати на єдиний бренд – «Карпати».

Сьогодні сезонний потенціал туристичного бренду «Карпати» в контексті розвитку туристичної галузі в країнах Центрально-Східної Європи складає близько 10 мільйонів чоловік. Узагальнена інформація щодо формування туристського бренду «Карпати» в контексті розвитку туристичної галузі спозиціонує базові чотири напрями розвитку туризму в Закарпатському регіоні:

1. Створення іміджу та реалізація програм направлених на підвищення інвестиційної діяльності.
2. Формування довіри до національних виробників, комплексні програми просунення національних продуктів закордон.
3. Створення іміджу привабливого туристичного напрямку та створення програм залучення туристів на найбільш дохідні туристичні напрями.
4. Створення програми привабливого іміджу території.

Частина 8.

Релігійні організації

Загальноукраїнський та регіональний аспект

Діяльність релігійних організацій у всі часи мало надзвичайно важливе значення для суспільства, держави і кожного індивіда зокрема. Зі створенням незалежної Української держави почалося відродження релігійних громад на Закарпатті, а держава декларуючи демократичний устрій не втручалася у міжконфесійні відносини між Церквами та їх вірниками (принаймні за сучасних часів перехідного суспільства). Українське перехідне суспільство є досить нестабільним, суперечливим, незавершеним, плинним. Саме тому необхідно з'ясувати не лише кількісні, але і якісні показники розвитку релігійних організацій, вивчити існування (чи відсутність) певних суперечностей в еволюції церков та неорелігій.

Відродження релігійних організацій на початку незалежності України (до 1996 р.) відзначалися певною диспропорційністю. За спостереженнями Віталія Журавського найрозгалудженіша релігійна мережа – у семи західноукраїнських областях, де зосереджено понад 50% всіх релігійних громад (при тому, що в регіоні проживає лише 20% населення України). Майже третину релігійних організацій зареєстровано в Галичині. Це відбиває відмінності в релігійних потребах населення різних регіонів України: Церква і все, що з нею пов'язане, залишається для заходу країни невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації. Для сходу церква значною мірою ці функції втратила. Пропорція недільних шкіл західного регіону до загальноукраїнського масштабу, навіть перевищує питому пропорцію релігійних громад.

Разом із тим, міцна інфраструктура традиційних Церков регіону, присутність релігійних чинників у менталітеті населення, блокують проникнення в регіон новітніх культів і рухів: на Західну Україну припадає лише кожна шоста неорелігійна спільнота. Подекуди в регіоні (наприклад, на Закарпатті) густота релігійних організацій перевищує дорадянські показники. Так само за багатьма цифровими показниками Українська Греко-Католицька церква перевищує показники до Другої світової війни.

Із 1997 року детальний моніторинг статистики здійснюється Релігійно-Інформаційною Службою України. У цілому по Україні динаміка чисельних змін релігійних організацій із середини 1990-х років виглядає наступним чином:

Таблиця 1.

Зведені статистичні дані чисельності релігійних громад, священнослужителів, культових споруд, монастирів, навчальних закладів та недільних шкіл в Україні за 1997 – 2016 рр.

Рік	Релігійні громади	Священнослужителі, з них іноземці	Культові Споруди, з них будуються	Монастирі, чисельність монахів	Навчальні заклади, студенти	Недільні школи
1997	17610 / 869	16429, 507	11897, 1877	172, 3892	68, 10799	5032
1998	19005 / 775	17798, 553	-	198, 4095	86, 12805	5642
1999	20309 / 825	19312, 578	13051, 1850	232, 4609	94, 13078	6400
2000	21693 / 1025	21281, 650	16637, 1836	250, 4939	121, 15885	7165
2001	23400 / 1094	22626, 652	17667, 1974	277, 5130	126, 17688	7684
2002	24919 / 1130	24509, 752	18634, 2136	317, 5438	147, 18554	9057
2003	26271 / 1076	25871, 688	-	340 / 4, 5846	153, 18048	9969
2004	27579 / 1047	26650, 728	-	365, 6070	163, 19450	11453
2005	28481 / 1106	27902, 722	-	378, 6184	173, 19771	12039
2006	29262 / 1679	28431, 773	-	386, 6132	157, 20448	12522

2007	29913/ 1836	29423, 782	-	406, 6475	185, 20881	12775
2008	30670/ 1823	29441, 773	-	421, 6598	192, 18375	12689
2009	31257/ 1826	29892, 783	-	432, 6685	196, 17579	12633
2010	31257	29892, 783	-	432, 6685	196, 17549	12633
2011	32521	30199, 812	-	459, 6736	200, 18738	12762
2012	32521	30199, 812	-	459, 6736	200, 18738	12762
2013	33581	31313, 760	-	500, 6834	202, 19752	13157
2014	35646	32456, 761	-	519, 6917	206, 18229	13104
2015	33781	31781,693	-	516, 6939	198, 17829	12406
2016	34183/ 1098	31851/804	-	526, 6901	198, 19862	12171

Отже, з таблиці 1 стає зрозумілим висхідний кількісний розвиток релігійних організацій в Україні за всіма показниками. Якщо 1997 року налічувалося понад 17 тисяч громад, то уже в 2016 році понад 34 тис. За майже двадцять років чисельність релігійних громад в Україні зросла вдвічі. Така ж ситуація спостерігається по іншим показникам – збільшенням священнослужителів, культових споруд, монастирів, ченців, недільних шкіл.

Цікавою є аналітика Центру Разумкова станом на 2010 рік, з якої зрозуміло, що: «...динаміка зростання демонструє стійку тенденцію до зниження: так, якщо у 1990-х роках щорічне збільшення кількості релігійних організацій складало 5-8% на рік, то у 2000 – 2005 роках – 4-5%, а за підсумками 2007 – 2009 років – лише близько 2%». Правда за аналітичними даними Міністерства культури станом на 2013 рік, наприклад, спостерігається приріст релігійних громад лише на 1,4 %. І справді піком приросту громад є 2014, але вже у 2015 році спостерігалися навіть тенденції до зменшення.

Загальноукраїнські особливості релігійного відродження можна екстраполювати на територію сучасного Закарпаття (Закарпатської області), котре навіть на фоні західноукраїнського регіону відзначається великою чисельністю релігійних громад. Сюди в першу чергу можна віднести суперечки між конфесіями та вірниками за молитовні споруди. Проте Закарпаття відзначається й певними унікальними атрибутами, які стосуються духовного життя – кількістю громад та релігійних організацій, багатонаціональністю, а відтак багатоконфесійністю.

Перш ніж розпочати аналіз релігійних громад, варто зупинитися на статистиці кількості населення за етнічним чинником, адже будь-яка релігійна організація складається із конкретних індивідів. Тим більше, багатонаціональність Закарпаття безпосередньо впливала на відродження релігійних громад та стосунки між Церквами. Станом на 1989 рік на Закарпатті проживало: українців – 976,7 тис. (78,4%); угорців – 155,7 тис. (12,5%); росіян – 49,5 тис. (4%); румун – 29,5 тис. (2,3%); ромів – 12,4 тис. (1,0%); словаків – 7,4 тис. (0,6%); німців – 3,5 тис. (0,3%); євреїв – 2,4 тис. (0,2%); всього представників більше 70 національностей. На даний час ситуація майже не змінилася у співвідношенні національностей. З цього перепису зрозуміло – титульною нацією на Закарпатті є українці, котрі зі значною перевагою випереджають за кількістю угорців (12,5 %) та росіян (4%). Ця статистика необхідна для подальшого розуміння стану релігійних громад та міжконфесійних відносин.

Загалом на Закарпатті відбувається приріст конфесій. У 2001 році нараховувалося 34 конфесії, у 2005 – 36, у 2007 – 37. За період з 1992 року по 2006 рік загалом різними конфесіями збудовано 429 культових споруд. Для прикладу, за період 1992 – 2003 років збудовано лише 347 споруд релігійного призначення. Тобто за три роки (2004 – 2006) збудовано майже 100 храмів, в той час як за довший період (1992 – 2003) збудовано кількісно значно менше культових споруд.

Православна Церква

Найбільшою релігійною громадою за часів незалежності на Закарпатті є Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП), як складова частина Російської Православної Церкви (РПЦ). Причому щороку спостерігається приріст релігійних громад та нових храмів, про що вже йшлося вище. Станом на 1 січня 2001 року в області нараховувалося 514 зареєстрованих та 21 незареєстрована релігійні організації РПЦ МП. У 2004 році Мукачівська та Хустська єпархії об'єднували 573 організації (540 громад, 26 монастирів, 4 релігійні братства, 1 духовний навчальний заклад). Станом на 2007 рік в області нараховувалося 593 релігійні організації УПЦ МП (557 громад, 28 монастирів, 4 релігійні братства, 2 духовні навчальні заклади). Аналізуючи вищезгадану статистику варто відзначити приріст не лише громад, але й монастирів (на 2 монастирі більше у 2007 році ніж у 2004) та відкрито ще один навчальний заклад станом на 2007 рік, порівняно із 2004 роком. Зрозуміло, що зростає чисельність священнослужителів УПЦ МП – якщо у 2004 році нараховувалося 486 служителів культу, то у 2007 році священнослужителів налічувалося значно більше – 544. Причому ще у 2005 році чисельність служителів культу УПЦ МП на Закарпатті залишалася незмінною – 486.

Структурно УПЦ МП на Закарпатті складається із двох єпархій: Мукачівської та Хустської. Мукачівська єпархія УПЦ МП діяла до проголошення незалежності України, поширюючи свою юрисдикцію на Закарпатську область загалом. На початку 1990-х років єпископом Мукачівським був Євфимій. У

листопаді 1998 року єпископом Хустським і Виноградівським було призначено Агапіта (в миру – Іван Васильович Бевцик), а 26 липня 1998 року призначений на єпископа Мукачівського та Ужгородського УПЦ МП. На даний час функцію єпископа Мукачівсько-ужгородського виконує архієпископ Феодор (Мамасуєв).

Станом на 2004 рік Мукачівська єпархія УПЦ МП об'єднувала 318 громад, яку обслуговували 207 священників. Служителів культу готувала Українська богословська академія, створена на базі Інституту ім. А. Волошина. Крім того у 2004 році існувало близько 200 недільних шкіл Мукачівської єпархії. Станом на 2004 рік Мукачівська єпархія УПЦ МП нараховувала 11 монастирів: чоловічі монастирі – с. Тишів (Воловецький р-н), с. Руське (Мукачівський р-н); жіночі монастирі – м. Мукачево, с. Домбоки (Мукачівський р-н), с. Приборжавське (Іршавський р-н), м. Свалява, с. Дубрівка (Іршавського р-н), с. Кушниця (Іршавський р-н) та інші.

Варто також зупинитися на становищі православної церкви УПЦ МП в Ужгороді. Після повернення православними Кафедрального Хрестовоздвиженського собору по вулиці Капітульній греко-католикам, постало питання про кафедральний собор православних УПЦ МП в м. Ужгород. Найбільше зусиль для побудови головного храму Мукачівської єпархії зробив протоієрей Димитрій Сидор. У 1992 – 1993 роках збудував малу церкву св. Кирила та Мефодія. Від храму-каплиці походить назва площі, де мав розміщуватися майбутній кафедральний храм. У 1992 році заснували газету “Християнська родина”, як орган закарпатського підкарпаторуського товариства ім. Кирила та Мефодія.

1993 року розпочато будівництво кафедрального Храму Христа Спасителя. Для побудови собору було виділено ділянку на площі Кирила та Мефодія. Проте помилково було б вважати, що проект храму був здійснений самим протоієреєм Димитрієм. Основні проектно-технічні характеристики майбутнього кафедрального храму виконувалися в Санкт-Петербурзі. У 1994 році православні перейшли вже служити в нижній (освячений єп. Євфимієм) храм собору в честь Воздвиження Хреста Господня. Цікаво, що півтонний 8-метровий позолочений Хрест (освячений вже єп. Агапітом) у 2003 році було встановлено гелікоптером. Розміри даного собору є найбільшими на Закарпатті: висота 60 м, ширина 45 м, довжина 60 м. Нижній храм, що став діючим з 1994 року вміщує 1500 – 2000 віруючих. Вперше барабан собору діаметром 14 м, сконструйований так, що має дві стінки-циліндри, між якими шириною 1 м є сходи в підкупольний простір головного куполу діаметром 14 м і висотою 14, 5 м. У Храмі і біля собору на свято Пасхи збирається понад 30 тисяч віруючих. При Храмі Христа спасителя є благодійний центр, функціонує трапезна (на 120 місць) для дітей-сиріт та соціально незахищених, бібліотека, приходська школа, музична студія «Лада», які освятив Предстоятель УПЦ МП Блаженніший Володимир.

Іншою структурною одиницею УПЦ МП в Закарпатській області є Хустська єпархія, котра виникла шляхом ділення Мукачівської. Хустська єпархія

УПЦ МП утворена рішенням Священного синоду від 29 липня 1994 року через поділ Мукачівської на дві самостійні. До початку 1998 року Хустською єпархією керував Преосвященний єпископ Мефодій (Петровцій), а з 21 листопада 1998 року рішенням Синоду УПЦ на Хустську кафедру призначений єпископ Агапіт, котрий очолював єпархію не довго. 26 серпня 2000 року Хустську єпархію очолив Іоан (Сіюпка) з титулом архієпископа Хустського і Виноградівського. Рішенням Священного Синоду УПЦ МП від 26 липня 2000 року призначений керуючим Хустською єпархією. 28 липня 2004 року предстоятелем УПЦ МП Блаженнішим Митрополитом Володимиром Іоанн возведений у сан архієпископа. На даний час єпархією керує архієпископ Марк (Петровцій).

У м. Хуст станом на 2005 рік діяли чотири православні храми: Кафедральний собор Свв. рівноапостольних Кирила і Мефодія, свято-Благовіщенський, Свято-Вознесенський та на честь ікони Божої Матері “Всіх скорбящих Радість”, що знаходиться на єпархіальному комплексі. До складу Хустської єпархії входять п’ять районів Закарпатської області: Хустський, Виноградівський, Міжгірський, Рахівський і Тячівський, які розділені на 17 благочиній: 1. Хустський р-н: Хустське, Березівське і Сокирницьке; 2. Виноградівський р-н: Виноградівське, Великоком’ятське та Королівське благочинія; 3. Міжгірський р-н: Міжгірське, Келечинське та Синевірське благочинія; 4. Рахівський р-н: Рахівське, Великобичківське та Ясінянське благочинія; 5. Тячівський р-н: Тячівське, Вільхівське, Вонігівське, Дубівське, і Солотвинське благочинія. У Хустській єпархії діє 221 храм, які обслуговують 287 священників. За період 1999 – 2004 років у єпархії було збудовано 29 храмів. На території єпархії станом на 2005 рік діяли 18 монастирів: 11 чоловічих і 7 жіночих. Варто відзначити велике шанування ікон, зокрема, Нанківської Богородиці, щорічне святкування якої припадає на 10 серпня за новим стилем.

Якщо порівнювати стан обох єпархій УПЦ МП в Закарпатській області, то варто відзначити деяку диспропорцію чисельності громад та кількості священників. Якщо Мукачівська єпархія нараховувала приблизно однакову кількість громад з Хустською станом на 2004 – 2005 роки, то чисельність служителів культу була не однаковою – Мукачівська єпархія нараховувала 207 священників, а Хустська – 287. Це при тому, що Мукачівська єпархія нараховувала трохи більше громад ніж Хустська. Цікавою порівняльною особливістю 2004 – 2005 років є кількість монастирів. Так, у 2004 році Мукачівська єпархія нараховувала 11 монастирів про що вже згадувалося. В той же час у 2005 році Хустська єпархія містила 18 монастирів, що становило на 8 монастирів більше ніж у Мукачівській. Також варто відмітити, що в Мукачівській єпархії станом на 2004 рік переважали жіночі монастирі – з 11 монастирів лише 2 чоловічі. У 2005 році Хустська єпархія нараховувала 18 монастирів, з яких 11 чоловічих.

Таким чином, УПЦ МП на Закарпатті об’єднує понад 600 релігійних організацій і є найбільшою релігійною структурою на Закарпатті (складається з двох єпархій, містить близько 30 монастирів, найбільший кафедральний

храм, найбільшу кількість ієрархів тощо). У 2013 році нараховувалося загалом 648 громад. Етнічно до УПЦ МП належать переважно українці та росіяни.

На території Закарпаття діють інші православні церкви. Найбільшою серед них є Українська Православна Церква Київського Патріархату очолює яку Митрополит Філарет (Денисенко), яка й мала стати інститутом легімізації слабкої політичної влади з проголошенням незалежності. Ця політика зазнала краху й особливо це помітно на прикладі Закарпатської області, де вірників УПЦ КП вкрай мало. У 2001 – 2002 роках офіційно було зареєстровано 13 громад, а ще одна громада не була легітимною. Вже у 2005 році нараховувалося 19 громад, у яких працювало 16 священиків. Наприклад, у 2004 році діяло на дві громади менше, а от чисельність служителів культу не змінилося протягом 2004 – 2005 років. У 2007 році Закарпатська єпархія УПЦ КП налічувала 24 громади, котрі обслуговували 36 священнослужителів. Згідно даних офіційного сайту Закарпатська єпархія УПЦ КП нараховує 29 парафій, а очолює її єпископ Варсонофій (Руднік). Як видно з даної статистики за останні роки дещо зростає кількість громад і особливо чисельність служителів культу (якщо ще в 2005 році нараховувалося 16 священиків, то вже у 2007 році чисельність зросла більш ніж удвічі – 36 служителів культу).

Ще менше вірників на Закарпатті є прихильниками Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). 2001 року зареєстровано лише одну громаду. За офіційним сайтом Карпатської єпархії, яку очолює єпископ Віктор (Бедь), сьогодні УАПЦ нараховує 17 парафій. Ці дві церкви в силу свого галицького походження не мають значного впливу на Закарпатті. Крім того, на Закарпатті діє Православна Церква (старообрядці). Станом на кінець 2001 року старообрядці нараховували 1 громаду. Також діє Православна Церква Божої Матері, яка нараховує одну зареєстровану та 5 незареєстрованих громад. За виключенням УПЦ МП та УПЦ КП приріст громад у православних церквах не спостерігається.

Греко-Католицька Церква

Другою за чисельністю вірників та громад релігійною організацією на Закарпатті є Греко-Католицька Церква (ГКЦ) свого права (*sui juris*), яка адміністративно складається із єдиної Мукачівської греко-католицької єпархії з поділом на регіональні деканати. Існують 4 групи (ранги) церков *sui juris*: 1. Патріарша церква, яку очолює патріарх, а законодавчі й судові питання вирішує Синод Єпископів Патріаршої Церкви; 2. Верховна Архієпископська Церква, яку очолює архієпископ, а основні питання вирішує Синод Єпископів; 3. Митрополіча церква *sui juris*. Її очолює митрополит, а верховною владою є Рада Єрархів, яка відрізняється від Синоду Єпископів лише назвою; 4. Інші церкви *sui juris*, мають найнижчий ступінь церковної автономії схожий на дієцезію/єпархію. Їх очолює, як правило, єпископ або рівно-

цінний ієрарх. Саме до четвертого згадуваного рангу належить Мукачівська греко-католицька єпархія (МГКЄ), котру очолює єпископ. Варто зазначити, що Мукачівська греко-католицька єпархія підпорядковується напряму Ватиканові й незалежна від Львівського митрополита, позаяк Українська греко-католицька церква *sui iuris* має крім іншого вищий ранг Церкви свого права.

У 2001 році Греко-Католицька Церква на Закарпатті налічувала 302 громади, з яких 3 належно не легімітизовано. Станом на 2004 рік Мукачівська єпархія ГКЦ складалася з 362 релігійних організацій – 350 громад, 10 монастирів, 1 духовний навчальний заклад, 1 релігійне братство. Уже в 2005 році єпархія містила 382 релігійні організації (370 громад, 9 чоловічих монастирів, 1 релігійне братство, 2 духовні навчальні заклади). Причому за 2004 – 2005 роки чисельність священників не змінилася і становила 183 служителі культу. До 2007 року кількісний вимір релігійних організацій не змінився як загалом так і в розрізі. Виключенням є збільшення священнослужителів із 183 до 219 служителів культу. Таким чином, протягом лише 2000-х рр. приріст релігійних організацій ГКЦ на Закарпатті збільшився з 302 (2001 р.) до 382 у 2007 році. У 2013 році нараховувалося 445 громад.

Порівнюючи тенденції приросту релігійних організацій схожа ситуація спостерігається лише у двох церквах – УПЦ МП та ГКЦ. Це й зрозуміло, адже так склалось історично, що ці дві Церкви є традиційними в регіоні. Тому цілком природно, що обидві Церкви в умовах відродження релігійних інститутів збільшують чисельність своїх вірників, а відтак і громад.

Доля ГКЦ на Закарпатті та й на пострадянському просторі загалом була не простою. На відміну від УПЦ МП, котра з перервами існувала в часи Радянського Союзу, ГКЦ на Закарпатті була заборонена 1949 року, але діяла неофіційно (в «катакомбах»). За задумом радянського керівництва ГКЦ мала стати частиною УПЦ МП, що в цілому не вдалося. Лише з приходом демократичних перетворень починається відродження ГКЦ. Найбільше відродженню ГКЦ на Закарпатті сприяли владика Іоанн Семедій та Іван Маргітич. У січні 1991 року після смерті апостольського адміністратора Миколи Мурані І. Семедій став єпископом-ординарієм Мукачівської єпархії. 21 січня 1991 року отримав від Святішого Отця Івана Павла II підтвердження повноважень єпархіального єпископа. 25 січня 2003 року, після того, як Іоанн Павло II прийняв його резигнацію, владика Іоанн став єпископом-емеритом (пенсіонером). Помер 6 грудня 2008 року.

Іншим борцем за відродження ГКЦ на Закарпатті був Іван Маргітич. У 1980-х роках брав активну участь у боротьбі за легалізацію ГКЦ як член комітету її захисту. У 1987 році був учасником першої делегації УГКЦ (м. Москва). 10 травня 1987 року в Львові єпископ Івано-Франківської єпархії Софрон Дмитерко уділив йому архієрейську хіротонію. Після легалізації ГКЦ на Закарпатті як єпископ-помічник (функції владика виконував згадуваний Іоанн Семедій) брав активну участь у відродженні греко-католицьких громад і парафій мукачівської єпархії. Помер владика Іван при освяченні нового престолу у с. Пилипець Міжгірського району. Обидва єпископи зробили

велику роботу в становленні ГКЦ на Закарпатті. Саме завдяки їх діяльності найпершими осередками відродження в області стали: с. Імстичево, с. Білки, с. Боржавське, с. Шаланки та м. Ужгород.

З 2003 року ГКЦ на Закарпатті очолює владика Мілан Шашік. У серпні 2000 року став парохом в смт. Перечин на Закарпатті. Крім рідної словацької мови, володіє ще українською, італійською, чеською, російською та польською мовами. 12 листопада 2002 року іменованій Апостольським Адміністратором Мукачівської єпархії. Архієрейську хіротонію отримав з рук Святійшого отця Івана Павла II 6 січня 2003 року в Римі в базиліці св. Петра. На даний час владика Мілан продовжує очолювати єпархію.

З відновленням свободи совісті та віросповідань крім релігійних громад ГКЦ відроджується й Духовна академія, повна назва якої Ужгородська Греко-Католицька Богословська Академія ім. Блаженного Теодора Ромжі. Вона почала діяти в м. Мукачево під керівництвом ректора-владики Йосифа Головача. Для покращення умов виховання семінаристів керівництво Мукачівської єпархії ГКЦ шукало можливості для побудови нової богословської академії, оскільки старе приміщення – замок перебуває в державній власності. 1992 року було отримано ділянку поблизу Ужгорода (район с. Минай), де 28 червня започаткували будівництво майбутньої академії. У 1992 – 1993 роках розпочалося навчання в Ужгороді, хоч академія залишалася на стадії будівництва. Ректором Ужгородської Греко-Католицької Академії є митрофонний протоієрей, монсеньор Тарас Ловска (з 1 лютого 2003 року). З 27 вересня 2003 року – протосинкел Мукачівської греко-католицької єпархії. На сьогодні семінарію очолює архімандрит Петро Береш.

У 2005 році в академії навчалось 111 студентів в Ужгороді та 31 студент – у філії м. Хуст. Чисельність студентів в середньому незмінна. Так у 2007 році в Ужгороді навчалось 106 слухачів. Крім того, при єпархії діє греко-католицький лицей імені О. Стойки у с. Карачин Виноградівського району (станом на 2007 р. навчалось 20 слухачів). Періодичним виданням відновленої Мукачівської греко-католицької єпархії є журнал “Благовісник”, кількість номерів якого становить понад 200 одиниць.

Кафедральний собор Мукачівської греко-католицької єпархії має значно давнішу історію. У підземеллях собору знаходиться крипта, де ховали католиків, а згодом і єпископів, починаючи з Андрія Бачинського. У 1949 році Хрестовоздвиженський храм радянські керівники передали Православній Церкві. З легалізацією ГКЦ на Закарпатті (1989 р.) почалась боротьба за повернення храму. 10 жовтня 1991 року кафедральний храм повернули Мукачівській греко-католицькій єпархії. При Мукачівській єпархії діють три добровільні організації.

Римо-Католицька Церква

Наступною, в контексті попередніх двох конфесій, варто охарактеризувати Римо-Католицьку Церкву (РКЦ) на Закарпатті, котра займає почесне

четверте місце серед релігійних організацій Закарпатської області. Станом на 2001 рік РКЦ в Закарпатській області володіла 81 зареєстрованою та 7 незареєстрованими релігійними організаціями. У 2004 році нараховувалася 91 релігійна організація (81 громада, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад). У 2007 році РКЦ на Закарпатті налічувала 92 релігійні організації (82 громади, 8 монастирів, 1 духовний навчальний заклад). Особливістю РКЦ на Закарпатті є порівняно мала чисельність священників – у 2000-х рр. налічувалася незмінна кількість – 28 служителів культу. Станом на 2013 рік існували 100 релігійних громад.

За радянських часів Католицька Церква в Україні також була знищена. 16 січня 1991 року Папа Іван Павло II відновив діяльність в Україні римокатолицьких дієцезій і призначив єпископів. У 1992 році в Україні було відкрито Апостольську нунціатуру. 14 серпня 1993 року є днем народження Закарпатської Апостольської Адміністрації. За рішенням Святого Престолу першим адміністратором в Закарпатті став архієпископ Антоніо Франко Апостольський Нунцій в Україні. 16 грудня в мукачівському римськокатолицькому костелі виголосили папську буллу про утворення Апостольської Адміністрації Закарпаття і, що парафіяльний костел Святого Мартина став кафедральним собором. Із-за великої відстані отцю нунцію важко було керувати закарпатською Церквою. Кожного року на Різдво та на Воскресіння Христове, він зустрічався зі своїми священниками, зрештою всі свої церковні справи вирішував за допомогою генерального та єпископського вікарія – отця Лайоша Гудри. 9 грудня 1995 року папа Іоан Павло II єпископом-помічником Закарпатської Апостольської Адміністрації призначив керівника виноградівської францисканської місії – Майнек Антала. Після смерті отця Гудри Лайоша, яка наступила 17 грудня 1995 року, Майнек Антал став генеральним вікарієм.

6 січня 1996 року папа Іоан Павло II в Римі урочисто висвятив Майнек Антала єпископом. У 1989 році разом з двома братами францисканцями прибув з місією до закарпатських угорців, котрі проживали в Радянському Союзі. Обслуговував 5 громад Хустського й Тячівського районів. У 1996 році висвячений єпископом, про що вже йшлося. Нунцій надав новопризначеному генеральному вікарію всі права до керівництва всією душпастирською діяльністю, за винятком висвячення священників та їх диспозицій. 7 жовтня 1997 року Святійший Отець призначив Майнека Антала ординарієм (Апостольським Адміністратором) Римсько-Католицької Апостольської Адміністрації Закарпаття. Кафедральний собор Мукачівської дієцезії (найбільший структурний підрозділ РКЦ на Закарпатті) представлений римокатолицькою церквою Святого Мартіна з Туру, котра знаходиться в м. Мукачеві. У кафедральному храмі з 1998 року щороку відбувається висвячення. Таким чином, РКЦ в Закарпатській області представлена досить розвинутою структурою.

Закарпатська Реформатська Церква

Третьою за кількістю громад релігійною організацією на Закарпатті є Закарпатська реформатська церква (ЗРЦ). Цікаво, що біля 70 % угорців належать до ЗРЦ, інша частина належить до католиків (50 громад), а незначна частина до ГКЦ (30 громад). До речі ЗРЦ єдина в Україні реформатська Церква кальвіністського спрямування. ЗРЦ на Закарпатті на початок нового тисячоліття налічувала 103 громади та одну незареєстровану. Станом на 2004 рік чисельність громад ЗРЦ становила 106 громад, а у 2005 році – 110. У 2007 році чисельність громад ЗРЦ збільшилося до 111 організацій. З даної статистики зрозуміло, що кількість релігійних общин ЗРЦ є досить стабільним і майже не зростає – 103 громади на кінець 2001 року та 111 общин на початок 2007 року відповідно. Загалом чисельність громад ЗРЦ досить стала і на 2016 рік зросла до 114 офіційно зареєстрованих громад. Також збільшилася в незначній кількості чисельність недільних шкіл у 2016 році – до 113. Детальнішу інформацію про динаміку чисельних змін громад ЗРЦ можемо отримати із таблиці 2:

Таблиця 2.

Динаміка чисельних змін релігійних громад, священнослужителів, культових споруд, періодичних видань та недільних шкіл ЗРЦ на Закарпатті за 1997 – 2009 рр.

Рік	Релігійні громади	Священнослужителі/ іноземці	Культові споруди/ будуються	Періодичні видання	Недільні Школи
1997	98	38/4	95/3	-	80
1998	98	41/1	-	-	80
1999	99/1	45/3	97/1	-	80
2000	101/3	52/3	97/2	-	80
2001	104/1	55/4	105		80
2002	104/1	58/4	97		80
2003	106/1	71/7	-	1	81
2004	107/2	68/8	-	1	105
2005	111/6	68/7	-	1	110
2006	112/5	68/5	-	1	111
2007	114/4	65/6	-	1	107

2008	114/4	53/2	-	1	107
2009	114/4	76/7	-	2	107
2010	114/4	76/7	-	2	107
2011	114/4	77/12	-	2	107
2012	114/4	78/11	-	2	107
2013	114/4	78/11	-	2	108
2014	114/4	78/2	-	2	108
2015	114/4	78/5	-	1	112
2016	114/4	78/6	-	-	113

Почергово єпископами ЗРЦ в часи незалежності України були Людвиг Гулачі та Василь Горкай. З 1982 року – пастор реформатської церкви в м. Мукачево. З 1994 по 1998 роки виконував обов'язки єпископа, керівника Закарпатської Реформаторської Церкви. За період виконання керівника ЗРЦ був членом Всесвітнього конгресу реформаторської церкви. З 1998 року – почесний єпископ Закарпатської Реформаторської церкви. Наступником єпископа Гулачі став єпископ Василь Горкай. У 1988 році посвячений на священника. У 1991 році обраний благочинним в Ужгородському районі. З 1998 року – єпископ Закарпатської Реформатської Церкви (в 2002 обраний повторно). У листопаді 2006 року новим єпископом ЗРЦ був обраний Зан-Фаб'ян Олександр. Він же обраний і в 2016 році.

Особливістю управління Закарпатської Реформатської Церкви є принцип керівництва знизу вгору. Керує общиною пресвітеріат, який на термін 4 роки таємним голосуванням обирає громада. Пресвітеріат обирає головного пресвітера, який разом з пастором очолює громаду. У всіх своїх діях головний пресвітер проводить консультацію з іншими пресвітерами, пастор відповідає за якість проведення богослужінь, місійну і виховну роботу. Общини для спільної результативної роботи об'єднуються в церковні округи, церковні округи в єпископат, на чолі якого стоїть обраний пресвітеріатами громад єпископ і головний пресвітер. Всі важливі рішення в житті общини вирішує Синод. Він створює і закони, якими керується робота в громадах. Для прикладу, Ужанський церковний округ об'єднує 27 громад, нараховує близько 22 тисяч членів. Таким чином, організація церкви у закарпатських реформатів кальвіністського напрямку має глибокі демократичні коріння. Недарма побутує думка, що демократії Європа вчилася саме у кальвіністів.

Основною рисою, якою вирізняється Закарпатська реформатська церква, є благочинна діяльність. Якщо найбільші конфесії Закарпаття (УПЦ МП та ГКЦ) більше зайняті власною єпархіальною розбудовою та боротьбою за вірників, то ЗРЦ займається саме добродійною діяльністю, принаймні в біль-

шій мірі. Особливо ЗРЦ відзначається розбудовою та утриманням освітніх закладів релігійного та світського характеру.

З відродженням релігійних інституцій внаслідок демократизації суспільно-політичного життя відроджуються громади ЗРЦ. Почалася робота серед дітей та молоді. У 1990 – 1991 роках було прийнято на курси підготовки, а через 3 роки випущено близько 90 вчителів закону Божого, які щороку виховують в душі християнства до 9 тис. дітей. З них близько 2 тис. щоліта відпочивають у тижневих релігійних таборах. У 1993 році в с. Великі Береги заснований ліцей з гуманітарним та природничим профілем. У 1995 році створено ліцей в с. Петрово Виноградівського району, у 2000 році в м. Тячів та ліцей з фізико-математичним та хіміко-біологічним профілем с. Велика Добронь Ужгородського району. Загалом у цих ліцеях навчається понад 400 учнів. За рахунок держави в цих закладах забезпечується тільки викладання обов'язкових загальноосвітніх предметів, утримання ліцеїв та викладання інших дисциплін здійснюється за рахунок Церкви. ЗРЦ на Закарпатті утримує за власний кошт 5 дитячих садочків у різних населених пунктах, у яких виховується близько 200 дошкільнят щороку, у м. Мукачево створений дитячий будинок сімейного типу, де виховуються 10 дітей. Створені і діють 7 благодійних їдалень у різних куточках Закарпаття, де харчується понад 300 чоловік. Міні-пекарня забезпечує хлібобулочними виробами незаможні верстви населення, а також передає їх в школи, дитячі садки. У м. Берегово діє благодійна аптека, де нужденні можуть придбати усе необхідне із 50% знижкою. У с. Велика Добронь відкрито дитячий будинок “Добрий самарянин” (1995 р.), де виховуються 65 дітей за кошти ЗРЦ в Закарпатті. Зрозуміло, що така діяльність та демократичність управління не може не подобатися вірникам, а тому прихильників ЗРЦ потроху більшає, в тому числі з числа найбільших конфесій.

Інші громади та неорелігії

Крім того, в регіоні станом на 2004 рік зареєстровано велику кількість громад реформатського спрямування. Серед них у 2004 року існували: Євангельські християни-баптисти (66 громад), Свідки Єгови (53 громади), адвентисти сьомого дня (46 громад), Християни віри євангельської/п'ятидесятники (44 організації), Християнська євангельська церква Живого Бога (41 організація). В області нараховується 6 незалежних іудейських релігійних громад, а також 2 – громади об'єднання іудейських релігійних організацій України, по одній громаді прогресивного та традиційного іудаїзму. Крім того, станом на 2004 рік на Закарпатті діяли релігійні організації східних культів та мусульман. Наприклад це – релігійна громада товариства свідомості Крішни, релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма, а також релігійна громада духовного управління мусульман. Порівнюючи стан протестантських конфесій із 2007 року ситуація кардинально не змінюється в чисельному вимірі: Євангельські християни-баптисти (68

громад), Свідки Єгови (60 громади), Адвентисти сьомого дня (49 громад), Християни віри євангельської/п'ятидесятники (49 організації), Християнська євангельська церква Живого Бога (42 організація). З даної статистики зрозуміло, що відбувається незначний ріст громад. За період 2004 – 2007 років найбільший приріст громад спостерігався у Свідків Єгови з 53 до 60 відповідно. Що стосується іудейських, східних культів та релігійних організацій мусульман, то становище впродовж 2004 – 2007 років залишалося практично незмінним.

Загальний стан церковних організацій та неорелігій у Закарпатській області станом на 2011 рік за даними громадського об'єднання «Панонія» виглядає наступним чином:

Таблиця 3.

Порівняльна таблиця чисельних показників релігійних організацій та неорелігій на Закарпатті станом на 2011 р.

Релігійна організація	Громади	Священослужителі	Культурні будови	Недільні школи	Юрисдикція, Інше
1. Свідки Єгови	223	355	26	-	Поділ на український, угорський та румунський округи
2. Церква ЄХ-Б	51	59	15	25	-
3. СХВЕУ (П'ятидесятники)	46	48	15	20	Автономна. Поділ на воропаєвців, шмідтовців, смородинців
4. СЕХ (Суботники)	33	6	34	-	Автономна
5. Адвентисти	27	25	13	10	-
6. Церква християн сьомого суботнього дня	15	10	7	3	-
7. Церква «Живого Бога»	13	-	10	3	-
8. Іудаїзм	9	1 равин	5	2	Автономна
9. Адвентисти-реформісти	9	8	1	8	-
10. СВЦХВЕУ	4	6	-	5	-

11. Методисти	4	3	2	3	Автономна
11. Церква «Зібрання Нового Заповіту»	2	2	-	1	-
12. Ново-апостольська Церква	2	3	-	-	-
13. Руська ПЦ	1	2	1	1	-
13. Старообрядці	1	1	-	1	Безпопівська Згода
14. Церква «Живої віри»	1	1	-	1	-
15. Товариство свідомості Крішні	1	-	-	-	-
18. Буддисти	1	1	-	-	-
19. Церква Ісуса Христа останніх днів	1	-	-	-	-

У краї поширеними також є бахаїзм та сайєнтологія.

Аналізуючи дані 2004, 2007 та 2011 років варто відзначити зменшення громад, а відтак і втрату лідерства християн-баптистів з 66 до 51 громади відповідно. Цікаво, що у 2004 році нараховувалося 55 громад Свідків Єгови, а в 2011 році – 223. Звичайно такий різкий ріст громад можна пояснити лише неврахування у першому згаданому переписі незареєстрованих громад. Варто відзначити незначне падіння (у 2011 р.) приросту громад традиційних реформатських напрямків порівнюючи із 2004 року – адвентистів, п'ятидесятників і навіть християн-баптистів (див. вище). Причому ситуація кардинально починає змінюватися саме після 2007 року, що є досить симптоматичне, враховуючи перманентний перехідний період українського суспільства.

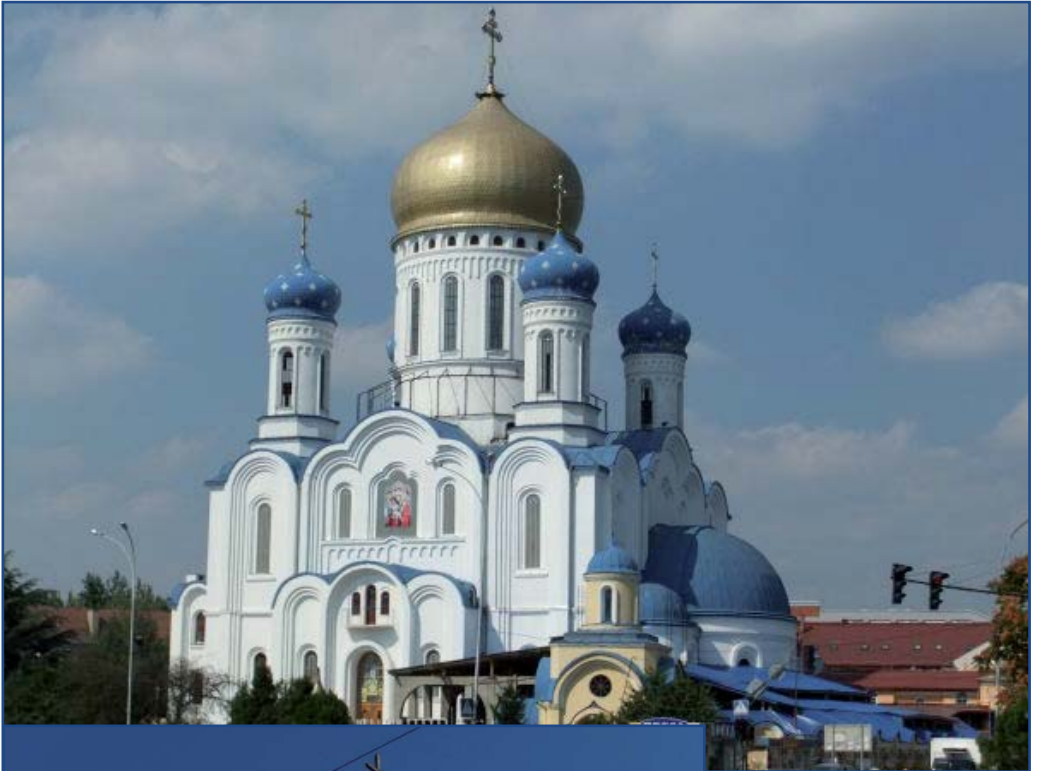
Зважаючи на дану статистику варто детальніше зупинитися на «симптомах», котрі призводять до витіснення традиційних модернізаційних напрямів християнства неорелігіями. Ключова проблема полягає в правовому забезпеченні рівності релігійних спільнот. Формально українське законодавство в сфері релігій та віросповідань декларує рівність усіх віросповідань. Проте, на думку Михайла Бабія, закони не виконуються протягом усього релігійного ренесансу часто через банальні речі – відсутності чіткості юридичної термінології в сфері релігій, реальній законодавчій рівності спільнот, релігійні переконання чиновників переважають закон тощо. Ця проблема (на даний час) в меншій мірі стосуються традиційних християнських церков, але

з іншого боку вони так само не захищені законодавством на рівні держави.

Тому варто б проводити відповідні місії, конференції, що може навіть об'єднувати різні конфесії. Прикладом таких комеморативних практик може слугувати спільна молитва 16 червня 2007 року в Ужгороді керівників римо-католицьких та греко-католицьких епархій і семінарій, представників православ'я та інших християнських церков, юдаїзму, ісламу аби привернути увагу громадськості до проблем забруднення довкілля.

Отже, зважаючи на вищезгадані особливості розвитку релігійних організацій в Закарпатській області можемо констатувати постійне кількісне зростання конфесій, а відтак і громад. Найбільшими конфесіями залишаються: УПЦ МП (понад 600 організацій), ГКЦ на Закарпатті (понад 400 організацій), ЗРЦ та РКЦ (понад 100). Середню за чисельністю ланку займають протестантські церкви різних напрямків, котрі налічують в середньому 50 організацій кожна. Найменшими духовними групами Закарпаття є іудеї, різні східні культу та мусульмани. Проте тут таки варто підкреслити і негативні сторони релігійного ренесансу. Жодна з вище перерахованих конфесій не отримує державної підтримки в освітньому процесі, а всі духовні навчальні заклади функціонують за внутрішні ресурси церков. Також відсутня дія закону в сфері релігій, хоч формально декларується (як і в інших сферах) рівність. Варто констатувати амбівалентність релігійного відродження, котре притаманне саме перехідному суспільству з його плинністю і невизначеністю.

Частина 9.

Розвиток спорту

Загальні тенденції у функціонуванні фізкультурно-спортивної галузі

Фізична культура і спорт завжди відігравали вагомую роль у житті Закарпаття. Приналежність краю до різних політичних систем, особливості його географічного розташування, специфіка менталітету місцевих жителів, їх релігійно-національний склад, освітня підготовка й обраний фах, а також сформовані традиції та ряд інших факторів серйозно позначилися на функціонуванні й розвитку фізичної культури і спорту в регіоні. Так, з одного боку, галузь ефективно розвивалася під впливом західноєвропейської культури, зокрема угорської й чехо-словацької систем тіловиховання; з другого боку, місцеві діячі всебічно використовували спорт і фізичну культуру в справі патріотичного згуртування населення (особливо молоді), як засіб формування національної ідеї.

Так само своя специфіка розвитку фізичної культури і спорту спостерігається і в умовах незалежності України. Перші 25 років пройденого шляху виокремлюються в три періоди:

1. 1991 – друга половина 1990-х років (період відносного застою в розвитку галузі, викликаний розпадом Радянського Союзу і, як наслідок, руйнуванням цілісної системи галузі та напрацьованих десятиліттями зв'язків у ній).

2. Друга половина 1990-х років – початок нового тисячоліття (час адаптації до нових історичних реалій і спроба пошуку ефективного вирішення найактуальніших проблем).

3. Початок нового тисячоліття – по сьогодні (курс на модернізацію галузі відповідно до потреб сучасного суспільства).

Умовність наведеного поділу є очевидною хоч би тому, що в одні й ті ж роки в окремих видах спостерігався спад у розвитку, а в інших навпаки, піднесення. Це залежало від фінансування, наявності кадрового потенціалу, визначених владою пріоритетів тощо. І все ж на такому тлі вимальовувалися й загальні тенденції, зокрема в кожному із зазначених періодів.

1991 – друга половина 1990-х років. СРСР перестав існувати, що спочатку боляче вдарило по фізкультурно-спортивній галузі, як і по низці інших. Централізована вертикаль влади була зруйнована, раніше один монолітний організм перестав ритмічно функціонувати, механізми взаємодії та взаємопідтримки не діяли. Царина фізкультури та спорту опинилася на роздоріжжі: стару систему ліквідували, а нову ще не вдалося сформувати. Розпочалася фаза болісних, здебільшого невдалих експериментів, які в кінцевому рахунку не минули й Закарпаття.

Почали занепадати досі могутні спортивні товариства «Трудові резерви», «Локомотив», «Буревісник» тощо, а спроба їх об'єднання результату не дала. Обласна рада СТ «Спартак» у 1987 році мала бюджет майже 1 млн. 200 тис. крб., а в 1991 році ця сума знизилася ледь не в чотири рази.

Водночас над цілою галуззю почали з'являтися різноманітні вивіски: «Держкомспорт», «Комітет у справах молоді, фізичної культури і спорту», згодом «Міністерство...». Новостворена система виявилася занадто громіздкою та нежиттєздатною. На території області в той час діяла 31 дитячо-юнацька спортивна школа, 3 спеціалізовані (із футболу, гандболу та гірських лиж). Із загальної кількості ДЮСШ 14 належали системі освіти, 6 – профспілкам, 10 – товариству «Колос», одна – «Трудовим резервам». Виживали заклади, які мали підтримку з місцевого бюджету, а також від спонсорів. Навпаки, занепадали ті, донорами яких були колгоспи й виробничі підприємства. Більшість із них практично перестали існувати. Отже, і фізкультура та спорт утрачали фінансову підтримку. Не дивно, що в той час колосівці області змогли провести тільки третину змагань із запланованих.

Загалом галузь оповила тенденція нестабільності. За охопленістю всіма видами фізкультурно-оздоровчої роботи Закарпатська область у 1995 році мала показник 114985 чол., а в 1996 – 133296 чол. (+18331, що після Одеської області й Києва є третім показником в Україні. Проте вже за рік край, як і майже половина областей, мав мінусові показники: 1996 р. – 133296 чол., 1997 р. – 87792 (-45504).

Непроста ситуація склалася і в різних видах спорту. Лише в Ужанській долині працювало 6 гірськолижних баз, функціонувала ДЮСШ при Ужгородському університеті на гірськолижній базі «Плішка», була хороша школа товариства «Локомотив» на «Красії», існували секції медиків та вчителів на Щербині, Ужку. Ця мережа піддалася зруйнуванню. Дітям і тренерам займатися практично ніде було. У 1993 й 1997 передолімпійських роках не вдало-

ся підготувати жодного майстра спорту й майстра спорту міжнародного класу із зимових видів спорту.

Відчули проблеми й представники літніх олімпійських видів спорту. Зокрема виникли питання з оплатою залу для занять, світла, спортсмени часто виїжджали за свій рахунок на змагання. Така картина, утім, частково спостерігалася й у наступні роки, адже всі види забезпечити коштами неможливо. І все ж у 1990-х роках, коли країну охопила криза, це відчувалося особливо. Скажімо, серйозний спад охопив теніс. Хронічними стали проблеми з інвентарем, формою, кошти на які не виділялися роками. Успіхи всеукраїнського й міжнародного рівнів значною мірою добувалися за рахунок радянського досвіду спортсменів і тренерів. Лише в окремих видах спорту давала знати про себе перспективна юнь.

Важливим для галузі став Указ Президента України № 340/94 від 29 червня 1994 року, згідно з яким кожна другу суботу вересня в країні відзначається День фізичної культури і спорту. Поява свята в календарі означала, що держава усвідомила роль фізичної культури і спорту в житті українців, зокрема в плані організації активного та змістовного відпочинку, зміцнення здоров'я людей. І хоч чимало намірів лишилися на папері, проте сам факт проголошення Дня фізичної культури і спорту став показовим.

Друга половина 1990-х років – початок нового тисячоліття. Наслідки кризи, що охопила країну, ще давалися взнаки. Фінансування не вистачало, система спорту, особливо дитячого, була недостатньо розвинутою. Бракувало єдиного організатора, центру. Найкраще сказане ілюструє Ужгород. Шкільний спорт лише частково керувався з міськвідділу освіти. Провідна спортивна школа – ДЮСШ № 1 – перебувала у віданні відділу в справах фізкультури і спорту виконкому міськради. Обласні ж спортшколи належали управлінню в справах фізичного виховання і спорту Міністерства освіти і науки України. Не завжди стікувалися обласні змагання зі змаганнями під егідою місцевих спортивних структур.

За 4 роки закрито по одному відділенню ДЮСШ з водного поло, настільного тенісу та останнє з кульової стрільби. На цей період область – одна із шести, яка не розвиває спортивну гімнастику, одна з чотирьох, яка ігнорує кульову стрільбу. Відчувається недостатня увага до тренерських кадрів: тільки 24 % з них мають I або вищу категорію. На III літніх Юнацьких іграх України Закарпаття посідає останнє, десяте, місце в третій групі й залишається однією з трьох областей (разом із Черкаською та Хмельницькою), команди яких не посіли жодного призового місця. За рейтингом спорту вищих досягнень теж останнє, десяте, місце в третій групі.

І все ж, незважаючи на проблеми, поступово спорт та фізична культура Закарпаття привичаювалися до нових обставин, відшуковувалися шляхи ефективного управління, здійснювалися кроки по виходу з кризи, яка склалася. Завдяки виваженій та прагматичній діяльності, організаційним зусиллям і мобілізації кадрового ресурсу особливих успіхів було досягнуто в зимових видах, матеріальна база яких усе ще потребувала вдосконалення й

розширення. По лінії Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту в 2000 році управління з питань фізичної культури, спорту і туризму Закарпатської облдержадміністрації серед областей II групи посіло 3 місце в II зимових Спортивних іграх молоді України, 2002 року – 2 місце в роботі з вищої спортивної майстерності із зимових олімпійських видів спорту. 2003 року збірний колектив спортсменів мав 1 місце в командному заліку на змаганнях III зимових Юнацьких спортивних ігор України, 2 місце в роботі з вищої спортивної майстерності із зимових олімпійських видів. Крім того, 2001 року назване управління здобуло 3 місце в роботі вищої спортивної майстерності з неолімпійських видів спорту серед областей третьої групи. У II Всеукраїнських спортивних іграх 2003 року порівняно з першими (1999 р.) поліпшилися результати в 9 видах. З'явилися певні вагомі успіхи на рівні юніорського спорту, що подавало надії на подальшу перспективу. Більше стали приділяти уваги реалізації програми «Основи здоров'я і фізична культура».

Початок нового тисячоліття – по сьогодні (курс на модернізацію галузі відповідно до потреб сучасного суспільства). Глобальні зміни на планеті, пов'язані із застосуванням сучасних технологій, невинний рух суспільства в напрямку інформатизації, підвищення стандартів, зокрема спортивного життя, диктували проведення змін на місцях, розвиток нових видів спорту, напрацювання сучасних підходів у вирішенні питань галузі, що давало б можливість модернізувати складну систему фізичної культури та спорту на роки, пристосувати її до вимог часу з урахуванням світових тенденцій. Віяння якісно іншої доби не проходили осторонь фахівців і в області. Хоч не в усьому вдалося досягти результатів, проте поступ відбувався помітнішими кроками, ніж раніше. Десь спрацьовували керівники, які адекватно оцінювали ситуацію, десь своєчасно надходило фінансування, а десь підтримка справи ентузіазмом допомагала раціональніше використати резерви.

2001 року в Ужгородському національному університеті розпочав свою діяльність факультет фізичного виховання і спорту. Це значно покращило вирішення проблеми нестачі кадрів для галузі. Запрацювали нові федерації – армспорту, пейнтболу, обласний осередок всеукраїнської ліги професійного боксу. За 8 місяців 2003 року в області зустрічали учасників 17 міжнародних та 19 всеукраїнських змагань. Організовано й відряджено понад 100 команд для участі в заходах різних рангів. Проведено більше 120 обласних спортивно-масових заходів. Наші збірні взяли участь у 16 міжнародних змаганнях за межами краю. Того ж року 180 спортсменів Закарпаття стали призерами офіційних чемпіонатів, першостей та кубків світу, Європи й України, що майже вдвічі більше, ніж за весь 2002 рік. Усіма видами фізкультурно-оздоровчої роботи в цей період вдається охопити понад 100 тисяч чоловік, що на третину більше за останні два роки. Близько 85 відсотків учнів беруть участь у спартакіадах учнівської молоді.

Діючими в області вважаються 76 видів зі 157 визнаних в Україні: 21 із літніх олімпійських, 5 із зимових олімпійських, 30 неолімпійських, 8 зі

спортивно-технічних і прикладних видів спорту, 12 для осіб із вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату. Активно працюють 53 федерації з олімпійських, неолімпійських, спортивно-технічних і прикладних видів спорту та для осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Важливо було й те, що види спорту розділили за категоріями відповідно до обраних пріоритетів. До першої категорії потрапили фрістайл, гірськолижний спорт, футбол, жіночий гандбол. Другу категорію склали важка й легка атлетика, теніс, фехтування, греко-римська боротьба, дзюдо, кікбоксинг, спортивне орієнтування. Третю категорію сформували волейбол, пляжний волейбол, лижні гонки, велоспорт-шосе, настільний теніс, сноубординг, шахи, водне поло. Надалі пріоритети коригували відповідно до продемонстрованих результатів. За даними Управління молоді та спорту Закарпатської ОДА, у 2012 – 2015 роках найбільше очок серед олімпійських видів спорту області принесли фехтування (17891,5), гандбол (8852), греко-римська боротьба (6876,5), гірськолижний спорт (6442) та лижні гонки (5242). За кількістю виконаних нормативів майстра в зазначений період лідерами стали гандбол (18), фехтування (11), важка атлетика (7), гірськолижний спорт (6) та греко-римська боротьба й легка атлетика (по 5). У цілому такий норматив виконали понад 80 осіб у 15 олімпійських видах спорту. Серед неолімпійських видів в авангарді значаться спортивне орієнтування (15445 очок), пауерліфтинг (9504), мотоциклетний спорт (5179), шахи (4161) і кікбоксинг ВАКО (3604). За кількістю виконаних нормативів майстра спорту України провідними стали хортинг (22), пауерліфтинг (12), сумо, танцювальний і мотоциклетний спорт (по 4). Загалом у 13 видах спорту виконані нормативи підтвердили понад 60 осіб.

У цей час вагома увага приділяється багатьом видам спорту, насамперед наймасовішому – футболу, а також зимовим. Цілеспрямована діяльність обласної федерації лижних видів дала закономірний результат: уперше в історії Закарпаття здобуло першість у командному заліку на III зимових Юнацьких спортивних іграх України по своїй групі, а в особистому заліку 13 спортсменів 17 разів ставали призерами. Загалом у зимових олімпійських видах область закріпилася на лідируючих позиціях із-поміж областей своєї групи. Вагому підтримку тут надає засноване 1995 року на базі акціонерного товариства закритого типу «Лижна фабрика «Тиса» та австрійської фірми «Фішер ГМБХ» СП «Фішер-Мукачєво» (директор – Василь Рябич). Підприємство виробляє близько 80 моделей гірських, 140 моделей спортивно-бігових лиж і 140 модифікацій ключок для гри в хокей зі щорічним оновленням асортименту.

У подальші роки позитивні тенденції збереглися в багатьох напрямках галузі. 2004 року збірна області отримала нагороди за друге місце серед команд областей другої групи в III зимових Спортивних іграх молоді України. 2005 року Держкомітет України з фізичної культури і спорту відзначив закарпатців за 2 місце на зимових Спортивних іграх України. Пізніше вже Міністерство України в справах молоді і спорту нагороджує управління в

справах молоді і спорту ОДА за 2 місце в роботі зі спортивної майстерності із зимових олімпійських видів серед областей другої групи. У цій же групі збірна краю посіла 2 місце за підсумками трирічного циклу комплексних спортивних заходів із зимових видів спорту 2003 – 2005 років. Вищезазначене управління було відзначене першим місцем за підсумками роботи фізкультурно-спортивних організацій у роботі з вищої спортивної майстерності із зимових олімпійських видів серед областей другої групи в 2007 – 2010 роках.

Промовисті підсумки реалізації Цільової комплексної програми «Фізичне виховання – здоров'я нації». За показниками фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи Закарпатська область у 1998 році мала менше 100 тисяч, а в 2005-му – більше 150 тисяч чол. Зростає число штатних працівників галузі, створено та функціонує обласний і окремі районні центри фізичного здоров'я «Спорт для всіх».

На початку третього тисячоліття в краї також запрацював Центр олімпійської підготовки, відкрито три обласні дитячо-юнацькі спортивні школи та ліцей із поглибленим вивченням фізичної культури. Урок фізкультури в загальноосвітніх навчальних закладах масово запроваджується тричі на тиждень. Для талановитих спортсменів виплачуються стипендії. На загальне фінансування галузі області в 2005 році було виділено 20 млн. 456,5 тис. грн. (це середній показник по Україні), зокрема з бюджету – 2113,7 (найкращий результат у державі). Прогресують різні групи видів спорту. Свої прихильники знаходяться у фітнесу, маутенбайку, бріджу тощо.

В області діють 30 ДЮСШ, 3 СДЮШОР та ШВСМ, у яких 30-ма видами займається 19352 спортсмени, працюють 550 тренерів, активно культивується 18 олімпійських видів спорту, із яких найпріоритетнішими залишаються гандбол і футбол. За 4 роки олімпійського циклу відкрито 19 нових відділень ДЮСШ з 10 видів спорту. За рейтингом спортивної майстерності поліпшилися результати спортсменів із 7 видів спорту, зокрема в гандболі з 11 на 4 місце, у пляжному волейболі з 3 на 1 місце.

Покращується матеріальна база. Проводиться реконструкція центральної арени краю – ужгородського стадіону «Авангард» (зі встановленням пластикових сидінь, підігріву, обладнання для освітлення тощо; дещо пізніше ця провідна арена області за рішенням Національного агентства з підготовки Євро-2012 внесена до каталогу майже 20 спортивних баз, спроможних приймати команд-учасниць чемпіонату Старого континенту). Модернізується ужгородський спорткомплекс «Юність», де проводять ігри чемпіонату країни гандболістки, волейболісти, баскетболісти обласного центру. Завдяки підприємницькій ініціативі приватний капітал інвестується в спорудження сучасного багатофункціонального спортивного комплексу «Зідан» у селі Баранинці (Ужгородський район). Уведення цієї споруди в дію дало можливість проводити заходи не лише в сучасних умовах, а й значно розвантажити інші спортоб'єкти, що потерпали від значної кількості відвідувачів. Також збільшилася кількість приватних фітнес- та оздоровчих центрів. Розпочато

й завершено реконструкцію басейну спорткомплексу УжНУ, зведено якісну льодову ковзанку, оновлено споруди стадіону «Спартак», уведено в експлуатацію сучасне поле стадіону «Автомобіліст» в обласному центрі, розпочато будівництво стадіону в селі Минай Ужгородського району. Міцніють гірськолижні бази, поступово набираючи рис сучасних зимових об'єктів. У районах серйозно беруться за модернізацію споруд спортивного призначення. У 2006 році в Міжгірському районі відкрито ЗОШ I – II ступенів зі спортзалом, спортмайданчиками (зокрема з гімнастичним обладнанням), іншими приміщеннями для занять фізкультурою і спортом. 2010 року в школах області встановлено майже 20 спортмайданчиків із сучасним штучним покриттям тощо.

На сесії обласної ради було затверджено обласну програму розвитку фізичної культури і спорту на 2007 – 2011 роках, а потім і на 2012 – 2016 роки. Запрацювала обласна програма «Спортивний майданчик» на 2010 – 2014 роки. У її рамках лише в 2010 – 2012 роках побудовано та введено в дію майже 60 ігрових майданчиків із синтетичним покриттям. Із 2010 по 2013 рік збільшено фінансування галузі майже на 27 відсотків. До занять спортом залучено близько 114 тисяч осіб (серед них майже 900 людей з обмеженими фізичними можливостями), або понад 10 відсотків загальної кількості населення краю. У цей період на Закарпатті діють 160 фізкультурно-спортивних клубів. Активну позицію в пропагуванні олімпійських видів, духу олімпізму займає Закарпатське обласне відділення НОК України, яке тривалий час очолював відомий у краї спортивний керівник і організатор Л.Городний, а нині майстер спорту І.Риляк. Зокрема, згадане відділення бере участь у проведенні та організації різноманітних заходів, як ось загальнодержавний «Олімпійський день», Всеукраїнський спортивно-масовий захід серед дітей та юнацтва «Олімпійське лелеченя», фестиваль «Козацький гарт» тощо.

Збереглися й певні негативи. Так, закрито по одному відділенню ДЮСШ з гандболу, настільного тенісу, останнє з плавання, скорочено більше 10 тренерів із 5 видів. Хоч запрацювала водна споруда Ужгородської гімназії, Закарпатська область разом із Чернівецькою практично не розвиває плавання, одна з п'яти в Україні – кульову стрільбу. Правда, у подальшому, зокрема в період 2011 – 2016 років дано відчутний поштовх у розвитку окремим видам спорту, зокрема серед олімпійських – футболу, боксу, фехтуванню, водним видам. Водночас розбудова матеріально-технічної бази ще не встигає за потребами часу (хоч намітилася тенденція до збільшення якісних футбольних полів у районах області). Відчутним є і тотальний наступ фінансів та комерції на культуру (у нашому випадку фізичну). На фоні збільшення загальної кількості барів, ігрових автоматів (до їх заборони), аптек, АЗС ще не зростає такими темпами кількість загальнодоступних спортивних залів, комплексів, майданчиків, секцій, а також басейнів, стадіонів, які б, до того ж, працювали не тільки на платній основі...

На сьогодні галузь великого й малого спорту все ще недостатньо фінансується. Особливо катастрофічна ситуація на селі, яке є найбільшим опло-

том етнокультури, зокрема фізичної. Не вирішено в області й кардинальні питання, які впродовж років набули справжньої хронічної недуги й пов'язані зі станом бігових доріжок на стадіоні «Авангард» (Ужгород), роботою плавальних басейнів (що негативно позначилося на статистиці тих, хто вміє плавати), покращенням спортивної бази ряду загальноосвітніх шкіл; не створено сучасних об'єктів для провідних у краї лижних видів спорту. Десь залишилися тягар із минулого, десь виникали нові проблеми в результаті допущених помилок на місцях. Утім незмінним зоставалося одне: навіть з урахуванням питань, які не вдалося вирішити, галузь як цілісний організм поступово ставала на міцне опертя й торувала собі шлях до кращого життя. І цьому підтвердженням є розвиток різних видів спорту.

Поступ командно-м'ячевих ігор

Серед видів спорту, які набули в краї особливої популярності, слід виокремити командно-м'ячеві ігри. Це пов'язано як із їх природою, особливою змагальною атмосферою, так і з традиціями, що склалися в розвитку окремих видів під впливом тих чи інших обставин.

Наймасовішим видом у краї продовжує залишатися футбол. Його витoki в області сягають кінця ХІХ – початку ХХ ст. Найбільшу ж славу крайовому футболу принесли ужгородські СК «Русь» (1925) та «Спартак» (1946). Саме від останнього, власне, і черпає витoki нинішня команда майстрів обласного центру. Спочатку це «Верховина» (1961), потім – «Говерла» (1971), далі «Закарпаття» (1982 – 1996), «Верховина» (у сезонах 1996/1997 та 1997/1998), ОСК «Закарпаття» (із 1998/1999 по 2006/2007 рр.), ФК «Закарпаття» (з 2007/2008 рр.) і знову «Говерла». У чемпіонатах незалежної України ужгородці виступали по-різному. Утім найпам'ятніші п'ять сезонів – 2001/2002, 2004/2005, 2005/2006, 2007/2008, 2009/2010, 2014 – 2016 роки, коли команда перебувала у відповідно вищій та прем'єр-лігах. Високих місць в еліті вітчизняного футболу країни не посідали – 14, 12 й тричі 16 місця, але сам факт виходу до класу найсильніших – неабиякий успіх.

У цілому за 25 років незалежності України в її футбольних чемпіонатах ужгородська команда майстрів провела близько 700 матчів. У вищій і прем'єр-лігах – 146 (23 вигрaші, 35 нічиїх, 38 поразок при різниці м'ячів 96 – 130). За цими показниками ужгородський ФК перебуває в числі перших 25 клубів із усіх 35, які виступали в елітному дивізіоні. У першій лізі проведено 14 сезонів. За їх підсумками колектив увійшов до п'ятірки найкращих команд (516 матчів – 219 перемог, 104 нічиї, 193 поразки, різниця м'ячів 611 – 650).

За два десятиліття по різному складалася доля ФК «Закарпаття» в Кубку України. Найвдалішим у поході за почесний трофей виявився сезон 2001/2002 років, коли ужгородці дійшли до чвертьфіналу. Водночас відрадно, що ціла група гравців зі Срібної Землі вже нині зодягнула футболки прем'єр-лігівських команд. Це – вихованець Мукачівської ДЮСШ, найвідоміший гра-

вещь із тих, хто нині виступає, В.Кобін («Шахтар» Донецьк; раніше грав за «Карпати» Львів та «Закарпаття» Ужгород, а у вересні 2009 року дебютував у збірній України), вихованець СДЮШОР Ужгород М.Кополовець («Карпати» Львів), а також Ю.Габовда («Карпати» Львів), А.Пуканич («Іллічівець» Маріуполь), Ю.Путраш («Оболонь» Київ), Ю.Чонка («Металіст» Харків). На сезон 2011/2012 у заявці ПФК «Олександрія», яка пробилася до прем'єр-ліги, значиться й досвідчений воротар В.Овсієнко.

У роки незалежної України помітних успіхів досягли футбольні арбітри Закарпаття. Вони продовжили кращі традиції крайової школи, яку свого часу сформували такі видатні представники, як Ф.Куруц, О.Малець, О.Теметев, Т.Пфайфер та інші судді. У період кінця 1990-х – початку 2000 років матчі чемпіонату України у вищій лізі проводять С.Селменський, який став першим в Україні асистентом арбітра ФІФА, В.Онуфер (перший вітчизняний арбітр ФІФА), П.Токарев, В.Бабич, В.Дуло, В.Югас. Останній згодом отримав звання лайнсмена ФІФА (1996), і в країні сталася цікава подія, якій потім дивуватимуться й за кордоном: одразу троє суддів міжнародної категорії з футболу були представлені таким порівняно невеликим містом, як Ужгород. Що ж до В.Югаса, то він обслуговував ряд відповідальних ігор, зокрема 1997 року фінал чемпіонату світу серед військовослужбовців у столиці Ірану Тегерані, у Лондоні повторну гру 1/8 фіналу Кубка кубків «Челсі» (Англія) – «Тромсе» (Норвегія), у Києві фінал Кубка України-2000 «Кривбас» – «Динамо» тощо.

Деяко раніше особливої слави зажив і ще один ужгородський арбітр – В.Онуфер. Він провів понад 140 матчів у вітчизняному чемпіонаті, є одним із рекордсменів за кількість ігор у вищій футбольній лізі країни, на міжнародній арені протягом 7 сезонів обслуговував понад 30 зустрічей (ігри єврокубків, міжнародні відбірні матчі чемпіонатів Європи та світу за участю збірних країн). Якщо до них приплюсувати ще й кубкові поєдинки (2000 року обслуговував фінал Кубка України), то тільки на високому рівні В.Онуфер провів майже 250 ігор. Успішно зарекомендував себе й у якості інспектора та члена експертної комісії Федерації футболу України.

Певних висот сягнули й інші закарпатські служителі футбольної Феміди. Зокрема асистентами судді вищої ліги працювали В.Попович, В.Дем'яненко, арбітром першої ліги Я.Маєрович, асистентами судді першої ліги М.Митровський-старший, В.Козик, І.Староста, І.Кувік. Естафету продовжили Я.Козик (суддя прем'єр-ліги та розпочав судити міжнародні матчі, зокрема Ліги Європи, юнацької Ліги чемпіонів), М.Митровський-молодший (арбітр першої ліги), І.Гарлач-молодший (асистент арбітра першої ліги). Удало себе показали в ролі інспекторів і делегатів Федерації футболу України у вищій лізі М.Михалина, О.Теметев, А.Гаваші, В.Попович. У прем'єр-лізі запрацював В.Наскалов, а в першій лізі України інспектором зарекомендував себе М.Митровський-старший.

За останні декілька десятиліть успішно працювали й закарпатські тренери з футболу. Кращі традиції наставників-організаторів Е.Кеслера, Й.Беци

продовжили Й.Сабо (тренер, начальник і віце-президент ФК «Динамо» Київ, тренер збірної України), В.Рац (тренер «Ференцвароша», помічник тренера збірної України Й.Сабо), В.Турянчик (тренер «Закарпаття»), В.Плоскіна (тренер ФК «Чорноморець» і «Шахтар»), М.Штенін (працевлаштувався в Бельгії), С.Марусинець (спортивний директор ФК «Локомотив» Астана, Казахстан), В.Пасулько (наставник збірної Молдови, ФК «Атирау» Казахстан), В.Ряшко (вивів ФК «Закарпаття» у вищу лігу й зумів зберегти в ній прописку ще на сезон), М.Іваниця (теж вивів ужгородську команду майстрів у вищу лігу), Г.Вайда (начальник команди й віце-президент ФК «Карпати»), В.Васютик (тренер воротарів ФК «Карпати» Львів, ФК «Закарпаття»), І.Шандор (тренер ФК «Говерла», «Спартак» Івано-Франківськ, «Буковина» Чернівці, кількох угорських клубів),

Є успіхи й у жіночому футболі. Сьогодні близько 400 закарпатських дівчат присвятили себе грі мільйонів. Найактивнішими є Ужгородський, Рахівський, Виноградівський, Іршавський райони. У 2002 – 2003 роках І.Петер у складі в херсонської та чернігівської команд серед дорослих була бронзовим призером чемпіонату України, а потім потрапила до складу «Підмосков'я» – одного з найсильніших російських колективів із жіночого футболу. 2010-го та 2011-го років інші вихованки відомого ужгородського тренера Ф.Варги В.Рапа й Н.Ковач стали чемпінками України в складі чернігівської спортшколи-інтернату, нині є також кандидати в молодіжну збірну України. Ще кілька гравчинь удало влилися в ряди команд інших міст України.

2010 року відбулася знакова подія й у жіночому суддівстві: до числа асистентів арбітрів ФІФА потрапила Я.Сащина з Ужгорода.

В обласному центрі в 1990 – 2000-х роках проходили ігри за участю жіночої збірної України, зокрема 1996 році – з угорками та румунками в рамках відбірного циклу чемпіонату Європи, 2004 р. – товариська зустріч з командою Польщі. 29 квітня 1992 року в Ужгороді свій перший офіційний матч зіграла національна чоловіча дружина. Її суперниками були угорці. Вони й перемогли – 3:1. Утім єдиний і перший гол в історії національної команди України провів вихованець закарпатської футбольної школи (Іршавська ДЮСШ) І.Гецько. Він виступав за ужгородське «Закарпаття», львівський СКА, «Карпати» (у складі останніх виграв бронзові нагороди чемпіонату (1998) і став другим найкращим бомбардиром за всю історію виступів команди у внутрішньому чемпіонаті), а також за «Дніпро» Дніпропетровськ, одеський «Чорноморець» (де став володарем Кубка України-1992), «Кривбас» Кривий Ріг, «Металіст» Харків, «Локомотив» Нижній Новгород, «Аланія» Владикавказ. Був володарем Кубка (1993) й чемпіоном (1994) Ізраїлю в складі «Маккабі» (Хайфа).

І.Гецько двічі здобував звання другого бомбардира чемпіонату України, увійшов в історію першим автором трьох голів, забитих в одному матчі у вищій лізі (1992, «Чорноморець» – «Нива» Вінниця – 6:0). Досі непобитий рекорд цього закарпатського футболіста: він протягом одного сезону (1999/2000) двічі забивав по 4 голи (причому в складі різних команд – «Карпат» і «Крив-

баса»). Із 2007 року ушавлений голеодор працює тренером-селекціонером одеського «Чорноморця».

Гравці ФК «Закарпаття» відзначилися за збірну студентів України. Нападник М.Бундаш, який 10 років (із перервами) віддав рідному клубу, 2001 року виборів зі співвітчизниками срібні медалі всесвітньої Універсиади. При цьому, забивши 4 м'ячі, став кращим голеодором своєї команди, а в підсумку був удостоєний звання майстра спорту міжнародного класу.

У 2009 році вдруге наші студенти стали золотими тріумфаторами всесвітньої Універсиади. У фіналі українці, як і 2007 року в Бангкоку, переграли італійців. Цього разу в Белграді на стадіоні «Партизан» із рахунком 3:2. Весь матч у складі переможців провів нападник М.Бобаль (тоді виступав за сімферопольську «Таврію»), а із 46-ої хвилини поєдинку на загальний результат працював іще один закарпатець – В.Микуляк.

Разом із великим футболем в області розвивається й аматорський. Із 2006 року, коли головою закарпатської федерації обрали М.Ланя, ситуація суттєво змінилася на краще. Сезон у крайовому чемпіонаті розпочали команди у двох лігах – вищій і першій. Найбільшою ж слави здобув берегівський «Берегвідейк». Його футболісти не лише підкорили собі найвищі обласні вершини, й 2010 році виграли аматорський Кубок України.

Улітку ж 2009 року сталася ще одна непересічна подія в історії закарпатського футболу. У селі Дідово Берегівського району проведено перші офіційні змагання з пляжного футболу – Кубок Закарпатської області серед аматорських команд. Слід також зазначити, що того ж, 2009-го, року футбольна збірна ветеранів Закарпаття під керівництвом тренера В.Козика стала чемпіоном України.

Світлу сторінку в історію м'ячевих ігор на Закарпатті вписав міні-футбол. У сезоні 2003/2004 й 2004/2005 років ужгородська команда «Лотос» вдало дебютувала в Західній зоні другої ліги чемпіонату України (відповідно 3 та 5 місця). На жаль, у подальшому далася взнаки фінансова скрута, і колектив, яким опікувалися Р.Бехер та А.Смагін, припинив існування. Однак 2009 р. знову зайшла мова про відродження в Ужгороді міні-футбольної команди всеукраїнського рівня. Клуб назвали «СК «Русь». Русисти відіграли один сезон і 2010 року посіли 5 місце (із 10 команд).

Іншою м'ячевою грою, яка досягла помітних успіхів у краї, є жіночий гандбол. Здобутки цього виду базуються теж на вагомих традиціях. Одні імена олімпійської чемпіонки й чемпіоки світу Н.Гецько-Лобової (нині голови обласної федерації) та бронзової призерки Олімпіади, дворазової чемпіонки світу Н.Митрюк про багато що говорять. Цементуючою ж основою поступу ручного м'яча в області є ужгородські «Карпати». Команда була створена 1969 року на базі Берегівської ДЮСШ товариства «Спартак». Мала назви «Спартак», «Колос», «Бактянка». У 1989 році було прийнято рішення про передислокацію колективу в обласний центр. Відтоді клуб отримує нинішню назву – «Карпати», виступаючи в 2006/2007 роках і під назвою «Карпати-УжНУ». Із 1970 року закарпатські гандболістки незмінно виступають у чемпіонатах України. У радянські роки вони були чемпіонами республіки (1986)

та срібними призерками (1980 і 1989). 1988 року команда показала чудовий результат у Кубку СРСР, зайнявши третє місце.

Славні традиції були продовжені й у роки незалежності. Своєрідним заспівом став 1996 рік. Тоді «Карпати» посіли 4 місце в чемпіонаті й уперше включилися в боротьбу за один із європейських гандбольних кубків. Наступного року ужгородки святкували здобуття бронзових нагород, як і в 2008 році. У сезонах 2010/2011, 2014/2015 й 2015/2016 рр. виграли срібні медалі чемпіонату країни в жіночій суперлізі (такого ж успіху досягли дівчата 2003 року в складі збірної області на II Всеукраїнських спортивних іграх. Тоді одразу 10 гравців отримали звання майстрів спорту), а в сезонах 2011/2012 – 2013/2014 рр. тричі поспіль виборювали «золото» чемпіонату.

На офіційному міжнародному рівні «Карпати» за часи незалежної України провели 15 сезонів, граючи в єврокубках із кращими командами Європи. У 1997 році під орудою досвідченого тренера В.Чернова ужгородки в якості третьої команди країни дебютували в Кубку Європейської федерації гандболу. У 2000/2001 в Кубку виклику закарпатки пробилися до чвертьфіналу. У 2008/2009 роках «Карпати» брали участь у «Winners' Cup». В 1/16 фіналу здолали австрійський «Гандбол». У сезоні ж 2015/2016 року вперше у своїй історії пробилися до півфіналу єврокубків: у чвертьфіналі Кубка виклику за сумою двох матчів ужгородки переграли македонський «Вардар Джуніор» – 19:22 на виїзді й 28:17 удома.

Із гравців доби незалежності в «Карпатах» слід виділити членів національної збірної мсмк О.Попович, вихованок закарпатської СДЮШОР із гандболу «Карпати» І.Чернову, В.Шклярук, В.Бежинець (Цибуленко), Т.Трегубову, Н.Скунзяк, гравців молодіжної і кадетської збірних України Н.Семаль, А.Погань, Н.Шимко, М.Соскиду, М.Лебедеву, О.Кребс, вихованку сваяльського гандболу І.Мигович та інших. У тренерському штабі молодіжної команди себе зарекомендував Б.Петровський, який 2015 року був обраний і тренером національної збірної України.

Перші, але так само успішні кроки зробили закарпатські представниці й у пляжному гандболі. 2011 року вихованки 1994 – 1995 р. н. тренера В.Чернова дебютували у всеукраїнських змаганнях та привезли зі Скадовська бронзові нагороди. Того ж року в Южному дебютант збірна Закарпатської області на попередньому етапі Чемпіонату України стала третьою. Це гарантувало вихід у фінальну частину змагань. У подальшому юні представниці пляжного гандболу теж давали про себе знати.

Популяризації гандболу в області сприяло й проведення в Ужгороді матчів жіночої збірної України (з Голландією, Ісландією), міжнародних турнірів за участю клубів різних країн.

До числа фаворитів командно-м'ячевих ігор на Закарпатті потрапив і чоловічий волейбол. І не випадково, адже має багаторічні традиції, початок яких закладено щонайменше в 1920 – 1930 роках. В останні два десятиліття названий вид, хоч і з труднощами, але теж розвивається більш ніж помітно.

Насамперед це пов'язано, з виступами місцевих команд у студентській, аматорській та професійній лігах України.

Команда Мукачівського технологічного інституту в 2002/2003 та в 2004/2005 роках ставала бронзовим призером студентської ліги країни (перша ліга). У 2005/2006 роках там виступали гравці ЗакДУ (чоловіки, друге місце в другій лізі) та УжНУ (жінки). В аматорській лізі України свої сили пробували спартаківці Сваляви (3 місце в сезоні 2003/2004 рр.), «Комунальник», ОДЮСШ (Ужгород), хустський «Нарцис», перечинське «Воєводино».

Найціннішим є вихід закарпатців на рівень професіонального волейболу країни. 1993 року в Ужгороді було створено команду «Закарпаття», яка в сезоні 1994 – 1995 років грала в II лізі чемпіонату України, а потім виступала під назвою «Освіта». 2003 року в Ужгороді засновано «Комунальник» (із 2006 року – «Закарпаття-ЗакДУ»), який розпочав виступати в аматорській лізі України, а 2004 року став учасником першої професійної ліги. З реорганізацією вищого дивізіону ужгородці потрапляють до класу «Б». Там у стартовому для себе сезоні 2004/2005 років «Комунальник» зайняв 2 місце. Це забезпечило участь у перехідному турнірі за право підвищитися в класі. Вигравши названі змагання, команда перебралася до класу «А» вищої ліги. Там у сезоні 2006/2007 років ужгородці посіли перше місце. Отже, для «Закарпаття-ЗакДУ» (команду перейменували, оскільки її основу склали представники Закарпатського держуніверситету) відкрився шлях до найсильнішого волейбольного ешелону країни – суперліги!

Після 6 місяця в сезоні 2007/2008 наступного чемпіонату ужгородці понизилися в класі. У 2009/2010 та 2010/2011 роках команда грає у вищій лізі відповідно під назвами СК «Ужгородський» та «Ужгородський – ВК «Закарпаття». Спочатку вона не потрапила до квартету найсильніших, а в 2011 році колектив фінішував четвертим.

Загальноволейбольний поступ сприяв поширенню й пляжного волейболу, обласну асоціацію якого створено в кінці 1990-х років 2005 року пара А.Даскалюк – К.Медяник була бронзовим призером Кубка України. У 2007 році чоловіча команда ЗакДУ М.Мельничук та М.Іванко – фінішувала третьою на всеукраїнській універсіаді, а О.Клямар та А.Куцмус – першими. Причому остання пара виграла також Молодіжні ігри України, була їх бронзовими призерами й фінішувала третьою серед дорослих, а на чемпіонаті Європи серед студентів у турецькій Анталії здобула золоті медалі (2007), на IV планетарному чемпіонаті з-поміж 32 кращих студентських дуетів показала другий результат (2008).

В останні кілька років дещо помітний спад у розвитку волейболу, але він залишається одним із найпопулярніших видів спорту в області.

Рівняючись на чоловічий волейбол, спробував заявити про себе на високому рівні й такий м'ячевий вид спорту, як баскетбол. Він почав розвиватися на Закарпатті в повоєнні роки. Найтитулованішою ж залишається вихованка мукачівської наставниці В.Гомонай М.Копча-Ткаченко – заслуже-

ний майстер спорту, чемпіонка всесоюзних юнацьких ігор, володарку Кубка кубків – Кубка Ліліан Рокетті (у складі київського «Динамо»), двічі чемпіонка Європи та олімпійська чемпіонка Барселони-1992 в складі ще збірної СРСР. У 1995 році спортсменка вдруге стала володаркою титулу чемпіонки Європи, а в 2005 й 2006 роках – відповідно бронзовим і срібним призером Балтійської ліги. Неодноразово М.Копча-Ткаченко була й призеркою в чемпіонатах країни, виявила себе на тренерській роботі (із жіночою збірною України, ТІМ-СКУФом Київ).

Криза 1990-х років боляче вдарила по обласному баскетболу, який певний час узагалі перебував на межі існування. Тепер справи покращуються. Якісним проривом було створення 2009 року БК «Ужгород», президентом і тренером якого став О.Зубковський.

У стартовому для закарпатців чемпіонаті (2009/2010 рр.) у Західній зоні виступало 15 команд. Беківці Ужгорода розділили 7 – 15 місця (конкретні з них тоді не розігрувалися), а наступного сезону показали шостий результат.

Піднявся і юнацький баскетбол у краї. Виступаючи в дивізіоні «Б», закарпатські юні баскетболісти з тренером О.Зубковським посіли 2 місце в Україні. Набирає обертів і стритбол (вуличний баскетбол). В останні роки баскетболісти Закарпаття в різноманітних всеукраїнських змаганнях також показують високі результати.

Понад десятиліття палітру ігрових видів спорту в краї доповнює американський футбол. Цей вид у 1998 році із-за океану перекочував на Закарпаття завдяки християнським місіонерам канадцеві Р.Фрізену та росіянину О.Дмитрієву. Уже наступного року офіційно на базі Ужгородського національного університету з'явилася перша обласна команда – «Лісоруби». 11 вересня 1999 року відбулася перша гра. В обласному центрі, на стадіоні спорт-комплексу УжНУ, «Лісоруби» змагалися з вінницькими «Вовками». Наступного, 2000-го, року ужгородці беруть участь у першому турнірі – «Донбас Арена Боул». Після цього стартували в чемпіонаті України. У першому для себе сезоні «Лісоруби» вибороли 5 місце, потім третє. У подальшому чемпіонаті команда впевнено виступає в Західній конференції, проте не виступає у фінальній стадії змагань.

2003 року в Ужгороді під керівництвом О.Дмитрієва з'являється команда «Воїни». Її підсилюють гравці «Лісорубів», які за відсутності фінансування припинили свою діяльність. Проте з 2008 року, коли обласну федерацію очолив Ю.Нагорняк, ситуація кардинально змінилася. «Лісоруби» знову з'явилися на змагальній арені («Воїни» перестала існувати) й наступного року виграли Кубок Ужгорода й уперше в історії стали чемпіонами України! Команду очолив п'ятикратний чемпіон Росії та двократний чемпіон Європи, тренер Д.Саврико.

З олімпійським духом

Система фізкультурно-спортивної галузі Закарпаття достатньо розгалужена, адже протягом багатьох десятиліть невпинно розвивалася. Як наслідок, крім м'ячевих видів спорту широко представлені й інші.

Насамперед слід виділити лижні олімпійські. Для їх розвитку місцеві природно-кліматичні умови заклали чудові можливості. Не дивно, що ще 1918 року в Ужгороді було створено спортивне товариство, а в радянські часи в області функціонувало чимало гірськолижних баз. Правда, тривалий час у розвитку саме гірських лиж був помітний спад, федерація практично дублювала діяльність профільного управління, однак за часи незалежної України ситуація змінилася. На Закарпатті утвердилися й розвинулися не лише гірськолижний, але й інші лижні види спорту. До того ж із часом, у післякризовий період, завдяки інвестиціям ряд об'єктів удалося модернізувати, забезпечити обладнанням і технікою (підйомники різних типів, снігові гармати, ретраки). З'явилися також нові гірськолижні центри. Усе це створює відповідний мікроклімат для розвитку гірськолижного спорту, сноубордингу, фрістайлу та деяких інших лижних видів.

7 жовтня 2002 року було зареєстровано Федерацію лижних видів спорту Закарпаття (перший її керівник – директор Ужгородського ФМК Ю.Брунцвік; із 2002 року очільником став директор «ТОВ «Фішер-Мукачево» В.Рябич; виконавчим директором федерації (на громадських засадах) активно себе зарекомендував В.Гісем). Сьогодні ця організація розвиває гірськолижний спорт, лижні гонки, фрістайл, сноубординг, зимове спортивне орієнтування. Найбільшу увагу в тісній кооперації з Центром олімпійської підготовки (директор З.Мінай) приділено олімпійським видам, зокрема фрістайлу (насамперед в акробатичному), сноубордингу, гірськолижному спорту, лижним гонкам. Саме в них за останні роки було створено певні умови для розвитку, підібрано досвідчені тренерські кадри в особі А.Мазура, Й.Пеняка, І.Скрябіна та інших спеціалістів, підготовлено здібну молодь та, як наслідок, здобуто високі результати.

Поки найкращими здобутками вирізняється фрістайл. З'явилися акробати світового рівня, яких підготував заслужений тренер України А.Мазур (на жаль, потім виїхав працювати в Росію). Найдосвідченішим є С.Кравчук – учасник чотирьох Олімпіад (9 місце в японському Нагано-1998, 5 місце в американському Солт-Лейк-Сіті-2002, 13 місце в італійському Турині-2006, 19 місце в канадському Ванкувері-2010). Крім того, він був дворазовим чемпіоном світу серед юніорів, переможцем і призером Кубка Європи, етапів Кубка світу, всеукраїнських змагань.

Певні високі результати показав і інший колосівський акробатичний фрістайліст Е.Аблаєв. Він – переможець і призер етапів Кубка Європи, триразовий учасник Олімпійських ігор (Солт-Лейк-Сіті-2002 – 22 місце, Турин-2006 – 12 місце, Ванкувер-2010 – 22 місце), вдало виступав на окремих етапах Кубка світу. До названих спортсменів приєднався І.Ішутко, який на Олімпіаді в Турині дебютував і посів 26 місце.

Відродно, що останнім часом закарпатські фрістайлісти показали хорошу динаміку виступів. Ще в серпні 2010 року 32-річний Стас отримав дозвіл від лікарів стрибати, у грудні лише розпочав відновлювати стрибкову програму, а вже в лютому 2011 року здобув чотири «медалеві» перемоги: в канадському Монт Габріелі 2 місце на Кубку Північної Америки, «бронза» та два «срібла» на етапах Кубка світу. Причому в столиці Білорусі закарпатському призерові нагороду вручав президент країни О.Лукашенко.

Що стосується ще одного нашого земляка – Е.Аблаєва, то йому дещо не пощастило. У 8 стартах 2011 року він посідав місця з 3-го (на Кубку Північної Америки) й до 22-го. Проте 5 змагань завершив у першій десятці.

Останнім часом маємо успіхи й на тренерській ниві. Зокрема, Енвер Аблаєв, завершивши виступи як спортсмен, плідно працював у збірній Казахстану. Згодом нашого фахівця залучили до роботи в українській національній дружині, де в ранзі виконувача обов'язків її головного тренера показав результат історичного значення: Олександр Абраменко за підсумками загального заліку Кубка світу виграв Малий кришталевий глобус – уперше у фрістайлі й удруге в зимових видах спорту. Нині ведуться перемовини, аби О.Абраменко виступав за Закарпатську область.

Енвера Аблаєва й Станіслава Кравчука як визнаних спеціалістів неодноразово запрошували готувати траси для змагань високого міжнародного рівня з акробатичного фрістайлу.

З'явилися й перші успіхи, насамперед завдяки тренерові з Мукачеве Степанові Легезі, і у фрістайлі-могулі. Так, в особисто-командних всеукраїнських змаганнях, чемпіонаті й Кубку України вихованці ДЮСШ «Колос» Мукачівського району та ШВСМ (Ужгород) посідали високі місця, зокрема на відомому гірськолижному курорті «Буковель» 2016 року Ірина Соловей та Мартин Матл зайняли відповідно 2 та 3 місця

У гірськолижному спорті Закарпаття, як і держава в цілому, поки немає вагомих успіхів на міжнародній арені, проте є переможці та призери у чемпіонаті, на Спортивних іграх України тощо. Заслужений тренер України та Російської Федерації І.Скрябін успішно працював із сином М.Скрябіним і Т.Гісем. Динамівець Скрябін-молодший на сьогодні вже є триразовим учасником Олімпіад. На останній із них, в Італії, показав в одній із дисциплін 26 місце. У Нагано й Солт-Лейк-Сіті мав відповідно 12 й 25 місця. Згодом змінив гірські лижі на інший вид гірськолижного спорту – скі-крос.

Т.Гісем – майстер спорту, учасниця Універсиади й чемпіонату світу, чемпіонка України (завершивши виступи, працювала в збірній Бразилії). До числа членів національної збірної країни потрапили динамівці І.Ковбаснюк і В.Телечук, багаторазова переможниця та призерка чемпіонату України, міжнародних змагань FIS, учасниця чемпіонатів світу й Олімпійських ігор (Ванкувер-2010, 34 місце в супергіганті) А.Скрябіна. Серед провідних гірськолижників країни – і А.Горбунова, І.Гам.

Швидкими темпами прогресує в Україні сноубординг. І це в першу чергу пов'язано із закарпатськими атлетами. Лідерами в названому виді стали

ужгородські спартаківці А.Чундак та Й.Пеняк-молодший. Останній є багаторазовим чемпіоном України, призером і переможцем етапів і фіналу Кубка Європи, учасником чемпіонату світу, дебютантом зимової Олімпіади (Ванкувер-2010, 22 місце). Ще вагоміших перемог дісталася А.Чундак. Уперше в історії вітчизняного сноубордингу виграла світову першість (серед юніорок у Новій Зеландії в паралельному гіганті), на Олімпіаді у Ванкувері в паралельному гігантському слаломі вперше взяла участь і здобула високе 16 місце. Крім того, ужгородка є срібною призеркою XXV світової Універсиади (турецький Ерзурум-2011), багаторазовою чемпіонкою України, учасницею чемпіонату світу, переможницею та призеркою етапів Кубка Європи й інших міжнародних змагань. Членом національної збірної зі сноубордингу був динамівець О.Гашпарович. Зі збірною командою країни працює представник Закарпатської області Я.Черней.

У лижних гонках Закарпаття до серйозних випробувань підготовлено братів Білосюків. Один із них – спартаківець Іван – дебютував на XIX Олімпіаді в Турині (40 місце), стартував на етапах Кубка світу, посів 4 місце в гонці на 10 км класичним стилем і 3 місце в спринтерському міксті на зимовій всесвітній Універсиаді в Туреччині, здобував титул бронзового призера етапу Кубка Європи, переможця FIS-змагань у спринті, виборював призові місця на всеукраїнських стартах, підтверджував звання чемпіона України. М.Білосюк, своєю чергою, перемагав на Кубку Європи з лижного спринту, показував високі результати на всесвітній Універсиаді в турецькому Ерзурумі, перемагав на інших відповідальних стартах. Із лижних гонщиків щонайменше слід згадати ще В.Ковалю-молодшого – призера всеукраїнських змагань, другого на Кубку Європи (дистанція 15 км). Честь Закарпаття успішно захищав на чемпіонаті України й Олег Йолтуховський.

Відрадний факт, що на зимових Олімпійських іграх 2010 року виступили одразу 5 закарпатських спортсменів – фрістайлісти Е.Аблаєв і А.Кравчук, сноубордисти А.Чундак і Й.Пеняк та гірськолижниця А.Скрябіна. Нічого подібного в історії місцевого олімпійського спорту ще не було. Для такої порівняно невеликої області, як Закарпатська, це вагомий здобуток. А в краї мріяли потрапити на Олімпіаду ще із часів Карпатської України 1939 року, причому представники інших областей.

У попередні кілька років здобуто успіхи в зимовому триатлоні. У 2009 р. на третьому чемпіонаті України вихованець мукачівського спорту В.Мухідінов серед чоловіків до 40 років у бігові на 7,5 км., велосипедних та лижних гонках відповідно на 12 і 10 км. став переможцем. К.Жданович із Ужгорода в бігові на 3 км., велосипедних і лижних гонках на 6 км. фінішувала з третім результатом. Слід також зазначити, що в області здійснено серйозні спроби відродити хокей. В Ужгороді створено відповідний тренувальний майданчик, набрано групи дітей, проводяться турніри. Також є наміри створити льодовий палац у рамках загальновітчизняної програми «Хокей України».

Поруч із зимовими розвиваються й численні літні види спорту. Відрадно, що з'явилися олімпійські перспективи в такому традиційному виді, як

фехтування. Найпомітнішою постаттю залишається учасник трьох Олімпіад, їх дворазовий срібний призер, п'ятикратний чемпіон світу, триразовий срібний призер на планетарних змаганнях В.Станкович. Його справу продовжила В.Титова, яка в 1992 році була учасницею Олімпійських ігор у Барселоні (13 місце). Готував спортсменку заслужений тренер України В.Герей. Він сприяв становленню всесвітньо відомої закарпатської фехтувальної школи, яка нині входить до п'ятірки провідних в Україні, підготував майже 40 майстрів спорту. Разом із В.Титовою майстром спорту міжнародного класу став С.Горецький. Син останнього, Сергій-молодший, який, до речі, теж розпочинав займатися у В.Герей, успішно зарекомендував себе не лише на всеукраїнському, а й на міжнародному рівнях.

Сьогодні справу брата успішно продовжує заслужений тренер України, старший тренер збірної області А.Герей. Його син Анатолій-молодший та донька Юлія – теж відомі у фехтувальному світі спортсмени. Юлія – майстер спорту, а Герей-молодший – майстер спорту міжнародного класу, цього року виступить на Олімпійських іграх у Бразилії, де реально претендує на медаль. Він уже перемагав на юніорських першостях України, ставав призером етапів Кубка й першості Європи і світу, бронзовим тріумфатором XXV світової універсиади в Белграді, а 2015 року в складі шпажистів збірної України в Москві виграв титул чемпіона планети. Наша команда у фіналі впевнено переграла корейців – 34:24.

Е.Яцик із Ужгорода в 1999 та 2000 роках гідно виступав на змаганнях високого рівня, в складі збірної юніорів України ставав третім у командному заліку першості світу. Чоловіча збірна Закарпаття з фехтування серед юніорів – чемпіон країни. Слід також виділити призерку світової першості К.Блохіну, майстра спорту В.Крилова, членів юніорської збірної України О.Куценко, сестер А. Рапинець і Х.Рапинець, І.Мадяр тощо.

Запорукою успіхів закарпатських фехтувальників залишається спортивна школа місцевого осередку товариства «Динамо» (заступник голови облради названого ФСТ та голова обласної федерації фехтування М.Пантьо), де продовжують плекати перспективну юнь.

Олімпійську естафету підтримали закарпатці й у велоспорті. Найпомітнішим залишається й по сьогодні уродженець Хуста В.Дума. Цей майстер спорту міжнародного класу, вихованець знаного тренера Л.Костика став першим чемпіоном незалежної України (1991), на чемпіонаті світу серед військовослужбовців виграв бронзову медаль (1994). 2000 року здобував лаври призера чемпіонату України. Був учасником двох Олімпіад: Сіднея-2000 (27 місце) та Афін-2004, триразовим учасником чемпіонатів світу, змагався на Кубку планети. У складі професійних італійських команд ставав переможцем і призером етапів, фінішував у десятці в загальному заліку на ряді престижних велогонок. Виступав на «Джиро д'Італія», «Джиро д'Абруццо», іспанській «Вуельті», багатоденці «Тур Швейцарії».

Після періоду спаду в розвитку крайового велоспорту закарпатці починають відроджувати кращі традиції в названому виді. О.Жданович на

дистанції 40 км виграв чемпіонат України з маунтенбайку (2011). Третім на цих змаганнях був В.Турок. Неодноразово призеркою та переможницею всеукраїнських змагань (зокрема й 2011 року) у спринті, скретчі, гіті, гонці-переслідуванні є Н.Карпунтенко.

Багаті традиції в легкій атлетиці Закарпаття, перші відомості про яку сягають 50-х років XIX ст. Пік розвитку виду припав на середину 70-х – кінець 80-х років XX ст. Низку рекордних результатів того час не підкорено й сьогодні. Особливо відомі такі імена, як А.Редько, О.Величко, В.Стекулін, В.Канюк та ряд інших. На жаль, початок 1990-х років приніс спад у крайову королеву виду. В області практично відсутні стадіони із сучасними легкоатлетичними секторами, арени зі стандартним синтетичним покриттям. Хронічним є недофінансування виду. Утім без перемог закарпатські легкоатлети не обходилися. Особливо слід виділити майстра спорту міжнародного класу О.Пластиніну. Вона була ще в лавах збірної СРСР і успішно свій досвід використовувала в роки незалежності України. Так, неодноразово значилася в списках призерок і переможниць різних всеукраїнських та міжнародних стартів. Вона виграла міжнародний марафон у Стамбулі, фінішувала третьою на марафоні в Братиславі, другою – на чемпіонаті України (біг, 10 км). Особливо пам'ятна участь на I Всеукраїнських літніх спортивних іграх (Київ, 1999), коли здобула перше місце в напівмарафоні. Друге «золото» для області на цих же змаганнях виборов армієць Є.Кауров (естафета 4x400 м). На кошицькому марафоні норматив майстра спорту виконав О.Баб'як.

Завдяки ефективнішій роботі тренерів результати виступів спортсменів покращилися. Показові в цьому відношенні 2009 – 2010 роки. Насамперед слід виділити А.Бородкіна, який у штовханні ядра показав результат майстра спорту міжнародного класу, став переможцем зимового й срібним призером літнього чемпіонатів України (2010). Тренує атлета батько – М.Бородкін. Звання срібного призера чемпіонату України (дистанція 10 км) та V Спортивних ігор молоді України (5000 м) виборов Р.Романенко (тренер – відомий фахівець А.Коломoeць). 2010 року названий атлет також показав результат вище нормативу майстра спорту на дистанції 21 км 97,5 м. Весною ж 2011 року на чемпіонаті України в бігові на 20 км по шосе Р.Романенко фінішував третім, показавши час 59 хвилин 29 секунд, що вище нормативу майстра спорту міжнародного класу. Крім того, інший закарпатець – А.Потоцький – фінішував дев'ятим і вперше дістався планки майстра спорту.

В останні роки закарпатці також систематично стають призерами всеукраїнських змагань. Так, 2016 року на чемпіонаті України серед юнаків мукачівець Ярослав Козарь став «срібним» у бігові на 400 м із бар'єрами, на чемпіонаті України серед юніорів Андрій Гусар (Тячівська ДЮСШ) здобув «срібло» й «бронзу» в потрійному стрибку, а Дарія Новикова (Ужгород) – чемпіонка в стрибках у довжину.

Слід виділити й мукачівця Сергія Расчупкіна, котрий установив національний рекорд – забіг на гору Говерлу менш ніж за годину (58 хвилин).

Славу легкої атлетики Закарпаття в спортивній ходьбі давно підтримують вихованці заслуженого тренера України з Мукачева Г.Будкевича. Його підопічний К.Пузанов здобув звання юніорського чемпіона України, фінішував першим у ходьбі на 20 км і третім у ходьбі на 50 км на V Спортивних іграх молоді України. Цей же атлет разом із ходоками Т.Максим, О.Каленською і Я.Бородіновим став майстром спорту. Такого ж звання був удостоєний С.Топорков, який на V Спортивних іграх молоді України 400 метрів із бар'єрами подолав із третім результатом (2009). Того ж року «бронзою» на Міжнародних дитячих іграх в Афінах відзначилася Ю.Гудзь (стрибки в довжину). 2010 року переможцями й призерами всеукраїнської юнацької першості ставали: О.Бельдій, М.Мельник (стрибки в довжину), А.Савинець (потрійний стрибок). Тоді ж на чемпіонат світу в Італію поїхали гірські бігуни А.Малий, Н.Малая. Вони ж значилися серед учасників чемпіонату Європи в Словенії, як і Е.Самсончик, М.Митровка, Р.Дуран, Т.Бабак, ветеран Р.Талабіра. До речі, серед ветеранів у закарпатців теж вагомі успіхи. Бронзовим призером чемпіонату Європи у 2006 році був Т.Горват. Неодноразово на всеукраїнських і міжнародних стартах переможцями, призерами, рекордсменами виявлялися А.Трибус, А.Щетнікова, А.Коломoeць та інші в минулому відомі спортсмени.

Відродно й те, що в Ужгороді проводяться найстаріші легкоатлетичні змагання в Україні – міжнародний Кубок «Дружба». І хоч місце його проведення – стадіон «Авангард» – уже давно потребує заміни легкоатлетичного покриття, у 2011 році цей Кубок перетнув (причому без перерви!) п'ятдесятичний рубіж. Учасниками заходу щороку стають сотні спортсменів із України, Угорщини, Словаччини, Польщі та інших країн. Атлети встановили чимало різноманітних рекордів. На останніх баталіях було розіграно 37 комплектів нагород, показано 2 результати, вищі за норматив майстра спорту міжнародного класу, 14 – за результат вище майстра спорту. Крім того закарпатський атлет А.Бородкін побив рекорд Кубка в штовханні ядра, який тримався цілих 20 років.

Безпосереднім організатором і натхненником «Дружби» був і незмінно залишається екс-голова обласної федерації легкої атлетики Л.Городний (тепер проживає в Дніпропетровську). Після нього федерацію очолив Я.Свида. Нині кращі здобутки своїх попередників намагається примножити новообраний керівник, директор Ужгородської ДЮСШ № 1 А.Коломoeць. Популярності виду в краї додає і той факт, що ряди студенток Закарпатського державного університету поповнила олімпійська чемпіонка Пекіна-2008 із Вінниці Н.Добринська.

Славну сторінку вписали в історію закарпатського спорту за роки незалежності України місцеві важкоатлети. У середині 1990-х років особливо високі результати показував майстер спорту міжнародного класу, вихованець заслуженого тренера України В.Федорчука В.Біляк. За два роки він, чемпіон СРСР, дворазовий володар Кубка Радянського Союзу, виступаючи в найлегшій вазі 54 кг, а також у ваговій категорії 56 кг, установив 7 рекордів України!

Зокрема в ривку 1996 року підкорив штангу 113 кг. Загалом на його рахунку майже 10 рекордів республіканського та всесоюзного рівнів. Виступала в цей час успішно й ціла група майстрів спорту. Це – В.Євдокимов, С.Липак, В.Перебзяк, І.Гайдош, І.Тара та В.Пігани й інші.

Підростає й нова зміна. 2010 року «бронзу» на першості України в Луцьку здобув вихованець Великоберезнянської ДЮСШ В.Назаров. Він підкорив штангу в сумі 209 кілограмів і виконав норматив майстра спорту України. Цього ж року став третім на Кубку України в Коломиї. Того ж року там же на VI літніх Спортивних іграх України серед юнаків у ваговій категорії 56 кг представник Іршавської ДЮСШ В.Глушко виграв «золото» в ривку та сумі й фінішував третім у поштовху (тренер Ю.Світлик).

Виноградовець М.Поп теж неодноразово входив до першої трійки на всеукраїнських змаганнях. Ось і на Кубку України-2010 фінішував третім, а інший майстер спорту – ужгородець М.Терентьев – фінішував другим у поштовху. Є успіхи й в інших спортсменів.

Приклад відмінної форми показують ветерани. Ось і нещодавно в місті Дніпрорудне Запорізької області на IV Всеукраїнських літніх іграх В.Перебзяк і В.Гал фінішували чемпіонами, М.Гал-старший, М.Гал-молодший і М.Свищо показали другий результат. При цьому М.Гал-молодший встановив рекорд України (138 кг у ривку й 177 у поштовху).

Успішно працюють і закарпатські судді з важкої атлетики – В.Федорчук, М.Резніков із Ужгорода, В.Деяк із Хуста, котрі обслуговують змагання найвищого вітчизняного рангу. Суддею національної категорії став хустський майстер спорту М.Кемінь.

Серед олімпійських видів, які успішно розвиваються на Закарпатті, – це дзюдо. Його корені в краї сягають кінця 1970-х років, коли успішно почав працювати тренер А.Шерегій. Невипадково в 1992 році на чемпіонаті СНД з-поміж юнаків переміг С.Щербей – один із перших майстрів спорту дзюдо в незалежній Україні. Чемпіонами країни серед молоді ставали М.Пальчиць, В.Мигович, майстром спорту – Ю.Ігнатко. 1999 року було створено обласну федерацію (її очолив відомий керівник-підприємець Ф.Харута). У той час серед кадетів у числі бронзових призерів першості України – В.Борисевич, а серед чемпіонів – Р.Говоруха, котрий згодом привіз «бронзу» з данської першості Європи. Учасник першості Старого континенту П.Яцина – срібний призер кадетської першості України. Аналогічного результату на першості країни досягли О.Черняк та К.Балашов.

2011 року В.Діброва на змаганнях у Полтаві виграв звання чемпіона України з-поміж юніорів до 20 років, як і на київському етапі Кубка Європи серед кадетів і юніорів (вагова категорія до 100 кг). Названий спортсмен є ще й срібним призером юніорського Кубка Європи, переможцем 41-х Міжнародних дитячих ігор у Рейк'явіку. Разом із А.Мельником – член юніорської збірної України.

Популярності виду додає проведення на високому рівні традиційного міжнародного турніру серед юніорів «Кубок Закарпаття». 2011 року в облас-

ному центрі він пройшов увосьме, а загалом збирає учасників із майже півтора десятка країн. Зал для боротьби дзюдо, у якому займаються вихованці Ужгородської ДЮСШ № 1, вважається одним із кращих в Україні. Крім того, випускником Закарпатського держуніверситету є перший в історії України чемпіон світу з дзюдо Г.Зантарая, серед тренерів якого фігурує й прізвище відомого закарпатського фахівця В.Калініна.

Упевнені кроки вперед разом із дзюдо робить самбо, федерацію області якого було офіційно зареєстровано 2002 року. Наступного року чемпіонкою Європи серед дівчат стала О.Зовдун. На першості України-2009 у Хмельницькому серед молоді 1989 – 1991 років народження у своїх вагових категоріях О.Шіц та І.Марич фінішували другими. У загальнокомандному заліку спортсмени області стали четвертими. Чемпіоном України серед юнаків є К.Кривка. 2009 року на кадетській першості Європи фінішував третім, а в першості України чемпіоном В.Діброва. До цього, у 2006 році, він був призером європейської першості серед юнаків.

Маємо успіхи й у греко-римській боротьбі, яка культивується в області близько 40 років. Зі здобутків останнього часу слід виокремити перше місце І.Зихора року на VI літніх Спортивних іграх України серед кадетів у Тернополі (2011). Вихованець директора Виноградівської ДЮСШ, тренера І.Боршоша став абсолютним переможцем і виконав норматив мастра спорту. Посвідчення майстрів мають і Р.Кудринець, В.Загородяк, О.Кухта, В.Назаров. Зокрема О.Кухта у ваговій категорії до 74 кг став срібним призером на чемпіонаті України серед юніорів, а в складі збірної – володарем бронзової нагороди на командному Кубку світу. Р.Кудринець є переможцем чемпіонату України у своїй ваговій категорії.

Чи не найуспішніше працюють у Мукачеві з борцями класичного стилю. Особлива заслуга в цьому заслуженого тренера України І.Кукушкіна. Його учні: В.Логойда – 5-разовий чемпіон країни з-поміж кадетів, 3-разовий переможець вітчизняного чемпіонату серед молоді й чемпіонату Європи, срібний призер України серед дорослих спортсменів і призер Кубка України, учасник чемпіонатів світу в Китаї та Гватемалі (два п'яті місця); Ю.Златкін – бронзовий призер Європи; В.Логойда й І.Волос – призери національного чемпіонату серед молоді (2008) тощо. У Шостці Сумської області в першості країни серед кадетів переміг С.Козуб (друге місце мав М.Копердак із Берегова, а третє – А.Мельничок) – бронзовий призер II Євроазіатських ігор. Ще один атлет – П.Монар – володар «бронзи» на VI літніх Спортивних іграх України серед кадетів.

Добре готують борців і в Тячеві. Вихованці тренера Й.Болдижара Є.М'який – чемпіон України, Р.Ісрафілов – срібний призер і володар Кубка України серед дорослих. Водночас у Хусті, Виноградіві, Тячеві, Мукачеві й Ужгороді розвивають вільну боротьбу. Найбільші успіхи пов'язані з виступами вихованок виноградівського тренера І.Боршоша. Мова про бронзову призерку молодіжного чемпіонату Європи в Тбілісі, бронзову призерку чемпіонату світу в Будапешті, майстра спорту, дворазову переможницю

Кубка України 2009 і 2010 років серед жінок А.Клещеву, дворазову призерку України (на чемпіонаті й спортивних іграх) 2008 року, срібного призера першості України серед молоді 2011 року, учасницю чемпіонатів Європи та світу, майстра спорту І.Чотирбук, бронзову призерку чемпіонату країни Т.Керечан.

Чемпіон республіки, призер чемпіонатів СРСР Е.Чобан із Королева увійшов в історію як перший майстер спорту на Закарпатті з боксу. Відомі імена С.Врабеля, Ш.Сабо, А.Ковача. 2011 року в Рахові пройшов і перший в області всеукраїнський турнір з-поміж юнаків. Тоді ж в Ужгороді вперше за 15 років провели відкритий чемпіонат міста.

До призера чемпіонату України, члена збірної держави зріс В.Ганкулич. На першості України серед школярів 1996 – 1997 рр. н. Р.Мартон – перший, а М.Печора і Й.Фека – другі. Мукачівець І.Льницький, який тепер представляє Львівську область, виборов срібну медаль чемпіонату України, а після успішного виступу на турнірі в Херсоні став ще й майстром спорту міжнародного класу. За останні три роки в Мукачеві майстрами спорту стали М.Гомба та М.Чебану. Ще один вихованець тренера В.Вишньова – згаданий спартаківець Р.Матон – зовсім нещодавно обраний капітаном юнацької молодіжної збірної України.

Порівняно молодим на Закарпатті є тхеквондо (ВТФ). Утім географія цього виду розширюється. Його щонайменше культивують в Ужгороді, Мукачеві, Берегівському, Іршавському та Мукачівському районах. 2006 року звання майстра спорту отримав М.Плавайко.

З олімпійських видів спорту останнім часом прогресує художня гімнастика. 2002 року в Луганську відбувся чемпіонат України серед дівчат 1987 року і старших ужгородка Г.Арсьонова-молодша, яку тренувала мама, Арсьонова-старша, уперше на Закарпатті виконала норматив майстра спорту. Відтак майстрами спорту стали К.Кричфалушій, Е.Самсончик.

Від звичайної секції до знаменитої київської школи Дерюгіної пройшла О.Цогла. Нині вона – майстер спорту міжнародного класу, абсолютна чемпіонка України в групових вправах, срібна та двічі бронзова медалістка всесвітньої універсиади, срібний призер етапу Кубка світу, фіналістка чемпіонату світу, різних європейських турнірів. Відомі також імена А.Сакел, М.Капустей. Добре знані ряд ужгородських та мукачівських міжнародних змагань, де закарпатки регулярно підвищують свою майстерність.

На жаль, за відсутності кадрів та належного фінансування не змогла вийти на високий рівень спортивна гімнастика. Секцію з цього виду в Ужгороді вів досвідчений тренер В.Бахтеєв. Його вихованці неодноразово перемагали й ставали призерами на міжнародних турнірах у Словаччині. Окремі з хлопчаків вирости навіть до кандидатів у майстри. Однак зусиль одного знаного ентузіаста виявилось замало для повноцінних успіхів.

Незважаючи на відсутність відповідних приміщень серед видів спорту знаходить на Закарпатті своє місце й стрільба з лука. У радянську добу на Закарпатті з цього виду було підготовлено понад 25 майстрів спорту. Далі поступ призупинився, але сьогодні спостерігається певне пожвавлення у від-

родженні кращих традицій. Після того, як Д.Пономарчук та В.Король посіли призові місця на Кубку України, найбільші надії подає 19-річна лучниця з Ужгорода М.-М.Куриляк. У 2009 році юна спортсменка на Кубку України в Новій Каховці виконала норматив майстра спорту. 2010 року стала другою в чемпіонаті. Найбільший успіх цього року й узагалі в кар'єрі – вигравш «золота» з-поміж національних команд юніорок у Хорватії на чемпіонаті Європи в приміщенні. Тренер талановитої спортсменки мама – вона ж майстер спорту СРСР М.Куриляк-старша.

Неабияк популярний на Закарпатті великий теніс. Його історія бере початок в області ще з кінця позаминулого століття. Славні сторінки в розвиток виду вписували А.Боршош, Є.Баркас, Й.Яношевський, Й.Гагер, М.Мозер. У роки незалежності до числа провідних тенісистів України входили: С.Сербайло – двічі бронзовий призер Старого континенту в командному заліку (1984, 1986 рр.), багаторазовий переможець і призер всесоюзних змагань серед юніорів, багаторазовий чемпіон і призер чемпіонату України, фіналіст відкритого чемпіонату Росії 1994 року в одиночному й парному розрядах (1994), півфіналіст відкритого чемпіонату Литви «Кубок Президента», виступав у командному чемпіонаті Німеччини за дортмундський клуб; Г.Белені – багаторазова чемпіонка України, переможниця Кубка Європи, призерка ряду міжнародних змагань.

Хороші результати показували майстри спорту: А.Мигалко – срібний призер особистого чемпіонату України призер першості, чемпіон країни в парному розряді, переможець Кубка України в міксті; А.Ленарт – у десятці кращих тенісисток країни. Однак залишилися проблеми з інвентарем, формою, орендою кортів, кошти на які не виділялися роками (частина майданчиків для гри з незрозумілих причин згодом повністю перейшла в приватні руки). Тому провідні тренери, спортсмени залишали область. Так, Ю.Колб виїхав до Сполучених Штатів Америки, О.Словцов – до Києва. Провідна сьогодні закарпатська тенісистка А.Ленарт уже чимало років виступає за французький клуб, і впливових популяризаторів на рідній землі мало залишилося. Найстійкіше поки тримаються в Ужгороді й Тячеві, де є ще досвідчені й амбітні молоді тренери та спортсмени. Наприклад, 13-річна Б.Велеган 2010 року перемогла в угорському турнірі Європейської тенісної асоціації під назвою «Batta Cup» серед спортсменок до 16 років, стала срібною призеркою турніру ЄТА «Antei Cup» у Києві тощо.

Здав свої позиції за роки незалежності настільний теніс. Поки що за роки незалежності найбільший успіх в О.Якушева, який був призером чемпіонату Європи. Є також кілька переможців і призерів першостей України, як ось А.Туряниця, В.Сиза. Підтримують імідж минулого й ветерани, приміром, в особі чемпіона України (у своїй віковій групі) М.Рипковича зі Сваляви, призерів чемпіонату Є.Городиштяна, Т.Бутко з Ужгорода. Поки зберігся певний кадровий потенціал, зокрема в особі Я.Демидової з Ужгорода, Ш.Пацюка з Берегівщини, П.Пелешкея з Іршавщини, залишаються надії й на відродження перемог минулого.

Схожу долю з настільним тенісом мають водні види. У радянські часи можна було похвалитися багатьма їх представниками. М.Гачкайло, М.Платонов, О.Зінов'єв, В.Єськов, Г.Дробішевський, І.Василькін, Г.Мордвинцев, В.Беляєв та інші зробили значний внесок у створення й розвиток школи водного поло в Ужгороді. Проте як тільки в головному місті області перестав функціонувати басейн поблизу стадіону «Спартак» (СОК «Під замком»), перестала діяти і єдина в області спортивна школа з водних видів. Провідні тренери поїхали шукати кращої долі в чужі краї, хтось перейшов на іншу спортивну роботу, хтось подався в бізнес. При цьому ентузіасти своєї справи, фахівці постійно здійснювали відчайдушні спроби реанімувати втрачені позиції. Приміром, із метою популяризації водного поло на Закарпатті, підвищення рівня спортивної майстерності учасників, привернення уваги громадськості міста до роботи басейну в Ужгороді та до проблем початкового навчання дітей плаванню в серпні 2007 року вперше в обласному центрі за підтримки столичних фахівців узялися організувати III Всеукраїнські літні спортивні ігри з водного поло.

На щастя, в останні кілька років завдяки роботі обласної федерації водних видів спорту (голова – Роберт Левицький), роботі тренерів, зокрема Ісрафіла Василькіна, удалося значно реанімувати розвиток плавання й водного поло в краї. І результати не забарилися. До прикладу, ватерполісти з клубу «Динамо» (Ужгород) 2016 року виграли чемпіонат України серед юнаків 2004 р. н.

На початку 2000-х років закарпатці входили до п'ятірки кращих на літніх Спортивних іграх України. Неабияких успіхів досягли ватерполісти, виступаючи за клуби інших міст. Скажімо, призерами Чемпіонату України ставали В.Момот, Ю.Роговий (у складі львівського «Динамо»), К.Камінський (захисаючи кольори севастопольської команди) та інші. Помітними є успіхи закарпатців за кордоном. Ужгородський воротар М.Яночко, учень відомого тренера та гравця команди ветеранів І.Василькіна, ставав володарем кубка, срібним призером чемпіонату й кращим гравцем Португалії (клуб «Оржінадо»). Вихованець Б.Минька, член національної збірної України, захисник Д.Лавришинець грав у Волгограді, Казані, у дуже сильній російській лізі виборів «бронзу» Кубка Росії, виступав за клуби Туреччини, Іспанії та Франції («Монпельє», «Екс-ле-Бен»), де гравця визнавали найсильнішим легионером внутрішнього чемпіонату. Крім того, О.Ухаль («Шпандау-04» Берлін) двічі поспіль виявився срібним призером Кубка Німеччини, І.Ухаль («СВ «Канштат» Штутгарт) вигравав звання володаря семи чемпіонських титулів і Кубка Німеччини. Ще один вихованець Б.Минька, О.Тишківський, грав за «Кварнер» (Опатія), а в складі рієцького «Примор'я» посів 4 місце в чемпіонаті Хорватії, одному з найсильніших у Європі. В.Момот фінішував восьмим у чемпіонаті Угорщини, В.Гринь був п'ятим у чемпіонаті Чехії в складі празької «Славії», М.Беляєв грав за другу команду волгоградського «Лукойлу» і після переїзду до Росії входив до юнацької збірної цієї країни.

Знають у Європі й ватерпольних суддів із Закарпаття. У Словенії на чемпіонаті Європи ігри обслуговував І.Василькін. Він, а також С.Жолудєв про-

водили відповідно фінальні матчі ігор жіночого, чоловічого чемпіонатів і Кубка, літніх Спортивних ігор країни тощо. Крім того, тренерами в Росії працюють І.Василькін, В.Беляєв, в Угорщині – Л.Бегун.

Із 1990 по 1997 роки в Ужгороді проведено 7 міжнародних турнірів із водного поло пам'яті легендарного тренера М.Кевежді. У ньому брали участь клуби з різних країн Європи.

На згаданих III Всеукраїнських літніх спортивних іграх із водного поло закарпатці практично без належної підготовки посіли 6 місце із 10 команд. Незважаючи на відсутність умов для тренування, неодноразово призерами на кубках і чемпіонатах світу й Старого континенту з водних видів у складі ужгородської команди та клубів інших міст і країн були ветерани. Вони ж здобували лаври на всеукраїнських змаганнях із плавання.

Останнім часом помітно розвивається в області кінний спорт. Так, 2016 року на чемпіонаті України з кінного триборства в Жашкові кінь Дайміо (власниця Надія Попадюк) із вершником Юрієм Дулею посіли третє місце.

За неолімпійською програмою

Разом із олімпійськими видами на Закарпатті продовжують розвиватися й види спорту, що не входять до програми Олімпійських ігор. Особливо на території Срібної Землі хороші традиції розвинув кікбоксинг. Значною мірою це пов'язано з ім'ям А.Перцева – майстра спорту, заслуженого тренера (1998), заслуженого працівника фізичної культури та спорту України (2004), члена збірних Білорусі та СРСР із карате, дворазового чемпіона колишнього Радянського Союзу, віце-президента Національної федерації та президента Закарпатської обласної федерації кік-боксингу. У 1990 – 2007 роках цей фахівець був також засновником і незмінним керівником спортивного клубу «Іппон» (із японської – «чиста перемога»), підготував десятки майстрів спорту й кількох майстрів спорту міжнародного класу.

Популяризації кікбоксингу сприяло традиційне міжнародне гран-прі «Іппон» (бувало й до 500 учасників із 14 країн світу). Не дивно, що й основні успіхи виду в області пов'язані з однойменним клубом. 2001 року збірна області серед 25 областей стала четвертою в першості молоді та дев'ятою з-поміж дорослих. Тоді ж майстрами спорту стали 7 єдиноборців.

За успіхами ряду років праця когорти тренерів: А.Перцева, Д.Анурова, О.Мартиненка з Ужгорода, І.Куцини з Тячева, В.Вишньова з Мукачева тощо. Серед здобутків є й особливо пам'ятні. 2001 року на чемпіонаті світу в Белграді О.Сасин із Руського Поля (Тячівський район) переміг і здобув звання майстра спорту міжнародного класу.

2003 року в Парижі А.Данилкович із Великоберезнянщини фінішувала четвертою й виконала норматив майстра спорту, а ужгородець М.Данило посів третє місце й виконав норматив майстра спорту міжнародного класу. 2005 р. в угорській Ниредьгазі на щорічному Кубку світу за версією ВАКО в складі збірної України до вісімки кращих потрапили 5 вихованців «Іппону». Ну а

найбільшим успіхом став золотий тріумф у семі-контакті А.Слободянюка у ваговій категорії понад 69 кг.

З інших закарпатських кікбоксерів варто виокремити вихованців А.Перцева, чемпіона світу в Таїланді Ч.Лелекача, ще А.Колечка, М.Нікіфорова, П.Замятіна, А.Матівосяна (чемпіона й призерів світової першості в Португалії), а також В.Варцабу (у семі-контакті виборов 2 місце на першості світу), випускника факультету фізичного виховання і спорту УжНУ Р.Юроша (призера Кубка Європи), ужгородських вихованців тренера Д.Анурова, В.Короловича й І.Шимоняка – відповідно першого й третього призерів Кубка Європи та ряд інших.

З різним успіхом, але намагаються розвивати в краї численні види східних єдиноборств. Під егідою Закарпатської федерації айкідо «Сінаджо» проходять різноманітні турніри, семінари, збори. Подібні заходи проводять і представники джиу-джитсу, ушу. Міцні корені має в області й карате. Окрім семінарів-навчань постійно відбуваються турніри. Одні з найпам'ятніших – міжнародні змагання «Кубок Масутацу Оями» з кіокушин-кан карате серед юнаків та чоловіків 2004 року. У ньому виступили спортсмени з Росії, Казахстану, Туркменистану, Грузії, України і Японії. Тоді Т.Попович зі Сваляви став найкращим серед юніорів, а А.Жилін із Ужгорода виборов «срібло» серед чоловіків, поступившись лише японському спортсмену. У 2006 році Артур уже став переможцем названих змагань.

Роком раніше в Ужгороді пройшов ще знаковіший захід – XVII чемпіонат Європи за участі 14 країн. І.Удуг зі Сваляви здобула «срібло» й стала майстром спорту міжнародного класу. Призерами чемпіонатів Європи свого часу ставали О.Продан та О.Прокопенко з Ужгорода, 2008 року на чемпіонаті України в Бродях представники обласного центру, Мукачева, Мукачівського району та Сваляви здобули 9 золотих, 4 срібні й 3 бронзові нагороди й фінішували першими в командному заліку областей тощо.

Розвивається стиль шотокан карате-до, керівником обласної федерації якого є Р.Маслиган із Мукачева. Він – призер чемпіонату Європи, переможець і призер чемпіонату України, учитель фізкультури року.

Серйозно в області взялися популяризувати й рукопашний бій. А 25 травня 2011 року в обласному центрі Закарпаття пройшла перша конференція Закарпатської обласної федерації хортингу. Роком раніше проведено перший обласний турнір із цього виду, а згодом спортсмени області відзначилися на всеукраїнському турнірі в Криму. Отже, в історію єдиноборств краю вписується нова і, є сподівання, цікава та вагома сторінка.

Дедалі більше про себе заявляє пауерліфтинг. Тільки за останні 10 років підготовлено понад 10 майстрів спорту. Мукачівець В.Тетеуца, вихованець тренера М.Рошка, – перший на Закарпатті майстер спорту міжнародного класу (2001), срібний призер чемпіонату Європи, третій на чемпіонаті світу (2003), рекордсмен і чемпіон України. Учень М.Красилинця мсмк О.Лийвой – чемпіон світу серед юнаків, чемпіон України. 2008 р. з

чемпіонату світу в ПАР привіз 5 медалей, зокрема титул чемпіона планети серед юнаків.

Відмінні результати демонстрували студенти УжНУ, вихованці голови обласної федерації пауерліфтингу, тренера-викладача А.Федорішка: Г.Знік – майстер спорту міжнародного класу (2006), віце-чемпіонка Європи серед молоді, рекордсменка й чемпіонка України, кількаразова володарка Кубка України, двічі переможниця Спортивних ігор молоді України; Є.Бан – віце-чемпіонка світу серед молоді, чемпіонка й рекордсменка України; Є.Криса – віце-чемпіон світу, чемпіон і рекордсмен України серед юнаків. Виноградівець М.Керестей здобув титул чемпіона України.

У період 2005 – 2011 років за версією WUAP ужгородські важковаговики А.Яремус та С.Олеоленко багаторазово демонстрували результати чемпіонів та рекордсменів Європи і світу. Останній раз атлети тріумфували 2011 року в польському Рибніку. Відповідно у вагових категоріях до 110 й 140 кг стали переможцями Старого континенту.

В останні роки закарпатські ватерполісти також не сходять зі шпальт видань, перемагаючи на всеукраїнських і міжнародних змаганнях.

Проводяться в області й змагання з армспорту (армреслінгу) та серед гирьовиків. Гирьовий спорт узагалі має вагомі успіхи й на міжнародній арені. 2008 року спортсменка «Динамо» Н.Шкварун виграла чемпіонат світу у ваговій категорії до 70 кг. Наступного року була четвертою серед дорослих та другою – з-поміж юніорок. 2009 року на Х міжнародному фестивалі гирьового спорту в Мінську виноградівка Н.Поринець-Фулитко у віковій групі «35 років і старші» встановила світовий рекорд: у жонглюванні гирею 8 кг за 5 хвилин спортсменка здійснила 334 оберти. Якнайкраще себе на цих змаганнях показав і майже 70-річний голова Виноградівського клубу силових видів спорту В.Стрілецький. За 5 хвилин у жимі лежачи він підняв дві 16-кілограмові гирі рекордні 370 разів!

2010 року в Мілані на XVIII чемпіонаті світу студент факультету фізичного виховання і спорту УжНУ, срібний та бронзовий призер, володар Кубка України, бронзовий призер чемпіонату світу-2008 В.Потокій серед юніорів за сумою двоборства (поштовх і ривок) посів перше місце. При цьому у ваговій категорії до 70 кг підопічний тренера А.Федорішка підняв 32-кілограмову гирю рекордні для себе 120 разів.

На чемпіонаті світу та Європи-2011 у білоруському Вітебську серед представників 23 країн світу В.Стрілецький у категорії 70 – 79 років став 11-разовим чемпіоном світу. Він виграв 5 золотих медалей і встановив рекорд у гирьовому марафоні – 12-кілограмовою гирею за одну годину вижав... 3127 разів поспіль! В іншій ветеранській категорії (45 – 54 роки) лаври чемпіона планети з п'ятьма золотими медалями виборов В.Орябко.

Так само вдало виступили й значно молодші вихованці В.Стрілецького. Багаторазова чемпіонка світу 17-річна А.Химинець у спринті (ривку 16-кілограмової гирі протягом двох хвилин – здійснила 65 підйомів) та жонглю-

ванні восьмикілограмовою гирею виграла 9 золотих медалей. Дворазовим чемпіоном світу з-поміж юнаків ці змагання завершив Д.Кіш. Чемпіонкою світу і Європи стала 11-річна А.Фединець.

Із-поміж кращих представниць гирьового спорту слід виділити ще майстрів спорту міжнародного класу І.Деяк, багаторазову володарку найвищих місць України, Європи та світу І.Булезу. Чемпіонкою світу була В.Черничко. Перелік славних виноградівок у гирьовому спорті можна продовжувати й продовжувати.

Стабільні у виступах гирьовики й останнім часом. До прикладу, серед ветеранів на чемпіонаті Європи-2016 В.Рошканюк став першим. Представники факультету здоров'я людини Ужгородського національного університету на чемпіонаті світу-2016 серед студентів у Португалії М.Прокоп і П.Росоха посіли друге місце, а Н.Бенко – перше.

Одним із тих видів спорту, у якому в області найбільше проводиться різноманітних заходів, є шахи. Пожвавлення роботи обласної федерації (особливо після виборів нового голови – О.Галая з Мукачева, куди перемістився центр розвитку гри з обласного центру), поява авторитетних меценатів (насамперед в особі Й.Реша), багаторічна робота з дітьми та молоддю (слід відзначити зусилля тренерів В.Прокопишина, С.Найгебавера, І.Долі з Ужгорода, О.Федіва, В.Каварданія з Мукачева, В.Кобаля з Виноградова, В.Сейкеля з Берегова та інших) створили серйозні передумови для розвитку виду прискореними темпами.

Найтитлованишим гравцем є вихованець ужгородської школи шахів З.Єфименко (тепер проживає в Мукачеві). На своєму рахунку він має чимало гучних титулів: срібний призер Всесвітньої шахової олімпіади серед юнаків, володар 3 – 5 місць на першості Європи в особистому заліку, бронзовий лауреат особистої першості світу (1998), чемпіон України і світу серед юнаків до 14 років, Всесвітньої юнацької олімпіади (1999), переможець командної першості Європи серед молодіжних команд до 18 р. (2001), володар титулів чемпіона України-2006, бронзового призера командного чемпіонату Європи (2009), 4-го місця на чемпіонаті Європи в індивідуальному заліку, срібного призера командного чемпіонату Росії, XXXIX планетарної шахової олімпіади в складі української збірної (2010). Вихованець першого тренера О.Зелькіна, відтак майстра ФІДЕ В.Прокопишина став першим міжнародним гросмейстером на Закарпатті.

З інших наймаститіших гравців слід виділити майстрів ФІДЕ Р.Ороса, В.Прокопишина, Ю.Лембака (виїхав на Львівщину), А.Шестакова, О.Юшко, міжнародних майстрів В.Бунду, Ю.Довжика, В.Охотніка, Б.Боршоша. Є на Закарпатті й три гросмейстери, про що раніше й годі було мріяти. Мова про З.Єфименка (2706; 4 місце в загальноукраїнському рейтингу із 65 заявлених гравців та 38 місце у світовій сотні), С.Овсєвич (22 місце в країні) та В.Шікула (48-й результат на вітчизняному рівні).

Відзначилися закарпатці й у шаховому листуванні. Тут слід рівнятися на міжнародних майстрів, чемпіона України І.Терелю із селища Майдан Міжгірського району, Ф.Савчура з Берегова, майстра спорту України М.Беглого

з Мукачева. Вагомі результати має область у шаховій композиції. В.Дячук із Мукачева – міжнародний гросмейстер, чемпіон світу, призер чемпіонатів світу та Європи, заслужений майстер спорту (2008). В.Марковці з Іршавщини – теж гросмейстер із шахової композиції.

Серед неолімпійських ігрових видів доволі популярними в області є також шашки. Уже дев'ятий рік активну роботу проводить голова обласної федерації, сильний гравець М.Рішко. Прихильники виду є й на місцях. Систематично відбуваються чемпіонати, кубки області, різноманітні турніри із «шашок-64», «шашок-100». Головні досягнення пов'язані із 17-річною іршавчанкою С.Марковці. У вітчизняному рейтингу дівчат вона – перша (2336). У всеукраїнських чемпіонатах і кубках із шашок-64 і шашок-100 талановита дівчина вже має повний комплект медалей: і золоті, і срібні, і бронзові. Сьогодні шашкістка – майже 20-разова переможниця країни.

Свої успіхи С.Марковці постійно підтверджує на міжнародній арені: срібна призерка чемпіонату світу із шашок-64 серед кадеток (Санкт-Петербург-2006), чемпіонату Європи із шашок-100 з-поміж кадеток (Таллінн-2006), володарка бронзового титулу чемпіонату Європи серед кадеток із блискавичних шашок-100 (Таллінн-2006) і шашок-64 (Брест-2006), володарка бронзової медалі на молодіжному чемпіонаті Європи із шашок-64 (Запоріжжя-2007), командних чемпіонату світу серед дівчат (Новояворівськ-2008), чемпіонату Європи із шашок-64 з-поміж дівчат (Калінінград-2008).

Уперше за 12 років шашкісти Закарпаття вирушили на особисто-командний Кубок України із шашок-64 серед дорослих. В Івано-Франківську область представляли кандидати в майстри спорту М.Рішко, М.Кичера та згадана С.Марковці. Дебют виявився вдалим. Незважаючи на досвід виступів у таких змаганнях суперників, дебютанти зуміли посісти 5 місце з 10 команд. Із таким же успіхом фінішували й у командному заліку в блискавичній грі.

Подає надії й 14-річна іршавчанка О.Павляк, яка в 2008 році була чемпіонкою України із шашок-100, а наступного року в Нідерландах стала сьомою на чемпіонаті Європи.

Сучасний закарпатський спорт важко уявити без танцювального. Історія останнього в області розпочалася 1996 року, коли було створено Асоціацію спортивного танцю Закарпаття, яку весь цей період незмінно очолює О.Мишко. Її вихованці з ужгородського клубу «Грація» – В.Лятов і В.Мишко – досягли найпомітніших успіхів. Ця пара – багаторазові чемпіони й призери чемпіонату й Кубка України, ряду міжнародних турнірів у латиноамериканській, європейській програмах та за програмою десяти танців, уходить до 50 найкращих дуетів світу. У десяти танцях названі спортсмени посіли 3 місце на чемпіонаті світу IDSF серед молоді (Сінгапур, 2007), були фіналістом Кубка Європи (Фінляндія, 2008) та Кубка світу (Корея, 2010). 2016 року пара стала абсолютним чемпіоном України – у столиці перемогла в усіх трьох програмах – європейській, латиноамериканській та 10 танців.

Популяризації виду сприяє проведення міжнародного турніру «Uzhgorod open», який щороку збирає дуети й суддів із багатьох країн Європи.

Свій вагомий штрих до палітри неолімпійських видів спорту Закарпаття вносить, без сумніву, і спортивне орієнтування. Головні здобутки, починаючи з 1990-х років, насамперед асоціюються з невтомним ентузіастом і фахівцем своєї справи, тренером із Мукачєва О.Цепурдєем. У технічно найскладнішому біговому орієнтуванні йому вдалося виховати цілий ряд спортсменів не лише всеукраїнського (чемпіонів і призерів), а й міжнародного – володарів медалей різного ґатунку чемпіонатів Словаччини, Угорщини, Данії, Швеції, Європи, світу різних вікових груп.

Вихованці Мукачєвського клубу «Товариш» насамперед асоціюються з такими іменами, як майстри спорту В.Мухідінов (перший в історії Закарпаття переможець літніх Спортивних ігор України, кращий орієнтувальник України-2007), С.Мухідінов, А.Харченко, В.Прокопець, Р.Касьянов, І.Купріянова (ця віце-чемпіонка світу серед юніорок свого часу була наймолодшим майстром спорту з орієнтування в Україні), А.Телякевич, Я.Попович (Семак), М. та О.Семаки.

Підготовлено в області й сильних лижних (скажімо, чемпіоном України серед юнаків став Б.Кобилянський із Ужгорода) та велоорієнтувальників (переможець чемпіонату України з екстремального орієнтування Ф.Гутлебет – серед кращих велоорієнтувальників 2008 року).

І останнім часом орієнтувальники потсійно здобувають нагороди на змаганнях високого рівня.

Дедалі популярнішим в області стає спортивний туризм, особливо на рівні школярів. Приваблюють краян і спелеологія, альпінізм, скелелазіння, водний туризм. Із кінця 1980-х років бере витоки в області бодібїлдинг. Найбільшого ж успіху з тренером М.Зубашковим досягнув володар Кубка України Б.Балог, котрий 2009 року в Тайвані став чемпіоном на Всесвітніх іграх із неолімпійських видів.

Із бодібїлдингом паралельно розвивається й фітнес. Займаються в області й спортивною аеробікою, пробують культивувати черлїдїнг. На Закарпатті проводять турніри з бїльярду, боулінгу, дартсу, гольфу (міні-гольфу), городкового спорту. Є змагання зі спортивного покєру, спортивного брїджу, пейтболу, рїболовного спорту, перетягування канату, богатирського багатоборства. Палїтру видів в області доповнює голубиний спорт. Найвідомішими вважаються клуби в Ужгороді та на Мукачєвщині. Два роки поспіль серця прихильників завойовує спїдмінтон (швидкісний бадмінтон).

Із 2005 року в Ужгороді розгортається петанк (діють два клуби). І вже два турніри з названого виду – «Каштан» та «Сакура» – збирають учасників із 10 й більше країн, а на пострадянському просторі єдині, які увїйшли до календаря Міжнародної федерації петанку.

У системі неолімпійських видів спорту, які представлені на Закарпатті, окремою групою постають спортивно-технічні й прикладні види. Зї спортивно-технічних добре розвинутий картинг. Трикратним чемпіоном України ставав К.Шелєстай. На головну сходинку п'єдесталу піднімався Й.Голубка. Призерами в країні були В.Макаров, С.Трутнєв, С.Нїмець. На Куб-

ку України-2004 в Києві перемогли посланці Закарпатського обласного центру науково-технічної творчості учнівської молоді А.Добробабов і Д.Куршин із Ужгорода (класи «Піонер-С» та «Міні-ракета»).

На всеукраїнських трасах потужно представлені ужгородці в автоперегонах. Про це засвідчили й проведені 2011 року в закарпатських горах під назвою «Бескид-2011» змагання III й IV чемпіонату України. Двічі перемогли майстер спорту з картингу й автоспорту В.Трутнев (у дволітровому класі) і С.Шевченко («1400 куб. см.»). Крім того, другий результат показали Я.Крищук (двічі) та В.Трутнев (в абсолютному заліку III етапу). У дволітровому класі третє місце до свого активу записав М.Василенко. Зазначені успіхи стали можливими завдяки плідній роботі обласної федерації автоспорту на чолі із С.Трутневим. Ужгородська ж школа сьогодні в Україні – одна з провідних і вже впродовж багатьох років професійно виховує пілотів різних рівнів. Вони успішно почуваються на картингових трасах, на гірських гонках, класичному ралі, кільцевих гонках тощо. Наприклад, на одному з етапів чемпіонату України-2010 С.Шевченко у віці до 18 р. разом зі штурманом О.Нігулком фінішував третім. К.Шелестай, С. і В. Трутневи 2003 року виборили звання чемпіонів України в командному заліку з трекових гонок. При цьому Трутнев-молодший за підсумками чотирьох етапів виявився переможцем, К.Шелестай виграв «бронзу», а Трутнев-старший фінішував у першій п'ятірці. Того ж року В.Трутнев – чемпіон України з кільцевих гонок. У 2006 році екіпаж В. Трутнев – І. Данилишин переміг на чемпіонаті й у Кубку України, на етапі Кубка Європи класу «А-3», був третім в абсолютному заліку в гірських гонках.

Не менші успіхи в представників закарпатського мотоспорту. Його слава гриміла ще в радянські часи (мотоклуби було організовано в 50-ті роки ХХ ст.). Про себе говорить одне ім'я І.Мареки – п'ятиразового призера чемпіонату, дворазового призера Спартакіди СРСР, багаторазового чемпіона України та області, відомого тренера, який підготував 14 майстрів спорту, а команди області 72 рази ставали чемпіонами й призерами чемпіонату України та всесоюзних змагань.

Неухильно розвиває здобутки обласна федерація мотоспорту на чолі зі ще одним досвідченим керівником та організатором, заслуженим тренером країни С. Газудою. У 1982 – 1992 й 1992 – 2005 роках він працював тренером-механіком відповідно збірних СРСР та України зі спідвею. З 1998 року – член бюро, з 2007 року голова комісії ендуро Національної федерації мотоспорту України, а з 2008 року – член комісії ендуро Європейського мотоциклетного союзу. Також С.Газуда є учасником 12 світових та європейських конгресів з мотоспорту. Свій досвід разом із досвідом колег реалізує й надалі для блага закарпатського спорту.

Після того, як було пережито важкі перші вісім пострадянських років, надалі спортсмени регулярно демонструють високі результати в мотоциклетному кросі, крос-кантрі, шосейно-кільцевих перегонах, у кросі на квадроциклах (із базою в Мукачеві). Лише в 2010 році четверо гонщиків викона-

ли норматив майстра спорту України, майже 25 спортсменів ставали чемпіонами й призерами країни в різних видах, класах і групах змагань.

Останнім часом збірна Закарпаття перебуває в лідерах вітчизняного мотоциклетного спорту, виборюючи, наприклад, звання володаря Кубка та срібного призера чемпіонату України з-поміж команд дорослої групи в класі мотоциклів із повітряним охолодженням двигуна тощо.

Щороку в області проводиться 4 – 5 змагань національного штибу. Одним із найпомітніших залишається вихованець І.Мареки В.Стегура з Ужгорода. Ще в радянські часи він входив до числа одного з кращих мотоспортсменів СРСР. За роки ж незалежності є семиразовим чемпіоном України, багаторазовим призером таких змагань. У 1990-х роках вдало виступав у чемпіонатах Угорщини й Словаччини. Самодостатньо реалізовує себе в якості тренера (десятки його вихованців є майстрами спорту, кандидатами, першорозрядниками).

Багаторазовими чемпіонами й призерами країни є А.Кричфалушій, В.Дзябло з Хуста (він також фінішував п'ятим на чемпіонаті Європи-2010), М.Капустей зі Сваляви, А.Ерделі, В.Шматок, Й.Голубка з Ужгорода.

З інших видів спортивно-технічного й прикладного характеру слід виділити радіоспорт. Головними його центрами розвитку є Мукачєво та Ужгород. Відрадно, що саме на Закарпатті підготовлено першого в Україні заслуженого майстра спорту. Мова про О.Ковача, який показав себе в радіозв'язку на коротких хвилях. Крім того, виховано 6 майстрів спорту. Радіоспортсмени краю ставали чемпіонами й призерами України, а команда Закарпаття перемогла у змаганнях на ультракоротких хвилях.

Регулярно проходять в області й змагання із пожежно-прикладного, авіа- та ракетомодельного спорту. В авіамоделному спорті закарпатці посідали призові місця на всеукраїнських змаганнях, а майстер спорту О.Покорський із Мукачєва 2007 року став чемпіоном Європи. Був також переможцем і призером етапів Суперкубка світу (2005, 2007), у 16 років –чемпіоном світу серед юніорів у класі моделей повітряного бою (2010; уперше ж лаври чемпіона світу пізнав у 14-річному віці).

Із 2001 року звичними для Закарпаття стали змагання з парашутного спорту на полонині Боржава. «Кубок Карпат» має вітчизняний і міжнародний заліки. Завдяки існуванню в Ужгороді відповідного клубу є вже певна кількість осіб, які всерйоз захопилися стрибками з парашутом.

Може пишатися Закарпаття й успіхами у спорті із собаками. Мисливські породи утримували в області ще сто років тому. 2003 року було створено Закарпатський обласний осередок мисливського собаківництва Федерації мисливського собаківництва України (ЗОО ФМСУ). Сьогодні в цьому осередку, який спішно очолює доцент, кандидат біологічних наук Л.Потіш, на обліку перебуває близько 600 собак майже 20 порід із числа німецьких лягавих, норових, гончаків та інших. Цілеспрямована робота призвела до того, що з 24 позиції у всеукраїнському рейтингу 1987 року поступово закарпатці сягнули четвертого місця в 2000 році. А 2005 року команда краю вперше в історії мисливського собаківництва області здобула 3 місце на осінніх змаган-

нях із перепелу в Маріуполі. Слід відзначити С. та Й.Буглин, В. й Ф.Серегол, М.Рогулича й П.Лоя в проведенні відповідної роботи. 2010 року на III Всеукраїнській виставці мисливських собак у Києві міжнародне журі присудило третє місце серед усіх порід і перше серед гончаків гончаку за кличкою Міса Nizna Vola (власник – В.Юричканич із Великоберезнянщини). У командному ж заліку область була четвертою.

Незмінна риса розвитку спорту на Закарпатті – звернення уваги на новітні види спорту. Приміром, у Рахові 2016 року відбувся чемпіонат області зі Street Workout.

Є простір для реалізації своїх прагнень і людям з обмеженими фізичними можливостями. Своєрідним відліком для розвитку інваспорту в краї послужило заснування в 1993 році Закарпатського обласного центру із фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт». Збірні команди області систематично виступають у першостях і чемпіонатах області, країни, всеукраїнській Спартакіаді «Повір у себе». Неодноразово звання чемпіонів України здобували О.Сухан (легка атлетика, гонки на візках), А.Панасенко (більярд), В.Завальнюк (пауерліфтинг), Ю.Драб (туризм). Призерських результатів у чемпіонаті України в різних видах досягали Д.Шкріба, Валерій Слободянюк, Е.Матяш, М.Бедь, Д.Балога, О.Фучко та інші атлети.

Помітні успіхи є на міжнародній арені. Найбільш титулованим є мсрк Р.Герій, із яким працювали тренери В.Ухаль, В.Іванко, у збірній України О.Краснощоків. Послужний список перемог названого гравця вражає: чемпіон Європи (Рим, 1994; Москва, 1999), переможець XVIII Всесвітніх літніх ігор серед глухих (Копенгаген, 1997), срібний призер Дефлімпійських ігор (Італія, 2001) і чемпіонату Європи (Німеччина, 2003).

Окремо виділяється й постать майстра спорту з літніх і зимових видів О.Сухана. Він був триумфатором кількох супермарафонів на інвалідних візках (зокрема супермарафону Владивосток – Санкт-Петербург, за що потрапив до книги рекордів Гіннеса), уперше в Радянському Союзі в такому фізичному стані стрибнув із парашутом; також в інвалідному візку на катамарані сплавлявся гірською Тисою, а разом із Ю. Драбом здійснив сходження на Говерлу. Крім того, на VIII Параолімпійських іграх посідав два восьмі місця (серед 35 учасників).

У травні 2011 року в турецькій Анталії на чемпіонаті Європи з волейболу українські жінки й чоловіки з вадами слуху та мови посіли перше місце! Лікарем обох наших дефолімпійських збірних був экс-керівник закарпатського «Інваспорту» А.Ковач з обласного центру, а чемпіонкою Старого континенту стала наймолодша (15 років) учасниця – Е.Малета з Міжгір'я. А ужгородка О.Герій здобула титул дворазової чемпіонки Європи.

В останні роки інваспортсмени Закарпаття незмінно стають призерами всеукраїнських змагань.

Частина 10.

П'ять перлин у короні Закарпаття: Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст і Чоп

Колись у південно-східній частині сучасного Закарпаття існувало п'ять коронних міст (Хуст, Вишково, Довге Поле, Мараморош-Сигот і Тячево). З огляду на їхнє важливе торгово-ремісничє значення їм було надано певні привілеї від королівської влади, котрі сприяли подальшому їхньому розвитку. У наш же час певним аналогом аналогічних привілеїв є отримання статусу міста обласного підпорядкування, зрівнювання міста у певних правах з районом. Два закарпатські міста мали цей статус ще з радянських часів (Ужгород і Мукачево), ще три отримали його у період незалежності, що стимулює подальші процеси урбанізації в краї.

За даними української «Вікіпедії», на Закарпатті формується Закарпатська міська агломерація або ж Ужгородсько-Мукачівська конурбація. Вона намічається в долині річок Уж і Латориця з центрами у містах Ужгород і Мукачево. Очевидно до двох названих Інтернет-енциклопедією міст слід додати ще й Чоп. Чинниками зростання майбутньої агломерації є переважно торгівельний, культурний, туристичний і транспортний. Агломерація охоплюватиме чотири райони: Ужгородський, Перечинський, Мукачівський, Свалявський. Загальна площа становитиме 3.237 км², населення – близько 450 тис. чол.

Ужгород

Ужгород – обласний центр Закарпатської області. Перша письмова згадка про нього пов'язана із подіями 894 – 896 років, тому датою заснування місто прийнято вважати 893 рік. З 1987 року щороку відзначається День Міста (спочатку у першу неділю жовтня), 2010 року – наприкінці жовтня, а 2011 року міськрада вирішила святкувати цей день 18 вересня. В останні роки День Ужгорода відзначали у вихідні в кінці вересня. Площа міста 40 кв. км, висота над рівнем моря 137 м.

Міська територія в 40,32 кв. км умовно поділена на 17 історично сформованих мікрорайонів. Ділиться на дві частини річкою Уж (її довжина в межах міста 10,5 км). Західна околиця міста виходить на кордон України зі Словаччиною. Відстань до найближчих столиць: Будапешта – 330 км, Братислави – 490 км, Варшави – 550 км, Відня – 555 км. До Києва – 788 км по шосе і 898 км залізницею. Є міжнародний аеропорт, залізнична станція, два автовокзали і міжнародний автомобільний перехід. Населення на 1 червня 2014 р.: наявне 115 667, постійне 114 107 чол. 16% – студенти, 19% – школярі. 39,1 тис. домогосподарств. Протяжність міста з півночі на південь 7 км, зі сходу на захід 6 км. Найвища точка Ужгорода – гора Велика Дайбовецька – 224 м. Площа зелених масивів і насаджень складає 1574 га. Крім цього, Ужгород з усіх боків оточений лісами. Значну частину площі міста становить правобережна частина (Старе Місто), яка дещо більша лівобережної. Береги річки Уж пов'язують 7 мостів: 6 пішохідно-транспортних і 1 залізничний. Значну частку його території займають зелені насадження – особливо уздовж річки Уж, що ділить місто на дві частини – старішу горбисту правобережну і лівобережну з забудовою XIX – XX століть. Загальна довжина майже 600 вулиць (включаючи площі, провулки тощо) 250 км.

У 1991 році культурне життя міста позначене духовним відродженням, політичне – державотворчим піднесенням, економічне – товарним голодом, суцільним торговим дефіцитом. У серпні Ужгородська міськрада стала однією з перших, хто засудив спробу державного перевороту в СРСР. На грудневому же референдумі Акт незалежності України підтримало 92,6% ужгородців, що взяли участь в голосуванні.

1992 року почалася велика і мала приватизація в Ужгороді. Тоді ж відбулося урочисте перебрання Кафедрального собору греко-католиками. Натомість православна громада вирішала будувати ще більший храм на нинішній площі Кирила і Мефодія, який було закладено у червні 1992 року.

4 березня руйнівний паводок затопив Студентську набережну і прилеглі вулиці. 8 квітня в Ужгороді засновано українсько-німецько-швейцарське СП «Д'юті Фрі Трейдинг», що веде торгівлю у безмитних зонах України. 21 лип-

ня утворено фірму «ХІПП-Ужгород» по випіканню хлібо-булочних виробів, розливу води для дітей. Тоді ж в Ужгороді відкрито представництво МЗС України. 21 вересня 1992 року Постановою Президії АН України започатковано, а вже 26 вересня урочисто відкрито Інститут електронної фізики НАН України, який виник на базі Ужгородського відділення Інституту ядерних досліджень АН УРСР.

У квітні відкрито Ужгородську гімназію; вперше проведено театральний фестиваль «Інтерарт». З 2 по 9 жовтня 1992 року пройшов перший Міжнародний фестиваль театрів для дітей «Інтерлялька», який надалі став регулярним.

В умовах системної економічної кризи в державі 1993 року в Ужгороді по-ступово зупиняються більшість підприємств, стадіон «Авангард» перетворюється на речовий ринок, на пл.Кирила і Мефодія споруджено однойменну малу православну церкву за проектом І.Бондаренка. Наступного року закладено Христо-Воздвиженський православний собор, у його цокольні частині зразу обладнано діючу церкву, відкрито меморіальні дошки Ф. Корятовичу, А. Волошину, О. Духновичу.

1 жовтня 1993 року відкрито новий пологовий будинок Центральної міської клінічної лікарні, а 22 грудня – стоматологічну поліклініку Львівської залізниці, розраховану на 200 відвідувань щодня. У жовтні 1993 року приватизовано Ужгородський маргариновий завод (на його базі створено ВАТ «Геліос», а 1994 року – українсько-польське СП «Сонях». 1998 року започатковано співпрацю з німецькою фірмою «Вальтер Рау». 1995 року ВАТ відкрило перший фірмовий магазин, а в 1998 році – цілу торгову мережу.

1995 року Ужгород лідирує в Україні за темпами малої приватизації; реконструкція багатьох магазинів і кафе. Наступного року засновано Ужгородський інститут інформатики, економіки і права (нині Закарпатський державний університет), відкрито ресторан «Будапешт». 17 травня 1996 року в Ужгородській міській дитячій лікарні відкрито реабілітаційне відділення з денним стаціонаром на 20 ліжок.

1997 року відкрито і освячено Цегольнянську церкву як православну Преображенську, збудовано навчальний корпус Греко-католицької духовної семінарії. 29 травня на базі муніципального вузу та Ужгородського технікуму електронних приладів засновано Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права. 31 грудня у Центральній міській клінічній лікарні відкрито відділення дитячої хірургії.

1998 рік позначився газетним бумом в Ужгороді. Місто було охоплене базарною стихією, внаслідок якої функціонувало 14 організованих ринків і багато «диких». Цього ж року місто потерпало від осіннього паводка. 1999 року після десятилітніх підготовчих процесів і збирання коштів встановлено пам'ятник Т.Шевченку (автори М.Михайлюк, В.Лезу), споруджується проти-паводковий парапет на наб. Студентській і Незалежності, ведуться ремонтні роботи на Корзо та пл.Театральній, зміцнено Пішохідний міст; споруджено

першу в Ужгороді церкву Київського патріархату – Першомученика Степана (згодом змінила конфесійну приналежність).

15 листопада 1999 року на базі ЗАТ «Софора» після реконструкції відкрито українсько-австрійське СП «Генкель-Ужгород» по випуску миючих засобів.

2000 року в Ужгороді відкрито Генеральне консульство Словаччини. Ужгородський державний університет отримав статус національного. У лютому того ж року Карпатський Фонд визнав ужгородську міськраду кращою в Україні за інноваційними підходами у соціально-економічному плануванні, розвитку міста і підтримкою підприємництва. За сприяння міськради та міста-побратима Корваліс (США) відкрито Міжнародний центр здоров'я жінки. 18 червня відкрито Катехитичний центр Римо-католицької церкви.

У 2001 році місто підписало договір про партнерство і співробітництво з Києвом. 17 травня відкрито Закарпатський інститут ім. Волошина Міжнародної академії управління персоналом. 2002 року встановлено пам'ятники Т. Масарику, А. Волошину. Вперше проведено міжнародну виставку «Туревроцентр – Закарпаття»; закладено греко-католицьку церкву св. Георгія на вул. Щедріна (Червениця). 2003 року відкрито торговий центр «Едельвейс» і кінокомплекс «Доміон», реконструйовано Пішохідний міст. Міськрада прийняла рішення про розширення меж міста.

2004 року в Ужгороді збудовано новий залізничний вокзал – дещо навіріст. В умовах президентської виборчої кампанії політизація міста сягнула небачених раніше масштабів. Вже влітку все місто було заповнене наочною агітацією. Ужгородці відпочатку зробили ставку на В.Ющенка. 22 листопада в Ужгороді розпочався свій міський Майдан, мітинги тривали два тижні, але до зміни влади в самому місті не призвели. Наступний рік не позначився якимись особливими зрушеннями, найпомітнішою подією стала здача в експлуатацію давнього довгобуду – Боздоського мосту, що дозволив дещо послабити транспортну проблему в місті, запровадити ряд нових маршрутів. Наступного року в місті відкрито цілий ряд мереж супермаркетів, кілька дрібніших магазинів та закладів громадського харчування. Почато благоустрій окремих ужгородських вулиць, розгорнуто роботи по обладнанню колишньої бази книготоргу під сховище обласного архіву, куди будуть перенесені унікальні середньовічні фонди з Берегова.

Перед початком світової фінансової кризи (2008 р.) в Ужгороді діяло 2015 малих підприємств. Станом на 2008 рік було передбачено реалізувати інвестиційних проектів на території пріоритетного розвитку на загальну суму 27,804 млн. доларів, в тому числі за 2008 рік – 1,316 млн. Згідно з цими усіма проектами сумарно було створено 1099 нових робочих місць. Загалом же розвиток підприємництва в Ужгороді за останні роки виглядало наступним чином.

Таблиця 1.

Підприємницька сфера Ужгорода

	1997	2001	2005	2006	2007	2008	2009
Кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України (ЄДРПОУ)	4083	4674	4307	4576	4814	5057	5237
Основні засоби (млн. грн. – у фактичних цінах на кінець року)			6779	7369	9612	21213	
Ступінь зносу основних засобів (% на кінець року)			44,3	47,3	47,3	36,0	
Індекс обсягу промислової продукції (в % до попереднього року)			106	108	104	96	

Ужгород лідував у справі енергозбереження. Недарма під час візиту Президента України до міста він закликав поширити цей досвід на всю державу.

Таблиця 2.

**Використання паливно-енергетичних ресурсів
(тис. тон умовного палива)**

	1998	2000	2005	2006	2007	2008
Використано	187,6	153,4	150,0	128,9	84,2	71,2

2008 року Ужгород спожив 88,6 млн. кубів природного газу, 8,8 тис. т газойлю (дизельного палива), 6,5 тис. т моторного бензину, 2,4 тис. т кам'яного вугілля і 6,3 тис. кубів дров.

За весь період незалежності Ужгород постійно нарощував свою будівельну індустрію, але останніми роками вона різко занепала внаслідок світової фінансової кризи.

Таблиця 3.

Будівельна сфера Ужгорода

	2000	2005	2006	2007	2008
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах, млн. грн.)	14,0	41,5	99,3	189,3	131,0
Індекси інвестицій (у %)	93,1	85,9	209,9	153,2	52
Обсяги будівельних робіт (у фактичних цінах, млн. грн.)	25,4	59,6	144,5	195,1	233,7

Індекси обсягів виконаних будівельних робіт (у % до попереднього року)	98,0	71,8	164,3	103,4	85,4
Введення в дію житлових будинків (од.)		58	76	86	54
Введення в дію житла (тис. кв. м)	18,2	38,9	36,2	44,8	45,7
Введення в експлуатацію індивідуального житла (тис. кв. м)	9,5	26,2	23,1	29,7	22,3
Кількість об'єктів незавершеного будівництва (одиниць на початок року)	55	74	87	89	75

Цілком аналогічна динаміка спостерігалася і в транспортній сфері.

Таблиця 4.

Транспортна сфера Ужгорода

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Перевезення вантажів автотранспортом (тис. т)	13019	2109	811	887	4574	8633	3065
Перевезення пасажирів автобусами (млн. чол.)	48,2	13,4	16,2	27,0	25,7	29,4	31,6
Автомобілі усіх типів (тис.)	18,6	24,7	23,9	31,5	32,5	34,9	34,9
Автомобілі усіх типів в індивідуальній власності (тис.)	13,0	19,8	20,4	26,3	28,9	29,9	29,9
Легковіки в індивідуальній власності (тис.)	12,9	18,2	19,0	24,5	25,1	27,2	27,2
Забезпеченість населення легковиками (на 1000 чол.)	106	145	151	210	218	237	237
ДТП з потерпілими		153	101	152	120	121	85

Натомість телефонізація Ужгорода встигла вийти на рубіж всеохоплення.

Таблиця 5.

Телефонний зв'язок в Ужгороді

	1992	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Телефонні апарати загального користування міської мережі	23544	24275	32149	40365	41930	41964	45298
Домашні телефони міської мережі	17410	17847	25113	30351	31904	31932	33535
Забезпеченість населення домашніми телефонами (на 100 сімей)	54	44	63	89	93	95	100

Досягнувши на початку 1990-х років чисельності населення у 126 тис. чол., Ужгород врешті-решт скоротив її до 1 січня 2009 р. до 116,3 тис. чол. наявного населення. Постійне населення на той час складало 114,7 тис. чол.. Наприклад, за 2008 рік в Ужгороді народилося 1577 і померло 1394 чол., то ж річний природний приріст склав 183 чол. Із 114 705 мешканців Ужгорода, які склали його постійне населення на 1 січня 2009 р., 53.355 становили чоловіки і 61 150 – жінки.

У перерахунку на 100 тисяч наявного населення 2008 року в Ужгороді померло 1198,6 особи. Із них понад половину від хвороб системи кровообігу (679,7), шоста частина – від новоутворень (190,9), решта – від хвороб органів дихання (36,1), органів травлення (109,2), зовнішніх причин смертності (73,1). Смертність від зовнішніх причин в Ужгороді найменша порівняно з іншими містами обласного підпорядкування. Водночас тут неухильно зростає частка пенсіонерів серед населення.

Таблиця 6.

Кількість пенсіонерів, які одержують пенсію в органах Пенсійного фонду

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Пенсіонери (тис. чол.)	22,9	24,1	24,3	24,7	25,1	25,5

Таблиця 7.

Освітня сфера Ужгорода

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Загальноосвітні навчальні заклади (на 1 вересня)	23	27	28	33	33	35	33
Учнів у них (на 1 вересня, тис.)	18,1	19,1	18,3	15,8	15,0	14,5	13,9
Вчителів у них (на 1 вересня, тис.)	1,1	1,3	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3
Дошкільні навчальні заклади (на кінець року)	39	35	30	28	30	30	30
Дітей у них (на кінець року, тис.)	7,2	5,3	4,4	4,1	4,3	4,5	4,9

Таблиця 8.

Культурна сфера Ужгорода

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Масові та універсальні бібліотеки	26	21	15	12	12	12	10
Книжковий фонд у них (тис. прим.)	1260,8	1047,3	893,0	802,6	844,6	1369,8	764,0
Заклади культури клубного типу	15	10	10	8	2	2	2
Демонстратори фільмів	21	9	1	4	1	1	1

У листопаді 2011 року місто остаточно перейшло на автономне опалення. 27 вересня наступного року міськрада присвоїла Транспортному мосту ім'я Томаша Гарика Масарика – президента Чехословаччини, за часів якого відбувалося його будівництво.

Основними галузями промисловості є виробництво побутової хімії (23,5% усієї промислової продукції), легка промисловість (12,2%), харчова (10,3%), деревообробна та меблева (10,4%), виробництво машин (8,9%) та електронного устаткування (5,4%). Провідні статті експорту – меблі, вироби з деревини, вузли та деталі електромашин, одяг, взуття, вино, мінводи, текстиль, вироби з пластмас, безалкогольні напої.

Міжнародний аеропорт 4-го класу (Г) приймав літаки Ан-24, Ан-26, Ан-32, Як-40, Як-42, Іл.-18, АН-12 та вертольоти. Пропускна спроможність аеропорту – 1500 чол. на добу.

Ужгород має 11 готелів, 1 туристичний комплекс, 1 санаторій, 32 туристичні агенції.

У місті та на його околицях активно діє ЗАТ «Євро кар», ТОВ «Гроклін-Карпати» з іноземними інвестиціями (швейна фабрика по пошиву верху автомобільних сидінь), ТОВ «Генкель-Ужгород» з австрійськими інвестиціями (побутова хімія), завод з японськими інвестиціями «Ядзакі» (виробництво джутів для автомобілів), Ужгородська швейна фабрика, взуттєва фабрика, коньячний завод, фанерно-меблевий комбінат. Практично простоюють машинобудівний завод «Тиса», ВАТ «Турбогаз», механічний і фурнітурний заводи.

Загалом, місто за останні 25 років пережило дуже непрості процеси – як і держава в цілому. Воно по-своєму справилося з викликами часу, хоча і не вирішило ще всіх своїх назрілих проблем, потребуючи, з одного боку, розширення своїх прав на міське самоврядування, з іншого – більш конструктивної державної політики у комунальній і соціально-побутовій сфері.

Мукачево

Мукачево – друге за величиною місто Закарпаття. Площа міста 2789 га, в тому числі сільгоспугідь 604 га, лісів та лісовкритих територій 124 га.

Мукачево – районний центр Закарпатської області, місто обласного підпорядкування за 40 км на схід від Ужгорода. Відстань до Києва 856 км (залізницею), 746 км (шосейними дорогами). Населення на 1 червня 2014 р.: наявне 85 608, постійне 84 954 чол.

Сучасне Мукачево утворилося шляхом приєднання у різні часи до основного ядра (старого міста) ще 5 поселень: Росвигово, Підмонастир, Паланок, Підзамок, Підгород. Тому Мукачево ще називають секстаполісом (шестимістям). Автошляхів у межах міста 186 км. Діє телерадіокомпанія “М-студіо”, видається кілька газет.

Уперше Мукачево фігурує у хроніці Аноніма, що описує події кінця IX століття.

Проголошення незалежності України Мукачево зустріло буквально співом, бо у серпні 1991 року тут створено хорову школу хлопчиків і юнаків. Згодом цей колектив став лауреатом і дипломантом численних міжнародних фестивалів та конкурсів. 12 січня 1992 року особовий склад Мукачівського прикордонного загону склав присягу на вірність Україні.

На початку 1990-х років продовжував діяти завод «Мукачівприлад», що в результаті конверсії став випускати електричні та мікрохвильові печі, водяні

насоси, люстри і світильники. Із складнішої продукції він виготовляв комплексні лабораторії різних модифікацій, будучи на той час єдиним виробником такої продукції в СНД. Також місто лишалося центром меблевої промисловості, а розробки місцевої філії інституту «Укрдїпромеблї» користувалися винятковим попитом. Разом з тим на 1994 рік в місті діяло вже і близько 500 малих підприємств.

У 1994 році здійснено приватизацію створеного 1967 року Мукачівського заводу залізобетонних виробів і конструкцій зі створенням на його базі ЗАТ. З 1998 року підприємство переорієнтовано на деревообробку, спрямовану на експорт, зокрема до Словаччини, Італії, Угорщини. Отримані кошти інвестувалися в розширення виробництва та основні фонди. Паралельно впроваджувалися нові технології, розширювалася номенклатура залізобетонних виробів, отримувалися сертифікати якості на них, ліцензії на проведення будівельних робіт. Було виграно тендери на забезпечення матеріалом траси Ужгород – Львів, переходу Чоп – Загонь, берегоукріплень закарпатських річок, санаторію «Поляна». З відновленням панельного будівництва в області завод забезпечував будівельників усім спектром залізобетонних виробів.

Натомість 1994 року припинив роботу Мукачівський пивоварний завод, заснований ще в 1701 році. Причиною стало повне зношення основних засобів, відсутність власних коштів, а також неможливість конкурувати з імпортним пивом, яке тоді масово завозилося до регіону. Безробітними стало понад 200 працівників броварні. Склоперувавшись із кошицьким заводом «Кассовар», завод утричі збільшив випуск світлого солоду. Це дало можливість вивести підприємство із числа збиткових та стабілізувати колектив. 1997 року завершено його приватизацію та створено ЗАТ. Підприємство і надалі виробляє світлий солод, який беруть виробники марок «Оболонь», «Львівське», «ЗІП». Відкрито також цех з виробництва карамельного солоду, хлібобулочний і борошняний цехи. З відходів виробництва виготовляється корм для худоби. Також ВАТ розгорнуло власну торгову мережу з 10 магазинів.

На 1990 рік у Мукачеві діяли завод комплексних лабораторій, «Мукачівприлад», меблевий комбінат, лижна фабрика, швейна фабрика, фабрика художніх виробів, трикотажне об'єднання, хлібокомбінат, м'ясокомбінат, молокозавод, пивоварня, плодоконсервний завод, соковий завод, об'єднання «Закарпатзалізобетон», завод будкераміки. Тут працювали Закарпатська лісова дослідна станція, філія Українського інституту лісового господарства і агролісомеліорації, філія Київського інституту педіатрії, акушерства і гінекології, галузевий науково-дослідний інститут «Електрон», кооперативний технікум, педучище та 5 ПТУ. 1997 року на базі Мукачівської філії Технологічного університету Поділля (м. Хмельницький) створено Мукачівський технологічний інститут.

1 грудня 1995 року на базі Мукачівської лижної фабрики «Тиса» створено спільне українсько-австрійське підприємство ТОВ «Фішер-Мукачево», яке виготовляє лижі та хокейні ключки для Європи.

15 серпня 1996 року створено ЗАТ «Будівельне управління №1», яке розгорнуло будівництво в усіх райцентрах області, спорудивши цілий ряд заводів, фабрик, шкіл, дитсадків, лікарень і будинків культури. Воно ж вело масштабне житлове будівництво у мукачівських мікрорайонах Окружна, Закарпатська, Індустріальна, Росвигова, Франка, а також в ужгородських мікрорайонах Перемога-1, Перемога-2, Сторожниця, також у Сваляві, Волівці та інших населених пунктах. За перші десять років своєї діяльності ЗАТ здало 25 тис. квартир. Також 1996 року засновано мале підприємство «Колосок» з випікання хліба. З 2002 року підприємство реалізує українсько-німецький інвестиційний проект по випуску сокових концентратів, ініціює Спільку садівників Закарпаття. Паралельно воно орендувало сади на Мукачівщині та висаджувало елітні сорти голландських карликових яблунь.

У 1996 році в Мукачеві започатковано фестиваль «Червене вино», котрий став щорічним і одним з найбільш масових на Закарпатті.

19 листопада 1997 року в Мукачеві створено перший дитячий будинок сімейного типу – при реформатському приході. 2003 року його перейменовано на дитячий будинок сімейного типу Теплицької.

Упродовж червня – вересня 1998 року було розформовано систему міської торгівлі, відкрито спеціалізований центр для приватних підприємців, що дозволило прибрати неупорядковану вуличну торгівлю.

4 – 6 листопада 1998 року річка Латориця знесла велику кількість старих хат у мікрорайоні Паланок.

У грудні 1998 року створено СП «Віад Сейлс – Мукачево», котре 2003 року виробило 1,5 млн. трикотажних виробів на рік. Тоді ж засновано ТОВ «Аверс-плюс», що теж спеціалізується на виробництві трикотажу.

У січні – лютому 1999 року Мукачево першим із постраждалих від стихії регіонів почало відбудову зруйнованого. За ці місяці його двічі відвідав Президент України.

24 – 28 травня 2000 року в Мукачеві пройшов фестиваль «Театральна весна». Він став щорічним і через кілька років трансформувався у фестиваль «Етно-Діа-Сфера». 16 червня 2000 року в обласній дитячій лікарні відкрито перший в Україні дитячий Центр реабілітації.

14 січня 2001 року в Мукачеві пройшло перше обласне свято «Вертеп-2001», відтоді воно стало щорічним. Також у Мукачеві традиційно проходить обласний мистецький фестиваль «Вечори над Латорицею».

4 березня 2001 року Мукачево постраждало від нової сильної повені.

На початку XXI століття у місті діяло 12 загальноосвітніх шкіл I – III ступенів, 2 школи I – II ступенів, 2 початкові школи, гімназія з гуманітарним та художньо-естетичним профілями, 5 профтехучилищ, аграрний і кооперативний технікуми. Також діяли 4 школи естетичного виховання: худшкола ім. М.Мункачі, школа мистецтв №1 ім. С.Мартона, школа мистецтв № 2, хорова школа хлопчиків і юнаків. У місті драмтеатр, історичний музей, картинна галерея. У закладах культури міста працювало 15 творчих колективів, що мають звання народних і взірцевих.

2002 року Мукачівське педучилище (заклад засновано ще 1914 р. як учительську семінарію) було реорганізовано у Мукачівський гуманітарно-педагогічний коледж, а 2003 року – в інститут.

У 2003 році, а потім повторно 18 квітня 2004 року в Мукачеві відбулися вибори міського голови. За попередніми даними з виборчих дільниць, які не було визнано офіційними, переміг висуванець блоку «Наша Україна» Віктор Балоба. Згодом протоколи дільничних комісій було опубліковано окремою брошурою. За офіційними ж даними, оприлюдненими міською виборчою комісією, В. Балоба посів лише друге місце. Конфлікт супроводжувався кількома судовими процесами, тисячами публікацій в обласній, всеукраїнській та зарубіжній пресі, йому присвячено кілька книжок. «Мукачевізація» стала одним з політологічних термінів.

2006 року на базі дитсадка №21, який не функціонував десять років, відкрито дитячий будинок для 50 дітей віком від 1 до 6 років. 2009 року в результаті об'єднання Мукачівського технологічного інституту і Мукачівського педінституту створено Мукачівський державний університет. 2010 року поруч з Мукачівським пивзаводом відкрився Музей меду.

В останні роки Мукачево впевнено розвивається як туристично-рекреаційний, торгово-посередницький і культурний центр регіону.

Берегово

Берегово – районний центр на півдні Закарпаття за 7 км від кордону з Угорщиною, центр компактного проживання угорської національної спільноти Закарпаття. День міста – 17 травня.

Берегово – районний центр Закарпатської області, місто обласного підпорядкування (з 2001 р.), 72 км від Ужгорода, площа 19 кв. км, 144 вулиці. Населення (разом із підпорядкованим міськраді с. Затишне) на 1 червня 2014 року: наявне 24 672, постійне 24 028 чол. З півночі і південного сходу оточене узвишшями вулканічного походження, вкритими виноградниками. Перетинається каналом Верке, що сполучає Боржаву і Латорицю. Тут два поселення пізнього палеоліту (15 – 12 тис. років тому), по одному епохи неоліту і бронзи (5 і 2 тис. років до н.е.), перших віків н.е., слов'янське (6 – 9 ст.), шість скарбів епоха пізньої бронзи. Два давньоруські поселення (11 – 13 ст.), одне з яких із металообробною майстернею.

15 вересня 1991 року введено в дію нову поліклініку Берегівської центральної районної лікарні. 2 серпня 1993 року у Берегові засновано Угорський національний театр ім. Д.Ійеша на базі випуску угорського курсу Київського театрального інституту ім. Карпенка-Карого.

1993 року створено українсько-румунське спільне підприємство «Квадро» з переробки фруктів і овочів. Воно виникло на території колишньо-

го Берегівського консервного заводу, де за рахунок інвестицій відбувалося повне переоснащення виробництва. Вже 1995 року запрацювала лінія розливу вина. У 1997 році завдяки інвестиціям «Квадро» створено українсько-гібралтарське ЗАТ «Котнар».

1 вересня 1994 року відкрито філію Ніредьгазького педінституту з викладанням угорською мовою зі спеціальностей «дошкільна педагогіка», «викладач англійської мови і географії», «викладач англійської мови і історії».

1995 року споруджено православну Благовіщенську церкву. 10 квітня 1995 року введено в дію геліоустановку для тепlopостачання житлового масиву. 12 травня Берегівська райрада прийняла рішення про відкриття в місті гімназії з українською мовою навчання.

У листопаді 1995 року створено українсько-американсько-російське спільне підприємство ТОВ «Айсберг» по розливу і реалізації вина. Через кілька років воно увійшло до п'ятірки найбільших виноторгових фірм України. У 2006 році на українському ринку воно реалізувало 11 млн. пляшок. Підприємство має власні виноградники на Закарпатті, Одещині, Херсонщині і в Криму. Воно одним з перших в Україні застосувало машинний спосіб посадки лози з лазерним контролем точності посадки, для чого 2006 року першим в Україні придбало відповідні комбайни.

У 1996 році на базі філії Ніредьгазького педінституту відкрито Закарпатський угорський педагогічний інститут (з 2003 р. – Закарпатський угорський інститут ім. Ференца II Ракоці). В 2002 році за підтримки угорської сторони почалась відбудова палацу правосуддя, що знаходився в жалюгідному стані.

1997 року Берегівське медучилище (діє з 1946 р.) отримало в своє розпорядження колишній адміністративний будинок. Здійснено його реконструкцію і капітальний ремонт, обладнано сучасні аудиторії, лабораторії, бібліотеку.

2001 року місто отримало статус міста обласного підпорядкування. Дохідна частина міського бюджету за 2001 – 2003 роки зросла майже в чотири рази, випуск промислової продукції – майже втричі. Відновили роботу радіозавод, консервний завод, швейна фабрика. Зокрема, у ЗАТ «Берегівський радіозавод» вклав інвестиції один зі світових лідерів із виробництва електроніки – транснаціональна компанія «Флекстронікс». Першим його інвестиційним проектом був випуск мікроспалахів для фотоапаратів «Кодак», потім були картриджі для промислових принтерів, електронні плати для пілососів-роботів, плат для принтерів «Епсон», а з 2004 року – і самих принтерів. Берегівський завод неодноразово відзначався за результатами фірм-замовників як найкраще підприємство галузі. На початку співпраці з «Флекстроніксом» на заводі працювало 40 осіб, а наприкінці 2006 року – вже понад тисячу.

7 квітня 1999 року за участю Президента України Л.Кучми і Президента Угорщини В.Орбана відкрито новий корпус центральної районної лікарні. 26 жовтня розпочав роботу територіальний центр по обслуговуванню самотніх людей похилого віку, інвалідів, дітей-сиріт і малозабезпечених громадян.

2000 року засновано спільне українсько-словацьке підприємство «Нідан+» із випуску 35 млн. літрів соку на рік.

2001 року Берегово стало містом обласного підпорядкування. Тоді ж у місті започатковано Міжнародний фестиваль вина, який відбувається щороку у другий уїк-енд березня. 4 червня освячено новозбудовану римокатолицьку церкву.

У Берегові працювали 2 українські, 3 угорські, 1 російська загальноосвітні школи, 1 українська і 1 угорська гімназії, професійно-технічне і медичне училище, Угорський педінститут. Діє угорський професійний театр ім. Д. Йєша, аматорський народний театр при районному центрі культури і відпочинку, школа мистецтв.

2008 року в Берегові здійснено реконструкцію водоочисної станції.

Остання світова фінансова криза сильно вдарила по Берегову. Різко скоротилися обсяги будівництва, чимало будівельних фірм взагалі згорнуло діяльність. Трохи краща ситуація у сфері автотранспортних перевезень. У січні – березні 2009 року зовсім не працювали філія «Берегівський райавтодор» та міжрайонне управління водного господарства. У загальному обсязі промисловості Берегова 2009 – 2010 років близько 85% припадало на переробну промисловість, із якої 57 % займало виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів.

На 1 червня 2010 року чисельність наявного населення Берегова склала 24,9 тис. осіб, хоча стала стійкою тенденція до зниження, пов'язана перш за все із виїздом до Угорщини.

У Берегово споруджено пам'ятники Ш. Петефі, Л. Кошуту, Г. Бетлену та Д. Йєшу. Також відкрито понад 40 меморіальних дощок діячам історії, культури та мистецтва. У центрі площі Ф. Ракоці II, навпроти «Графського двору» відкрито монумент з нагоди 2000-річчя Різдва Христового.

У 2011 році у Берегові здійснювалося впровадження інноваційних та інвестиційних проектів, спрямованих на випуск конкурентноспроможної продукції із застосуванням енерго- та ресурсозберігаючих технологій в першу чергу на ВАТ «Дослідно-експериментальний завод», ТОВ «Меркурій».

Хуст

Хуст – районний центр Закарпатської області, місто обласного підпорядкування (з 1998 р.), за 104 км від Ужгорода. Хустській міськраді підпорядковуються також три приміські села – Зарічне, Кіреші і Чертіж. Площа міста з підпорядкованими міськраді селами 22 кв. км (без них – 8). Населення власне міста – 28,5 тис. чоловік, із селами – 31,5 тис. Територія Хуста була заселена з давніх-давен. Про це свідчать три стоянки раннього і пізнього палеоліту. На Замковій горі знайдено скарб сасанідських монет 903 – 904 років.

Хуст розташований у місці, де зустрічаються три річки – Хустець, Ріка і Тиса. Площа міста 2399 га. 3 лютого 1998 року Хуст отримав статус міста обласного підпорядкування.

1999 року в місті запрацювала Хустська філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (м. Київ) – одна з 24 філій цього вишу.

14 березня 1999 року під Хустом відкрито історичний меморіал «Красне Поле». 2 грудня 1999 року введено в експлуатацію газопровід Хуст – Сагу-Маре.

Також 2000 року на базі лісотехнічного технікуму (діє з 1947 р.) відкрито навчально-консультаційний центр Українського лісотехнічного університету.

20 вересня 2000 року в Хусті відбувся перший обласний фестиваль німецької культури «Відергебурт» («Відродження»). 4 жовтня 2000 року проектно-будівельна організація «Тиса» за сприяння райадміністрації здала в експлуатацію ЗОШ у присілку Руня на 192 місця. 2 листопада 2000 року відкрито споруджений Київмістбудом новий міст через Ріку завдовжки 168 м кошторисною вартістю 7,8 млн. грн.

У 2004 році в місті відкрито новий банно-пральний комплекс.

На початку ХХІ століття у місті активно здійснювалась земельна реформа. Зокрема, 2006 року міський відділ земельних ресурсів видав 411 висновків про надання ділянки в оренду або власність, провів нормативно-грошову оцінку 245 ділянок, розглянув 945 заяв і скарг громадян.

У 2005 році в Хусті налічувалося 15 культових споруд, функціонувало два монастирі. Діяло 8 загальноосвітніх шкіл, 12 дошкільних закладів, гімназія-інтернат, школа-комплекс естетичного виховання. 2013 року реконструюється міський водогін (відкрито дві хлораторні станції), завершується освітлення міста (на сьогодні освітлено 95% вулиць). Нині в Хусті налічується 15 культових споруд, функціонує два монастирі. Діє 8 загальноосвітніх шкіл, 12 дошкільних закладів, гімназія-інтернат, школа-комплекс естетичного виховання. Розвивається туристична галузь. На 2007 рік в місті діяло 330 малих підприємств.

2008 року розгорнуто будівництво індивідуальних котелень для закладів освіти і культури, газифікацію житлових будинків в мікрорайоні Городилово, реконструкцію історично-архітектурного комплексу «Чеське містечко», реконструкцію міського водогону.

Чоп

Чоп – найзахідніше місто України і єдине закарпатське місто, яке не є райцентром. Натомість це важливий залізничний і автотранспортний вузол на кордоні з Угорщиною і Словаччиною. Перша письмова згадка – 1281 року День міста: 24 серпня. Координати: 48°25'55" пн. ш. 22°12'25" сх. д. Висота над рівнем моря 103 м. Площа 6.02 кв. км. Населення на 1 червня 2014 року: наявне 9012, постійне 8971 чол. Щільність населення: 1473 осіб/кв.км.

11 грудня 1991 року у Чопі почало діяльність ТОВ «Пакобо» по наданню транспортно-експедиційних послуг.

27 квітня 1994 року запрацювало українсько-словацьке СП «Інтер-Пак» по виробництву харчової продукції.

28 березня засновано ЗАТ «Автопорт-Чоп». Введення в дію першого в Україні вантажного автотерміналу стало важливим етапом розбудови державного кордону. Унікальне розташування – за 800 м від кордону трьох країн, універсальне залізничне сполучення (вузька і широка колія) забезпечило терміналу великі перспективи. Сам термінал введено в дію 16 грудня 1996 року.

16 листопада 1996 року на КПП «Тиса» під Чопом відкрито першу чергу реконструйованого моста через Тису, який став важливою ланкою на V (Критському) міжнародному транспортному коридорі. 16 грудня відкрито авто термінал «Експорт», що дало можливість ліквідувати багатокілометрові черги каміонів перед кордоном, послабити криміногенний фактор, оздоровити екологічну ситуацію. А 25 вересня 1997 року введено в дію і термінал «Імпорт».

11 липня 1997 року повністю завершено реконструкцію автотранспортного переходу на українсько-угорському кордоні з введенням його у повному обсязі.

5 серпня 1998 року створено спільне українсько-австрійське підприємство «Термінал Карпати» по наданню транспортно-експедиційних послуг. 23 жовтня 1999 року відкрито лікарню для залізничників.

Під час листопадової 1998 року повені на Тисі оперативно організовані Ужгородською РДА і Чопською міськрадою роботи по укріпленню дамби врятували місто від затоплення.

18 грудня 1998 року засновано підприємство з іноземними інвестиціями «Фабрика жіночого одягу Ле-Го Україна» на 640 робочих місць.

4 березня 2003 року народні депутати І.В. Іванчо і А.С. Матвієнко зареєстрували у Верховній Раді України проект «Постанови про віднесення міста Чоп Ужгородського району Закарпатської області до категорії міст обласного значення». 19 травня 2003 року ця постанова була проголосована парламентом і після опублікування вступила в дію.

Динаміка населення за період незалежності така: 1989 рік – 9600 чоловік, 2001 рік – 9506 чоловік, 2003 рік – 8870 чоловік, українці – 40%, угорці – 39,2%, інші (росіяни, цигани, євреї, білоруси) – 20,8%, 2007 рік – 8765 чоловік...

Провідними економічними суб'єктами Чопа залишаються залізнична станція, локомотивне депо, вагонне депо, вокзал, ЄвроТЕО, ВАТ «Закарпатінтерпорт», ВАТ «Термінал Карпати», На території міста знаходиться одна з частин СЕЗ «Закарпаття», де діє фабрика жіночого одягу «ЛЕ-ГО Україна», завод «Єврокар». 1 січня 2000 року створено Європейське транспортно-експлуатаційне відділення, що займається перевантаженням імпортих вантажів. Планується створення інших підприємств.

Міграційний рух населення по м. Чоп за всіма потоками за 2010 рік був таким: прибуло 188 осіб, вибуло 123 особи. Внутрішня регіональна міграція по місту за 2010 рік: прибуло 90 осіб, із них вибуло 59, залишилася 31 особа.

Чисельність наявного населення по м. Чоп станом на 1 січня 2011 року складає 8,9 тис. населення, працездатного населення складає – 5,2 тис. За даними РЦЗ, на обліку в службу зайнятості впродовж січня – лютого, з урахуванням громадян, які звернулися в минулому році, перебуває 90 осіб, працевлаштовано – 18 осіб, вільних робочих місць на кінець лютого – 28. Офіційний рівень безробіття по м. Чоп складає 1,7 %.

Загалом міста Закарпаття розвиваються динамічно, повністю вписуючись у ментальність місцевих жителів. Кожне місто має складну історичну долю. Разом із тим міста Закарпаття є візитівками регіону й, вочевидь, змінюватимуться на краще незалежно від обставин, адже вони є домівками справді європейських громадян...

Resume

Political passport of Zakarpattia (Ukraine): a brief history of survival of the region in Central Europe

Preamble

Problems of political development of regional society recently received considerable attention. The particular importance they acquire in the process of studying of political history which brings the necessity to avoid stereotypical errors caused by forced totalitarian-administrative pressure on the scientific field, levelling of political-party bias, rising to high level the issue of struggle of Ukrainians for the status of political nation and so on. Considerable attention in this respect is paid in recent years, especially to regional political history, regarded as one of the constituent elements of the political regional studies.

Political history of Zakarpattia in the XX century is peculiar and to some extent symbolic for Ukrainians of this region. This consists in that the effective political development of the region, when in this process began to participate directly local inhabitants started almost at the beginning of the XX century. Logical understanding of said must be find in the possibilities and prospects of Zakarpattia Ukrainians influence on the course of political events and decide important political objectives to their own opinion and their own strength. By the XX century such opportunities were not available for local population of Zakarpattia. At the time of collapse of the Austro-Hungarian monarchy is appeared the hope and is formed favourable

preconditions to develop social and political life by their own strength. And after the end of World War II such hopes were received the opportunities for realization.

Since the beginning of the twentieth century we can safely talk about the evolution of political institutions in Zakarpattia, as well as the formation of new political realities that are implemented in accordance with the folded situation. The most peculiar in this respect were complex transformational changes, which affected the political systems whereas during the last century the region had experienced a series of political cataclysms. They just were the driving force of the diverse elements of state-formation, formation and decline of the political systems, functioning of the various political regimes and their institutional manifestations etc.

Thus, just at the beginning of the XX century started the real and effective development of political history of Zakarpattia when activated the attempts of politicization of Zakarpattia society, bringing to mass mind the notion of own policy nation. During this period the region had experienced a number of political changes which emerged in the process of diverse elements of state-formation, formation and decay of political systems etc.

In XX century Zakarpattia had different official names of its own geographical territory, to some extent reflecting the specificity of the political development of the region: Ruska Kraina Country, Podkarpatska Rus, Karpatska Ukraine, Pidkarpatska territory, Zakarpatska Ukraine, Zakarpatska oblast. Different was also territorial filling of the region, and therefore researchers conventionally used generalized name to identify the region – “historic Zakarpattia”.

To our mind, the fundamental principle of understanding the specificity of social-political evolution of Zakarpattia society is the fact that only during the twentieth century it was part of at least eight inherently different state and half state formations (Austro-Hungarian monarchy, Hungarian Republic, Czechoslovak Republic, Karpatska Ukraine, Hungary, Zakarpatska Ukraine, Ukrainian SSR\ USSR, Ukraine). This to some extent reflects the specificity of the political development of the region, indicting his membership or becoming a part of some state formation and, consequently, require adaptation of the political institutes of the region to the requirements of that or another political system which increasingly absorbed rather poorly developed and relatively stable political subsystems. Based on the last we should understand the influence of transformational processes on party and electoral systems. So far as mentioned above state formations had different from one another political systems, within which were different political regimes, respectively, were different methods of formation of state and local organs of authority.

It should be noted the historical peculiarity of the region, which influenced on various political changes during the last century. Therefore, it should be preceded from a specific analysis of individual components that make it possible to describe objectively the complex picture of social and political development of Zakarpattia as a political region. The symbolism of the political history of Zakarpattia in the twentieth century in this case is also in sharp evolution, starting with the lack

of political traditions, political culture and political leadership, completing the modern institutions of political life.

Thus, the political portrait of Transcarpathia (Zakarpattia) should be viewed in chronological order and in the gradual implementation of the evolution of political institutions and relations of the region with the center.

Attempts of politicization of Zakarpattia Ukrainians at the beginning of XX century

The first important period in the political history of Zakarpattia in the twentieth century is based on the political-legal and state-representative basis. Its analysis should begin with a review of the political situation in the region at the turn of the XIX – XX centuries before the collapse of the Austro-Hungarian Empire, the end of World War I, the problems of finding state and national identity. This period was also typical for national-cultural awakening of Ukrainians of Zakarpattia.

Felvideyk / Prycarpattia (Upper Hungary).

Being a part of dualist Austro-Hungarian Monarchy (1867 – 1918) the region had conventional name Pidkarpattia (by geographic location from the center). In the official chronicle the region was often called Felvideyk (Upper Hungary). Social and political situation of the population of Zakarpattia at that time was quite difficult because the general social changes hardly touched the province, but in 1900, the territory of four Zakarpattia comitats was about 18 thousand square kilometers with the population of 848 thousand 160 citizens. Because of the political and legal powerlessness and social inequality the inhabitants of the province were unable to effectively fight for their political rights. The political system characterized by the restriction of voting rights (high property and educational qualification), freedom of publishing, freedom of assemblies and so on. In addition, the electoral processes held under strict political terror (harassments, arrests). Appropriate was the policy of Hungarian political parties in regard to Zakarpattia. Participation of Zakarpattia Ukrainians in the activities of national political protests, strikes was limited.

To the similar state of things affected poor structuring of regional society and the lack of political and legal traditions of governance. The most obvious political problem was the lack of the political elite. Its leadership functions were assumed by the national cultural intelligentsia (activity of enlighteners) who performed an important role in the process of the political socialization of citizens.

More or less organized were the public addresses of by workers of large enterprises led by the newly formed social democratic organizations – the first political centres in the region. The increase of social and political movement in Zakarpattia was in 1905 – 1907 years. With the new force started struggle for the introduction of general suffrage.

And in spite of the increasing activity of workers of large enterprises, which together with the newly formed social-democratic organizations (the first political centres in the region) organized political speeches, political lack of rights of

the local population, socio-economic backwardness of the region, policy of hun-garization (magyarization) and denationalization actually influenced the political feebleness of regional political institutions within a strong state system. In conse-quence of this, institutional manifestations of the political system of dualistic mon-archy of Austria-Hungary were extremely weak because centralized power by all means tried to control all political and economic key factors of social progress. All above mentioned also have relation to the party system of Austria-Hungary, whose manifestations in Zakarpattia in the early twentieth century were barely noticeable. Policy of pro-government and opposition parties concerning Zakarpattia was the same, and therefore Hungarian political parties were unpopular in the region and directly structural and organizational development in the region did not commit. If we classify political system within which was Zakarpattia in the early twentieth century, taking into account the formational approach of typology of societies, it was a bourgeois political system of the Western model. Its political regime charac-terized by authoritarian methods of governance.

Ruska Kraina

Only at the end of World War II, due to the enthusiasm of the national liberation movement, strengthening of the struggle against the war also began to change the political situation in the region. There was the first gradual increase of national consciousness of Ukrainians which promoted to the finding of ways to national-state determination. Therefore, attempts were made by the Hungarian government of M. Karoi to keep Zakarpattia as the part of Hungary (Law of Ruska Kraina). Participation in political self-determination of Zakarpattia community directly took on Zakarpattia emigration too.

Law of Ruska Kraina anticipated the formation of four comitats (Ung, Uhocha, Bereg, Maramorosh) of autonomous region within Hungary. The document also provided the right to self-determination in internal political affairs, and more specifically – the administrative self-governance, justice, education, religion, language. The legislative body of the autonomous region law declared Ruska National Assembly. In contrast to general state duties of the region the document attributed to: external political (foreign) and economic relations, military, financial, transport and social issues and more. Political power of the region was represented by the governor (regent). However, his power was not absolute, whereas inspection and control of his actions was accomplished by the Minister of Affairs of Ruska Kraina, who was subordinated to Hungarian State Assembly (Parliament).

However, the post-war transformation of the political system occurred in the conditions of dominance of reintegration processes. Those were the main regional peculiarities of transformation of political systems in Zakarpattia in the first half of the twentieth century and were characterized by several factors. Firstly among them we can name social dissociation, which was based on national and religious differentiation of population. The second factor can be considered political and civil uncertainty. At that time when all Slavic nationalities had clearly determined the course to the independence of the nation, Ukrainian Rusyns in Zakarpattia hesitated, and that was the great advantage for of other peoples.

Significant negative in this process imposed their own lack of strong political elite who will direct people in the right direction. Moreover, among the local elite predominated liberal moods of servility, particularly in relations with the Hungarian political beau-monde. The third factor was economic and business weakness of Zakarpattia region, which was traditionally considered as the agricultural sector. Therefore, attempts to keep the historic Zakarpattia within the boundaries of weak of that time conditions of Hungarian political system looked miserable. Alternatively the given situation influenced on the numerous attempts to establish their own locally-autonomous political regimes with specific models of imperious manner.

Hutsul Republic

Another attempt to stabilize the political situation, but rather to determine the orientation of the national government was the existence of Hutsul Republic in the north-east of Zakarpattia (1918-1919). Its existence Hutsul Republic ceased after the occupation of Romanian troops, which had received the consent of the European countries, started to put things in order in adjacent territories. It was semi-political formation that had emerged spontaneously. At that time when the Hungarian authority was losing control over the situation, detachments of people's self-defence, disarmed gendarmerie by peaceful uprising, transferred power in the hands of local residents. And on November 8th, 1918 at general assembly in Yasinya they adopted the unanimous decision about the union with Ukraine.

The leadership of twenty thousandth population and legislative functions was entrusted with peculiar parliament – the newly formed Ukrainian National Council, which consists of 42 members. Moreover, it was also clearly divided authorities of branches of power. Executive power belonged commissions (sections), whose leaders had to report to the Main Board (Holovna uprava). Therefore were formed the administrative, domestic, commercial, school, forestry, trade, food, diplomatic, military and other sections. These elements of state formation were complemented by the armed forces (police and border guards) that had awards of Ukrainian army. It should be noted that at the first meeting of the Ukrainian People's Council deputies took an appeal to the government of the West Ukrainian People's Republic on desire to be reunited with it. On January 8th, 1919, as a result of an armed uprising against the Hungarian, Ukrainian People's Council in Yasinya officially declared separate and independent Hutsul Republic.

Prime Minister, military commandant and chairman of Council was actually taken upon the functions of the President of Hutsul Republic with emergency power. Although this semi-state formation was not recognized by the international community, its internal political life was unfolded by the classic state-forming scenario. If we talk about the realities and prospects of independent existence of such a state, then on the basis of contemporary policy of neighbour states and big countries which had won in the World War I, the duration of its existence also looked ghostly.

On the increase of politicization of Zakarpattia Ukrainians also influenced the decision of General Public Congress general public. Hust Forum (January, 21

1919) and its decision once again confirmed the orientation of local residents for reunification with Ukraine. Hutsul Republic (1918 – 1919) and the activity of its leaders were reinforcing the idea of Conciliarism of Ukraine. And only complex foreign circumstances prevented the unification processes of the Ukrainian nation, which eventually made Zakarpattia Ukrainians start the movement for inclusion of the region in the framework of newly formed state – the Czechoslovak Republic.

Ruska Kraina (under Soviet rule in Hungary)

In 1919 was made another attempt for the formation of a new political regime on the territory of Zakarpattia. It was associated with the establishment of soviet power in Hungary. Due to the crisis of M. Caroi's government, the socialists came to power, who on March 21, 1919 proclaimed Hungary as a soviet republic. Owing to the merger of socialists with communists were created United Socialist Party of Hungary and one-party government, which carried out peaceful socialist revolution in Hungary. It became a surprise for all subjects of contemporary political processes. During three days after this the soviet power was spread on the territory of Zakarpattia. The soviet power remained in force the territorial allegiance and the name of the region – Ruska Kraina.

The priority task of new power was to change the political system of the state.

It considered to great extent of social-political and social-economic contents of state livelihoods. Among the major plans for the realizing of tasks Revolutionary government council of Hungary marked the nationalization of banks, the submission of financial, economical and industrial institutions, the creation of the Red Army and other military units. The vast majority of these bold plans Soviet power did not have time to implement. Its policy as in Hungary and as in Zakarpattia was characteristic duplication internal political development of Soviet power in contemporary Russia and Ukraine. The process of formation of Soviet organs of power was took place on the importance of the role of Councils, their executive committees, directories with involving broader circles of population. It is confirmed by the results of the elections, according to which we can speak about heterogeneous social membership of councils.

If the formation of the People's Councils had a positive response among the local population, the other forms of government became unpopular. Administrative innovations had negative consequences, because power is increasingly gaining dictatorial traits. The most vicious in contemporary situation was the way of duplicating of the Soviet Bolshevik policy with its main negative manifestations (repressions against opposition and dissidents etc.). Furthermore, internal political situation deepened the problem of adaptation of the new political system, which far from it did not contribute to the implementation of new forms of functioning institutions of a weak political regime. It should be mentioned that the nurturing of plans to Carpathian areola of major world states or the usage of tactics of influence and the control of neighboring with Zakarpattia states. And those institutional manifestations which tried to initiate the representatives of Soviet power in Zakarpattia for the lack of time could not find the adequate support from the citizens.

But the fulfillment of fundamental changes in social-political and economic directions was failed by the Soviet power and owing to external political rejection of “Soviet Island” in Central-Eastern Europe.

The Soviet power lasted 133 days in Hungary and only 40 days in Zakarpattia. It is impossible to speak about the formation of a new political system and also about its stabilization and adaptation of local people to the new requirements of state livelihoods. And those institutional manifestations which were tried to initiate the representatives of the Soviet power in Zakarpattia by the lack of time could not find the appropriate support from citizens. Furthermore, politicians have failed to realize considerable range of social and political changes.

And it was not only time reasons, but also complex internal and external political reasons. Therefore, as the previous attempts that we have examined above, the latter has also failed.

The reasons are also common in mentioned cases. External political situation did not contribute to the implementation of new forms of functioning institutions of weak political regimes. It should be mentioned that the nurturing of plans to Carpathian areola of major world states or the usage of tactics of influence and the control of neighboring with Zakarpattia states. Directly or indirectly we consider that in contemporary conditions key factors could predominate only of external nature.

Checking by democracy and authoritarianism

/1919 – 1944 years/

Podkarpatska Rus /1919 – 1938 years/.

The next stage of national belonging of the region – is the formation of the Czechoslovak Republic, which called on the inhabitants of Zakarpattia actively involved in political life and to become a real political entity of the postwar world order. In particular, a new to the population was the factor that political history of 1920 – 1930 years was based on the foundations of a democratic society. And the establishment of a multiparty system gave a push to comprehensive development of political thought, ideological struggle and political culture in general.

Indeed dramatic changes took place when owing to the voluntary decision of the local political elite, elite immigrant groups and the support of the European countries who were winners of the First World War and also the USA Zakarpattia lands were included to the newly formed Slavic state – the Czechoslovak Republic. During 1919 – 1939 years the region under the name was Podkarpatska Rus Ruthenia was able to fulfill itself in a democratic political system. It was carried gradual evolution of a new state structure in Zakarpattia and its integration into the political system in Czechoslovakia. In practice began the establishing a new political elite, whose representatives had nominated the priority issue about defending of acting autonomy. Czechoslovak political system had all the characteristics of a democratic society, primarily expressed in the effectiveness of pluralism, the implementation of legislative framework, the practice of political equality.

According to adopted by the Czechoslovak authority General Statute about organization and administration of Podkarpatska Rus was formed the Directory as an advisory body in the autonomous affairs. Administrator together with the military commander concentrated in their hands the executive branch of power. During 1919 – 1920 years the Czechoslovak government reorganized the administrative-territorial structure in Podkarpatska Rus. However, the relationships between local and central authorities were in almost constant conflict stage, as provided in the General Statute broad authorities to autonomous power were not implemented. In all administrative bodies was the dominance of Czech officials because the government believed that local residents are not ready to carry out the administrative functions professionally in the local authorities.

In September 1919, in the region were formed political and school departments (referats) and also health care department. Subsequently, there were legal department, police department, department of public works, department of post-offices and telegraphs, economic and financial departments, department of social care. Thus began an intense political integration of Zakarpattia into political and state system the Czechoslovak Republic.

With the adoption of the Constitution the Czechoslovak power was to make some concessions in determining the status of Podkarpatska Rus, as the continuation of the conflict between central and local authorities did not promote to the stability of the political situation in the state. According to the changes to the General Statute, adopted April 26, 1920, the civilian administrator was denied the right to exercise the local executive branch of power. Instead of administrator was introduced the post of Governor of Podkarpatska Rus, whose competence included the exercise of executive power in matters within the jurisdiction of autonomy. The Constitution of the Czechoslovak Republic gave fairly extensive rights for the future Soim of Podkarpatska Rus (regional parliament). In accordance with norms of the Constitution the Soim could adopt laws that dealt with the issues of language, religion, education and also the functioning of local administration. In addition to the Soim was granted the right to make special laws relating Podkarpatska Rus which were in force on this territory, in the case of granting it such right of Czechoslovak Parliament and if the adopted laws do not conflict with existing legislation of the Czechoslovak Republic. The Constitution defined the Governor of Podkarpatska Rus as the highest representative of the autonomy, appointed by the president of Czechoslovakia. It was also noted that the governor is responsible not only to the Soim of Podkarpatska Rus, but also to the Czechoslovak authority. The representation of Podkarpatska Rus in the legislative organ of state was to be determined by the legislation of Czechoslovakia about elections. The subjects of the election process were political parties which have appeared since 1919.

After the legal registration of Zakarpattia lands being a part of a new state was appreciable the dynamics of democratization of social-political life in the region. The gradual evolution of a new state structure was carried out in Zakarpattia and its integration into the political system of Czechoslovakia. In practice began establishing of new political elite (G. Zhatkovych, A. Beskyd, A. Voloshyn and

others), whose representatives raised a priority question about giving the region the effective autonomy. The Czechoslovak political system had all the characteristic features of a democratic society, primarily expressed in the effectiveness of pluralism, the implementation of legislative framework, the practice of political equality. Podkarpatska Rus, as part of Czechoslovakia, was in the epicenter of political changes, received due to the transformation of the political system possibilities in participation of state formation and so on. The process of involving citizens to state development passed through the prism of representative democracy, which intermediaries were political parties. The multiparty system that had both positive and negative characteristics contributed to faster attraction of public masses into the state policy.

During the 1920 – 1930's the manifestation of political pluralism took effect of direct participation in the political evolution of the state by its citizens. The newly formed Czechoslovak Republic, which immediately began large-scale development of democratic principles, among which was the establishment of a multiparty system, gave opportunity to lead freely their political ideas of different orientations into life. The main burden concerning the implementation of reunification processes undertook some political parties.

The important factor in their activity was the accumulation among local residents the priority issue – bringing to the awareness of population the objective communion of Ukrainians on both sides of the Carpathians. Ukrainian politicians and party leaders of the interwar period we can consider the forerunners of reunification of those political processes that had happened in the second half of the 1940s, the best representatives of Ukrainian political nation of Zakarpattia.

However, the achievements of many Ukrainian political parties and their representatives in this way actually were privatized by one communist political organization that, objectively speaking, did not pretend to have leader role of general Ukrainian reunification and did not bear the idea of unity of a nation in its modern sense.

Just at this time political parties led the struggle for policy of the Ukrainian nation in Zakarpattia and the idea of reunification of Ukrainian lands on both sides of the Carpathians. However, it was not a new idea in the interwar period. Therefore at the end of World War I really considered the idea of forming a unified national state in ethnographic boundaries. However, external political factors prevented to do this.

The newly formed Czechoslovak Republic, which immediately began large-scale development of democratic principles, among which was the establishment of a multiparty system, gave opportunity to lead freely their political ideas of different orientations into life. The main burden concerning the implementation of reunification processes undertook some political parties.

They represented so-called pro-Ukrainian political trend in contemporary Podkarpatska Rus. Among them were the Rus grain-growing (zemledilska) Party (1920 – 1924), the Christian People's Party (1924 – 1938) (both had the status of autonomous political organizations) and affiliated organizations of national parties

– Zakarpattia Regional Committee of the Communist party of Czechoslovakia (Regional Committee of CPCz) (1921 – 1938) and the Social Democratic Party of Podkarpatska Rus (1920 – 1938). In the programs of the named political parties did not sound open requests for connection of Zakarpattia to Ukraine as the ultimate goal, but gradually passed evolution of radicalization in the political sense. By the mid-1930s it was time of appearance on the political scene another two pro-Ukrainian parties – the Ukrainian Peasant Party and the Ukrainian fraction of Agrarian Party. The main task of Ukrainian Peasant Party its leaders had seen in the formation on the basis of the party a unifying core of all Ukrainian public and political forces: “Therefore, all Ukrainians, under blue and yellow flag, under which we stood in 1918! We must fight for the idea of autonomous Ukrainian Pidkarpatya!”.

It is interesting that both left and right political parties, in spite of the ideological difference, wanted to unite Zakarpattia Ukrainians with Ukrainian people on the other side of the Carpathians. The only difference consisted in that, that some (Regional Committee of CPCz) saw this union being a part of the Soviet Ukraine, and others (the Christian People’s Party, the Ukrainian Peasant Party, the Social Democratic Party, the Ukrainian agrarians) – saw it in a non-communist United Ukrainian State. Ukrainian leaders played progressive role in the party representative body – the first Rus (Ukrainian) Central People’s Council. Their cultural and national support was fellowship “Prosvita”, which in 1937 united all progressive national forces, regardless of their party affiliation.

It should be noted that the transformation of the political system, and especially its stabilization and gradual adaptation of Zakarpattia regional political institutions of the Czechoslovak political system was a significant step forward in comparison with previous attempts of similar nature. The progress was obvious in all social and political spheres for local citizens even in spite of the halfness of the process.

The Carpathian Ukraine /1938 – 1939 years/.

Features of the national state formation of the Carpathian Ukraine at the end of 1930’s forced to make a focus on political and legal basis. This stage was the top state forming competitions of Transcarpathian Ukrainians, who in full force declared themselves as a political nation.

The Prague government during the interwar period constantly delayed the implementation of its promises to the autonomy of the region, arguing that the Transcarpathians, they say, is not yet ready for the independent life. However, the political maturity of local inhabitants hasn’t already raised doubts of conscious representatives of regional politic. 1938 was a year of dramatic political changes in the historic Zakarpattia. The party development of 20 – 30 years of XX century, during which crystallized two party blocks, which were following Ukrainophilic and Russophilic orientations, also was on the doorstep of transformation. At that time the greatest influence on political life had national councils, in particular Persha Ruska (Ukrainian) the Central People’s Council and the People’s Ruska Central Council (Russophile), amidst which actions were coordinated by the representatives of regional political elite.

Due to the compromise on October 11, 1938 formed the first autonomous government of Podkarpatska Rus, headed by A. Brodiy – the leader of Russophile policy orientation in the region. But autonomous government lasted a very short period of time and managed to hold only three ministerial sittings (15, 18, 22 – 23 October, 1938), on which were viewed and approved the main governing bodies, a number of important economic and business issues, problems of border demarcation with Slovakia, creating a center of social security, internal political situation in Podkarpatska Rus and so on. Soon it became known that Adam Brody had been working for a long time to Hungary under the nickname “Bertalon”. He was accused of state treason and arrested.

Especially the situation has changed dramatically in political life with the arrival of the second autonomous government headed by the leader of pro-Ukrainian orientation A. Voloshyn (October, 1938). After the prohibition of activity of all political organizations Persha Ruska (Ukrainian) the Central People’s Council monopolized political life of the region, which had to stabilize the socio-political situation.

Simultaneously began the organizational work of creation a new (ruling paradigm) Ukrainian National Party, the apparatus of which was forming by the ruling elite of the region. Established in January 1939, the party Ukrainian National Federation (UNF) acted as a single electoral subject. These facts point to the one-party system and there is no alternative to elections to Soim (regional parliament), that was indicated the authoritarian character of the political system. Although the authority justified it by the need to stop political chaos, by its actions violated had already acquired in recent years democratic victories.

We assume that authoritarianism was temporary because the convocation of Soim and the importance of its decisions, in particular the proclamation of the independence of the Carpathian Ukraine on 15 March, 1939, the election of the president and ministers, approval of state symbols, had pointed to the political and legal framework of a democratic state status of the Carpathian Ukraine. However, unfavorable conditions for the deployment of state life and also the beginning of the Hungarian occupation negated attempts of political construction.

Government was working in extreme conditions. The political crisis in the region was deepened by the contradictions between Czech officials and local population, as well as numerous conflicts in the Ukrainian sphere (camp). In 1938 – 1939 years faced each other the representatives of two generations: young radical nationalists, who demanded from the government to act decisively and older moderate politicians, who with the help of maneuverings tried to keep the autonomous status of the region. The autonomous government of the Carpathian Ukraine after decisions of the first Vienna Arbitrage moved to Khust.

The political regime of the Carpathian Ukraine started based on the one-party system, which represented Ukrainian National Federation (UNF). Its policy symbolized authoritarian type of government. The formation of a single pro-state party UNF and the presence of its members in government determined the state

position of government that was based on authoritarianism and nationalism, despite of the proclaimed democratic contents of documents.

Party leaders chose a radical way owing to internal and external crisis circumstances and thus tried to stop the political chaos in the region. So, this way had been chosen as acceptable in contemporary conditions and had to solve two major problems. Firstly, gather and unite all national Ukrainian political and cultural forces and to stand out as a single front in a favour of their conquests. Secondly, give the possibility to organize a strong opposition that will bring to nought all attempts of Ukrainian association to form prerequisites for building a full autonomy of Carpathian Ukraine.

In November 1938 was the formation of the Organization of People's Defense of the Carpathian Sich (OPDCS), although the first Sich troops in the early 1930s were started to form by Dmitry Klympush from Yasinya. On November 9, 1938 in Hust took place Constituent Assembly of the Carpathian Sich. The commander of the Carpathian Sich was elected Dmytro Klympush.

On November 22, 1938 the Czechoslovak Parliament changed the constitution, adding resolutions of the federal system. At the same time was adopted a separate Constitutional charter of Podkarpatska Rus, according to which the region considered as a federal part of the renewed Czechoslovak Republic (so-called "second" republic). Thanks to the adoption of this law, the legal status of Podkarpatska Rus / the Carpathian Ukraine went far beyond autonomy defined in Saint-Germain contract and the Czechoslovak constitution of 1920. In accordance with these decisions foresaw to form their own regional government and the convening of Soim (Parliament).

In January 1939 the Prague authority proposed a new government of the Carpathian Ukraine (the third autonomous government), under the leadership of A. Voloshyn.

On February 12, 1939 was appointed the elections to Soim of the Carpathian Ukraine, 92.4 per cent of voters voted for the party list of Ukrainian National Federation (UNF). It gave the right to the government of Carpathian Ukraine to summon Soim – the first parliament the history of the region.

On March 14, 1939 the Prime Minister A. Voloshyn declared independence and sovereignty of the Carpathian Ukraine and appointed the convocation of Soim on March 15, 1939, which had to adopt this decision that had occurred. In general was held six sittings of Soim who adopted the decisions that had a great historical importance for the establishment of the young Carpatho-Ukrainian state.

The sitting of Soim officially proclaimed the independence of the Carpathian Ukraine - republic headed by the President. 22 members of parliament adopted the Constitutional Law. Part 1: «§1. Carpathian Ukraine is an independent State. §2. The name of the state is: the Carpathian Ukraine. §3. The Carpathian Ukraine is a republic with a president elected by Soim of the Carpathian Ukraine headed. §4. The official language of the Carpathian-Ukraine is Ukrainian. §5. The colour of national flag of the Carpathian Ukraine is blue and yellow, whereby blue colour is

upper stripe and yellow is lower stripe §6. State emblem of the Carpathian Ukraine is previous regional emblem: bear in the left red semicircle, and the trident of St. Volodymyr the Great with the cross on the middle dent. §7. State anthem of the Carpathian Ukraine is: “Ukraine’s glory has not perished...”. §8. This law obliges right now from its adoption”.

After this the Soim of Carpathian Ukraine elected A. Voloshyn the president of the Carpathian Ukraine, who after taking the oath, appointed a new (the fourth autonomous) government headed by Julian Revai.

Decision of Soim had changed yet again the state-legal status of the Carpathian Ukraine. Since this time, although somewhat symbolic, the Carpathian Ukraine ceased to be part of a federal Czechoslovakia and became an independent state. Proclamation of full independence of the Carpathian Ukraine was an important state-political act, but had not enough international recognition, because there was not time on it. It was the highest manifestation of the will of the population, in accordance with to the right to self-determination, which belongs to the Ukrainian nation so as it belongs to dominant state-forming peoples. We must understand that in that time it was a general crisis of political systems in the conditions of exacerbation of international relations. The Carpathian Ukraine passed a short way from the regional political autonomy to the state independence with transitive authoritarianism.

Pidkarpatska territory /1939 – 1944/.

The period of Hungarian occupation period is also peculiar in the political history of Zakarpattia. Its characteristics indicate a sharp turning point of a newly formed system of democratic relations in society and the revenge of Hungarian political regime, re-establishment of old Hungarian orders at the beginning of the XX century.

During March – July, 1939 in the region established a military-administrative dictatorship of Hungarian occupation authority. Also was changed the official name of the region – Pidkarpatska territory. The regime was characterized by repressions and purges, firing of a large number of professionals, civil servants; it indicated a nontolerant personnel policy of the new power. As before the World War I increased magyarization (hungarization) of all social spheres. The political system experienced significant changes several times. In the summer of 1939 Hungary replaced the dictatorship by the civil power. The Ratified by the Hungarian Parliament laws concerning Zakarpattia entered into force a new political management institute – the Regency Commissariat of Pidkarpatska territory.

In addition, the Hungarian party system carried back orders of “Austro-Hungarian” period and the promised autonomous parties in Zakarpattia could be forgotten. Because of the replenishment of deputy corpus in the Hungarian Parliament was taken in the region by the way of co-opting the “the best” and “faithful” of representatives of the local elite, and to speak about the system of pluralistic choice at this time was impossible.

The loss of regional characteristics in the process Sovietization of Zakarpattia /1944 – 1991/

Zakarpatska Ukraine /1944 – 1946/.

After the liquidation of Hungarian occupation regime in the autumn 1944 in Zakarpattia began the establishment of people's power with the Soviets and political force structures. The movement for reunification with Soviet Ukraine was activated. This period obtained the political and legal status of semi-state (transitive) body and the name – Zakarpatska Ukraine (1944 – 1946). During this period was forming branchings of People's Committees, as bodies of local government. However, its formation was only partially from the national initiative. The main role was performed by the representatives of military headquarters of the Red Army, which were appointed by the leadership of localities. At the same time on pots were local civil servants. Therefore, at this stage, there was somewhat paradoxical situation of dual power. However, in course of time the Communists and Soviet workers forced out of administrative positions old civil servants and monopolized power in their hands. Everywhere exercised the control of Soviet force structures over political organs of the Transcarpathian Ukraine.

The new power made clear that a return to the “Czech pluralism” with extensive multi-party system would not be. Instead of that, started to form a one-party system with monopolizing role in society. Formed Communist Party of the Transcarpathian Ukraine (CPTU), which operated in Zakarpattia from 19 October 1944 to 15 December 1945, was the successor of the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (operated in 1921 – 1938). At the Organizational conference in Mukachevo was decided to unite all centers in a single communist organization.

Party's main task was the reunification of the Transcarpathian Ukraine with the Soviet Ukraine, and therefore obligated its members to lead the movement of national masses for the unity of the Ukrainian people and soon solve the socio-economic and national-cultural problem through the prism of sovietization of the region. In practice, this meant the establishment of various committees which dealt in the confiscation of private land ownership and creation on its basis the collective farms, the elimination of educational and scout centers and the organization of communist youth organizations.

In general, the priority task of members of the Communist Party of the Transcarpathian Ukraine (CPTU) was total bilshovization of society with the help of force structures. Moreover, also was carried out intensified purge of the newly accepted communists taking into consideration the peculiarities of “recent tenure as a part of foreign state”. The activity of the Communist Party of the Transcarpathian Ukraine (CPTU) had deeply revolutionary character, idealized merits of the Red Army and communists in liberation of the region.

In its work the Communist Party of the Transcarpathian Ukraine (CPTU) based on the formation of mass trade union, youth arts and cultural and sports organizations. On the initiative of the CPTU during 1944 – 1945 years was carried

out mass assemblies, meetings, conferences, congresses of workers, peasants, teachers, cultural workers and others. Much work was done during the preparation and conduction of the First Congress of People's Committees, which adopted Manifest on the reunification of the Transcarpathian Ukraine with the Soviet Ukraine on November 26, 1944. The broad strata of local population took part in these events that would contribute to the enthusiasm of the level of political culture in the conditions of adaptation to new political system.

As a result of implementation of its main task and unpredictability of outlined further program principles, the existence of the Communist Party of Transcarpathian Ukraine (CPTU) as a separate party structural and organizational unit became impractical. On December 15, 1945 the Central Committee of the All-Russian Communist Party of Bilshovyks decided to consider possible adoption of the CPTU to the All-Russian Communist Party of Bilshovyks and automatic transfer of its members to the All-Russian Communist Party of Bilshovyks. However, this decision had caused another wave of party-political purge of the staff, whereof witnessed the eloquent facts (only 38 percent of the CPTU became members of the All-Russian Communist Party of Bilshovyks). Instead of the Central Committee of the CPTU was appointed Regional (Oblast) Committee of the Communist Party of Bilshovyks of Ukraine, and on January 5, 1946 was approved its new membership.

The First Congress of People's Committees, except Manifest on Reunification of the Transcarpathian Ukraine with the Soviet Ukraine, chose the highest organ of state power – the People's Council of the Transcarpathian Ukraine (PCTU) with 17 members. The head of the Council was chosen I. Turianytsia. Also was approved the staff of executive and administrative body – the government of the Transcarpathian Ukraine. According to the decree the People's Council of the Transcarpathian Ukraine (January 9, 1945), all absolute power belonged to the people in the region and carried through freely chosen representative bodies, that is, local people's committees and People's Council – In the center.

Whereas the People's Council of the Transcarpathian Ukraine was the single highest executive and legislative organ of power in the Transcarpathian Ukraine, its activity could be described as full consistency of the legislative and executive powers. Elected members of the People's Council of the Transcarpathian Ukraine except legislative activities carried implementation of the adopted laws by the Council and the dominated principle was "democratic centralism". But gradually became more tangible the duplication of the fundamental principles of the Soviet power in the context of the Soviet Union, and attempts to resist this immediately eliminated.

Zakarpats'ka oblast in the Soviet Ukraine /1946 – 1991/.

At the beginning of 1946 a transitional status of the Transcarpathian Ukraine was changed by the legal adoption of its territory as a part of the Ukrainian Soviet Socialist Republic SSR and the formation of Zakarpats'ka oblast with the center in town Uzhhorod. Legally, the status of the region was solved on June 29, 1945. Since that time had been the fully legitimate infusion of social and political institutions

into the national Soviet political system and aspects of the politicization of Transcarpathian Ukrainians lost its regional peculiarities in comparison with other regions of Ukraine. It was the third and the last period of sovietization of the region in the twentieth century. This process was completely implemented by primordial idea of unity of the Ukrainian people.

However, it should be noted that ideas of reunification of the Ukrainian lands on both sides of the Carpathians were not new. At the end of the World War I was really considered the idea of formation of a single national state in ethnographic framework (though in non-Soviet variant). However, the foreign policy factors made the obstacles. In the interwar period, the main burden of the implementation of reunification processes undertook separate political parties that were in Transcarpathia. Among them was communist political organization. Political parties of Transcarpathia could, and it would be rightfully, consider the forerunners of those reunification processes, that had occurred in the second half of 1940s. However, the achievements of many Ukrainian political forces and its representatives were actually privatized by a single communist political organization which, objectively speaking, did not claim to be the leader of national reunification in its modern sense.

In one way or another, on the stage of sovietization the core of political system remained communists, their party entirely controlled social and political processes. The party practically monopolized all the levers of regional livelihoods. The main objective of that time was the strengthening and activation of the Soviet organs of power, the establishment of soviet order, the maintenance of social justice etc. Also was strengthened the ideological work, especially among people who distrusted communists, was started the campaign of forming soviet and party senior staff using visitors. The widespread character gained dismissal from offices of qualified local workers.

Consequently, we can say that the staff police of the soviet power was directed to the approval of new political system and its adaptation to the corresponding institutions as soon as possible. For this was made the substitution of the status of transitional semi-state but properly autonomous formation to the equivalent administrative-territorial unit – oblast (region) as a part of the Ukrainian Soviet Social Republic (USSR). As a result, along with the political aspects were realized economic aspects (normalization five-year plans, collectivization), cultural and national (breaking with the notion of “Carpathian Ukrainians” and extension of meaning of the notion “Ukrainians”), social activities (introduction of the soviet passport regime with compulsory registration). But there were other disadvantages, which at the first years of the soviet power negatively influenced on its image. It was extreme militarization of the region due to supersaturation of servicemen, strict borderline regime, anti-religious policy (liquidation of the Greek-Catholic church), the introduction of administrative-command system, the management of all social spheres.

In the content of the sovietization process 1950 – 1980 years occurred the actual duplication of the main elements of the political system of the Soviet Ukraine /

the Soviet Union. General trends dominated over the regional peculiarities of this process and pointed out that the sovietization of Transcarpathia was carried out “from the top”, rapid, emergency mode. The leading role in this process played party centres with the full support and control of military units and security organs. Therefore, this period is called as a dynamic in terms of social development of the region, and a controversial, due to the exaggeration role in this process of “popular initiative”.

The electoral process in Transcarpathia during the soviet period passed a complex evolution, but the electorate – good practice of political training. During this time was everything: from a strict selection of deputies (cooptation) to alternative and transparency of subjects of the election process. In the postwar years was created the conditions for the deployment of civil and political activity of the working people, providing their widespread participation in social and political life. However, during Stalinism there were gross human rights violations. First of all, that was showed by the conditions of the election campaigns which with the previous pre-Soviet traditions of pluralism and democracy had nothing in common.

Therefore, the process of adaptation to the soviet political system in Transcarpathia took place in rather difficult circumstances of post-war reconstruction. If economic successes had objectively positive character, the political control of livelihoods of local residents left a negative trace on the sovietization of Transcarpathia as a special political region.

The post-soviet period /since 1991/

Zakarpats'ka oblast in independent Ukraine.

The development of political life in the period of formation of Ukraine's independence and its further livelihoods serves today as a new guideline of evolution of Zakarpattia as a political region.

The end of 1980 – the beginning of 1990 was a landmark factor in determining Ukrainians as a political nation. The wave of liberalization of social and political relations, democratic transformations of public life led to the transformation of national consciousness, the search for truth, freedom, human values, preservation of historical monuments, and the renaissance of cultural heritage. Under the conditions of single party system the grouping of citizens by common interests carried out by forming unofficial public organizations, associations and unions. As on the other Ukrainian lands, in Zakarpats'ka oblast region the process of activation of public associations, centres of political parties, representatives of the regional elite had accumulating role in making important social change.

The historical significance and the role of informal public organizations can hardly be overestimated. They actually created a mass social base and a broad framework for the rise of a powerful national-democratic movement with a vivid variety of its manifestations. Also cultural and educational orientation didn't take the last place.

For the time of contemporary national cultural and political awakening on the Ukrainian lands 1990 – 2016 years had occurred dramatic social and political changes that led to the return of original national sources of Carpathian region, gave the possibility to touch memorable pages of the past. Ukrainian society of contemporary state experienced the period of formation and adaptation of many public institutions to the political system. Choosing the democratic way of development in all spheres of social life and taking a pattern by Western European variant of democracy, the Ukrainians tried to adjust to the realities and prospects of development of modern democratic society. Only under these conditions can be expected to the liberalization of relations and social and political activity of the Transcarpathians in the context of forming the principles of civil society.

In everyday vocabulary Zakarpats'ka oblast is called by the regional name Transcarpathia (Zakarpattia). It is geographical and historical territory, the geopolitical position of which is called unique because of its location on the crossroads of economic, trade, national and cultural routes in the centre of Europe. The region is located in the far west of Ukraine.

In the northeast, east and south-east Zakarpattia borders on Lvivska and Ivano-Frankivska oblasts and in the northwest, west and south boundaries of the oblast are the state border of Ukraine with total length of 467.3 km, which includes Poland – 33.4 km, Slovakia – 98.5 km, Hungary – 130.0 km and Romania – 205.4 km. In view of the last in Zakarpats'ka oblast are 19 border crossing points of neighboring states.

The area of Zakarpattia with center in Uzhhorod is 12.8 thousand km², or 2.1% of Ukraine's territory and is one of the smallest among the oblasts of the Western region, occupying 11.6% of its territory.

The number of de facto population in oblast on January 1, 2010 was numbered 1244.8 thousand people, 2.7% of the population of Ukraine. According to the population size, the oblast among other regions took 17 place, and according to the average population density (97.6 persons per km) – 8th place. 62.8% of the population lives in rural areas.

The geographical location of the region also determines the presence among its population a sufficiently large number of national minorities. In Zakarpats'ka oblast live citizens about a hundred nationalities and ethnic groups, including 80.5% – Ukrainians, 12.1% – Hungarian, 2.6% – Romanians, 2.5% – Russians.

The multinational composition of the population of the region led to its multi-religious character. In the region registered numerous religious organizations of different religious confessions and faiths. Ethno confessional organizations are the most typical for the Jewish population, Germans, Slovaks, Romanians, and Hungarians. For them, according to their own historical, ethno cultural and canonical and ritual traditions, was created the normal conditions and opportunities to satisfy their religious needs.

On the basis of this survey, it should be noted that in Zakarpats'ka oblast during the last century, were formed the preconditions for the formation of a new type of thinking of local population and special features of its regional political awareness

and political culture. The Transcarpathians regularly participated in state forming and other political processes, specifically influencing on their dynamics owing to peculiar regional and national traditions, historical, cultural, mental characteristics, the typical content of struggle and defending social and political values.

Summary

The motivation to write this material – is an argument for historical and political traditions of small regions that under any geopolitical circumstances focus attention of state power on the effectiveness of single-minded policy of “Center” to “Region”. Mistakes and negative effects between two subjects lead to the development of appropriate national regional policy that will promote the participation of population in political life. Especially important is the study of specificity regions with common characteristics. It gives opportunity to identify traditional trends of political culture, political behaviour of the population in the regions and their influence on power to the adoption of important social and political decisions.

The detailed overview of the past and circumstances of modern development spur on the formation of political portrait (passport) of Zakarpattia region – the most western region of modern Ukraine, which is filled with courses of regional political processes, polyethnicity and multireligion, geographic specificity of the territory and its border status, the number of population, socio-cultural aspects of the formation of electoral behaviour and complex and dynamic political history.

Social and political life of the region initiated the creation of new administrative and territorial systems according to the circumstances and requirements of that time and also led to bearing up the principles of authoritative relations of “Center” according to historical traditions. XX century gave opportunities to many modern Ukrainian regions to realize several different variants of political relations in the context of functioning of various political regimes. But this opportunity was given as a result of global and specifically European transformational processes, somewhere extremely tragic.

XX century in political history had brought a number of fundamental changes that made society flexibly respond to them, adapt or not to accept the contents of institutional manifestations in each particular case. The complexity of the transformation of political systems (or particular political regimes) in the geographical boundaries of the Transcarpathian region consisted in the fact that this area was at the turn of several state formations, on clash of political and international interests in Central Europe, the strategic axis “East – West”.

Historic insight witnesses about complicated socio-political relations with local inhabitants with political elite of different level. However, that concerned primarily the period when the citizens of these areas were forcibly removed from the adoption of socially important political decisions, and thus could not influence by their own efforts on the course current events. That also reflected on the effectiveness of political development of lands. Therefore, only from the early twentieth century, when in this process began directly participate local inhabitants,

on transformations of political relations affected conditions of the historical and geographical, mental and ideological, political and legal character.

So, small in area Zakarpattia during the twentieth century had different official names of geographical area, reflecting the specificity of development of political system of the state, to which the region belonged. These transient changes demanded adaptation of political institutions of territory to the requirements of this or other political system, which every time absorbed rather poorly developed and ad hoc stable / unstable regional political subsystems. Basing on the last, we must understand the influence of transformation processes on the party and electoral systems. As state formations, to which at various times included Zakarpattia, had different political systems within which functionated various political regimes, respectively, were different methods of formation of state and local power, the character of citizens' participation in social processes.

Consequently, in the context of analysis of current processes of social and political transformations of the Ukrainian society is priority consideration of territorial peculiarities of electoral space and electoral behaviour in the development of regional policy of the Ukrainian state and the consolidation of the Ukrainian nation. Indeed, these electoral moods of territorial sociums are sensitive indicator of political mutual understanding "Center" and "Region".

Короткий перелік видань про Закарпаття

- Басараб М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття) / Михайло Басараб, Маріан Токар : монографія / Серія «Studia Regionalistica» №1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Карпати, 2009.
- Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (ХІХ – ХХ ст.) / Василь Гомоннай. – Ужгород, 1992.
- Данилюк Д. Історія Закарпаття : навч. посіб. / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2013.
- Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014.
- Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; Редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010.
- Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008.
- Закарпаття. Хто є хто. / Автор-упорядник В. Болгов, І. Болгов. – Міжнародне довідково-біографічне видання. – К., 2004; 2005; 2007.
- Ільницький В. Перші особи. Історія Закарпаття в біографіях його керівників: Історико-публіцистичні нариси / Василь Ільницький, Сергій Федака. – Ужгород : ТІМРАНІ, 2011.
- Крайняниця П.І. Історія закарпатського футболу / Розшифрування рукописів, упорядкування матеріалів, вступне слово В.Ю.Тарасюка / Петро Крайняниця. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004.
- Мітряєва С. Національно-культурні товариства Закарпатської області = National cultural associations of Transcarpatian region / Світлана Мітряєва / Національний інститут стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. – Ужгород : Вид-во В.Падяка, 2001.
- Найпавер К.С. Фігури закарпатської шахівниці: з історії шахів краю / Каміл Найпавер. – Ужгород: вид-во В.Падяка 2003.
- Національно-культурні товариства Закарпаття. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Комітету інформації, 1999.
- Олімпійське сузір'я Закарпаття / Закарпатське обласне відділення НОК України, Управління у справах молоді і спорту облдержадміністрації, Обласне управління фізичного виховання і спорту МОН

України, Асоціація спортивних журналістів Закарпаття. – Ужгород, 2010.

- Орос О. В боротьбі за свободу України : політичні замітки про минуле і майбутнє українського народу / Олександр Орос, Микола Вегеш. – Ужгород, 1996.
- Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів / Юрій Остапець, Маріан Токар : монографія / Серія «Studia Regionalistica» №2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород : Карпати, 2009.
- Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років вибору / Віктор Пащенко : довідник. – Ужгород, 2006.
- Пащенко В. Закарпатський вибір : політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології / Віктор Пащенко. – Ужгород : Карпатська вежа, 2008.
- Письменники Срібної Землі. До 60-річчя Закарпатської організації Національної спілки письменників України / Упорядник П. Ходанич. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006.
- Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х років ХХ століття : закарпатський регіональний аспект / Володимир Піпаш : монографія. – Ужгород : Гражда, 2008.
- Сагарда В. В. Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття / В.В. Сагарда, М.Ю. Токар, В.С. Фернега. – Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2000.
- Токар П. Національний рух на Закарпатті : 1988 – 1993 рр. : Соціолого-політологічний аналіз / Петро Токар. – Ужгород, 2002.
- Федака С. Населені пункти і райони Закарпаття : історико-географічний довідник / Сергій Федака. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014.
- Федак В.В. Закарпаття у спортивному вимірі / В.В.Федак. – Ужгород: Карпати, 1994.
- Ференц Н. Поетичні горизонти Закарпаття / Надія Ференц. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006.
- Химинець В.В. Освіта Закарпаття / Химинець В.В., Стрічик П.П., Качур Б.М., Талапканич М.І. – Ужгород, 2009.
- Хроніка Закарпаття: 1867 – 2010; Kárpátalja évszámokban: 1867 – 2010 / українсько-угорське видання / Автори-упорядники: М.Вегеш, Ю.Остапець, Р.Офіцинський, М.Токар, Ч.Фединець, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар / Серія «Studia Regionalistica» №3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2011.

Про авторів

- **БАСАРАБ Михайло**, кандидат історичних наук, заступник директора Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти;
- **ЖИЛЕНКО Руслан**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;
- **ЗАН Михайло**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;
- **КІЧЕРА Віктор**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету;
- **ОСТАПЕЦЬ Юрій**, кандидат політичних наук, декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики;
- **ПОПОВИЧ Ганна**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;
- **ТАРАСЮК Володимир**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики філологічного факультету Ужгородського національного університету;
- **ТОКАР Маріан**, кандидат історичних наук, директор Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики, голова Агенції досліджень регіонального соціуму «Карпатія»;
- **ФЕДАКА Сергій**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету;
- **ХИМИНЕЦЬ Василь**, доктор фізико-математичних наук, професор, професор Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти;
- **ШАНДОР Федір**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету.

ЗМІСТ

Закарпаття: регіон Української держави 3

Частина 1.

**Мінлива доля Закарпаття в історико-політичному
дзеркалі століття** 7
(Маріан Токар)

Частина 2.

У боротьбі за незалежність України 27
(Маріан Токар, Михайло Басараб)

Частина 3.

Громадсько-політичне життя 51
(Юрій Остапець, Маріан Токар)

Частина 4.

Демографічні та етнічні процеси 93
(Михайло Зан)

Частина 5.

Соціальний захист 123
(Руслан Жиленко, Ганна Попович)

Частина 6.

Розвиток освіти 139
(Василь Химинець)

Частина 7.

Туристична галузь 171
(Федір Шандор)

Частина 8.

Релігійні організації 191
(Віктор Кічера)

Частина 9.

Розвиток спорту 209
(Володимир Тарасюк)

Частина 10.

П'ять перлин у короні Закарпаття:

Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст і Чоп 245
(Сергій Федака)

Resume: Political passport of Zakarpattia (Ukraine):

a brief history of survival of the region in Central Europe 262
(Marian Tokar)

Короткий перелік видань про Закарпаття 282

Про авторів 284

Науково-популярне видання

ЗАКАРПАТТЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2016)

**До 25-річчя проголошення
незалежності України**

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

Литературне редагування і коректура авторська
Комп'ютерна верстка ❖ Мирослава Токар
Дизайн обкладинки ❖ Катерина Малько

Упорядкування ❖ Маріан Токар

Підписано до друку 5 серпня 2016. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 23,4. Тираж 300 прим. Замов. № 579.

Видано та віддруковано в ТОВ “Поліграфцентр “Ліра”:
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25
www.lira-print.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 року.

3-18 Закарпаття в незалежній Україні (1991 – 2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис; Під заг. ред. Маріана Токаря; Автор. колект.: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відп. за вип. М. Токар / АДРС «Карпатія». – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. – 288 с. : Іл.

ISBN 978-617-596-231-2

У колективній науково-популярній праці висвітлюються ключові моменти суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, релігійно-духовного розвитку Закарпатського регіону (області) впродовж 25 років незалежності України (1991 – 2016).

Акцентується увага на участі закарпатців у боротьбі за незалежність Української держави, регіональній специфіці територіального розвитку, громадсько-політичному житті, демографічних та етнічних чинниках, розвитку туризму й спорту тощо.

Видання присвячене 25-річчю незалежності України і розраховане на широку читачьку аудиторію.

УДК 94(477.87)“1991/2016”
ББК 63.3(4УКР–43АК)63/64